

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՂՈՒՆԳԻԱՆ

**Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ը
VI-VIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԳԱՏՄԻԹՅԱՆ, ԱՐԽԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՏԻՏՈՒՑՆԵՐ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՂՈՒՅԱՆ

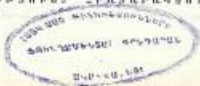
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ VI—VII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

(ԱՐԽԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՏՄԻԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԵՎ
ՏԵՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ)

A II
83821

ՀՀ ԳՐԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՏՄԻԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԵՎ
ՏԵՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 1998

Տղազբզում և Հայաստանի ԳՊԱ պատմության և արևելագիտության
ինստիտուտների գիտական խորհուրդների սույնամյա

Պատասխանատու իմփրազիբ՝ պատմ. գիտ. բնկ. Վ. Ա. Տեբ՝Ղևեզեն/ՅՊԱ

Գիբբր Երաստանիզրյան ևն երազիազեռնկ զրաբաններ՝ ԳՊԱ ակազեմի-
կոս Հ. Մ. ՔԱԼԻԲՈՒՅԱՆԸ և պատմ. գիտ. զգխառ Վ. Մ. ՎԱՐԳՆՅԱՆԸ:

Տեբ՝Ղևեզյան Ա. Ն.

S 457 Հայաստաներ VI—VIII դարերում (Արարտիան նը-
զանուսներին նախազբզոզ և արբրապեհասիջան Հասասա-
ման առազին շրջանում) | [Պատ. իմբր.՝ Վ. Ա. Տեբ-
Ղևեզյան], ՀՀ ԳՊԱ պատմ., արևելագիտ. ին-անկեր:
— Եր.: ՀՀ ԳՊԱ «Գիտասիջյուն» հրատ., 1996, 192 էջ,
1 եկ.:

Աշխատասիջանը նզիբզում է Հայաստանի VI—VIII դարերի
պատմասիջանը: Տարբեր սկզբնազբբրերին հիման վրա շարազբբ-
զում է Հայաստանի սոզիալ-անուսական իրազիներ պրազան
նզանուսներին նախազբզոզ ժամանակաշրջանում, պարակա-բյազան-
զական ժրջանաշրջանը, Հաշ ժազզբբի պատասզբբան պաշրարբ,
նաև Հայաստանի վերջնական նզանումը արաբներին հոզմիբ: Նկա-
րազբզում է Հայաստանի անուսական և թազարական ծանր հա-
ջասիջանը, խաշիջասիջան թազարականասիջանը Հայաստանում:

Նախասանզում է բնկերզոզ լաշն շրջաններին նամար:

0503070913

Ց 703(02)-96

ԳՄԳ 63.3(22)42

ISBN 5-8080-0328-8

ԱՐԱՄ ԵԱՀԱՊԵՏԻ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԳՅԱՆ
(1928 — 1988)

Մեզանից անժամանակ հեռացած ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների բազմամյա աշխատակից հայադեա-արարագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը ծնվել է Կա՛հիրեում 1928 թվականին: 1948 թ. ներդաշնակ է Հայաստան: 1954-ին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, աշակերտելով մեծանուն հայադեա-լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանին և այլ անվանի հայադեալաների: 1958-ին նա ավարտեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ստպիրանտուրան, ուսումնառությունն անցկացնելով Անիեզրադում, ակադ. Հովսեփ Թրքելուզեկյավարությամբ:

Արամ Տեր-Ղևոնդյանը արևելյան և եվրոպական մեկ տասնյակ լեզուների իմացությամբ ու պատմաբան-քանասերի խոր գիտելիքներով զինված, թողել է գիտական պատկառելի ժառանգություն: Մի ամբողջ երեսնամյակի ընթացքում նա իր հիմնարար աշխատություններով եւր մակարդակի բարձրացրեց Հայաստանի պատմության մի մեծ մասնակահահաւումով ուսումնասիրությունը:

Թե՛ իրրե անձ, թե՛ իրրե քաղաքացի և գիտնական Արամ Տեր-Ղևոնդյանը աշօք էլ հիշվում է որպես ինքնատիպ մի զեմբ: Նա կարողացել էր լավագոյնս յուրացնել այն ամեն սգականորք, որ ավել էր Կա՛հիրեի միջնակարգ դպրոցը: Երեւմանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և Անիեզրադի արևելագիտական դասական դպրոցը: Նրա աշխատությունները, որ բնդրելում են Գ—Ժ դարերը, վե-

բարերում են պատմությանն ու բանասիրությանը, ազգությամբ հայաստանյայցիներն ու միջնադարյանը (ընդհանուր առմամբ՝ 7 դարը և Հարյուրից ամփոփ գիտական հոգեմտքներ՝ գրգռված անհրաժեշտ խորությամբ և գիտական մեծ բարեխղճությամբ)։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը բացասիկ կարեւորություն էր տալիս սկզբնազրյուրների ուսումնասիրությանը՝ իբրև պատմագիտության հիմք։ Այս բնագավառում նա շարունակեց ու զարգացրեց անվանի արարազեա Հ. Կայրանդյանի սակցած ավանդույթները։ Փաստորեն, այս երկու գիտնականների շքեորհիվ է, որ արարական ազրյուրների թարգմանությունն ու ուսումնասիրությունը մեղանում գրգռեց գիտական շարժումների զբաղմունքը։ Գրա արատհայտությունը եղավ «Յասար ազրյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» արձեշտովոր մատենաշարի «Երև աշ-Ասիր» (Երևան, 1951) հատորը։ Գեոեանասին Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գրեթե երկու հատոր կազմող թարգմանությունները՝ բազմաթիվ թարգմանություններ են և աշխարհագրիկների երկերից։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանի անխնայ ջանքերի շնորհիվ է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում սակզմվել Արևելյան ազրյուրագիտության բաժինը, որի հիմնադիր-գործընկերը եղավ ինքը, այս պաշտոնը վարելով մինչև իր կյանքի վերջը։

Գեոեանասին 60-ական թվականներից սկսած, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը յրջոքեն հետազոտում էր Հայոց պատմության մի կարևոր մասնակաշրջան՝ Հայաստանը և նրա հարաբերությունները արարական աշխարհի հետ միջին դարերում (սեբարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», 1965)։ Նա աստիճանաբար մատենում էր իր պիտավոր նպատակին՝ ազրյուրագիտական հարուստ հիմքի վրա, հայ և սար հեղինակների հորագույն աշխատությունների օգտագործմամբ, Հայաստանի և Արարական խալիֆայության փոխհարաբերությունների պատմության կերտմանը։ Այս աշխատանքը հանդիսացավ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գիտարական թեզը՝ «Հայաստանը և Արարական խալիֆայությունը» (1977, սուսերեն) խորագրով։ Այստեղ նորովի է արբ-

վում զարաշրջանի բազմաթիվ բարդ ու խրթին հարցերի պատմությունը, Հայաստանի կիսանկախ վիճակը և զարի 40—50-ական թվականներին: Հասակեցված է Հայաստանի, իբրև Արարական խալիֆայության մաս կազմող մի երկրի կարգավիճակը Ը—Փ զարերում, նրա տեղը «Արմինիա» կուսակալության մեջ, Հայաստանի պահպանում ենթրքին ինքնավարության ապրերքր: Ամենայն խորությունը բացահայտված է «Հայոց իշխան» պաշտանի Լուսյունը և գրա զարգացումը զարերի քննացրում, քննության առարկա են զարմեղ խալիֆայության և հայ ազնվականության փոխհարաբերությունները, հայերի սպասամբույունները արարական տիրապետության դեմ, Հայաստանում ստեղծված արարական ամերայությունները, զրանց թողած հետքերը Հայաստանի երբքին կշանքում: Ա. Տեր-Ղեոնցյանի այս աշխատության հիմնադրույթները տարիներ անց անդ գաան եան «Հայ մագսդրդի պատմության» ակազնիմիական բազմահասարայակի երկրորդ հատորում, ամրոզչացնեկեղ Հայոց պատմության ազնիք քան երկզարչա մի փուլ:

Ա. Տեր-Ղեոնցյանի գիտական վաստակի մի կարևոր բաժինը հայ մասկնագրերների երկերի աշխարհարար թարգմանությունն ու սուսմետրությունն է, առաջին հերթին երկու մեծ պատմիչների՝ Ազաթանգեղոսի և Ղեոնցի: Սա հենց այն աշխատանքն էր, որ կարող էր իրականացնել հայագիտարարագետը: Բացի Ազաթանգեղոսի եշանագրը «Հայոց պատմության» գրարարից աշխարհարար թարգմանությունից (1877, ամրոզչակեղ՝ 1953 թ.), Ա. Տեր-Ղեոնցյանը հայանարերից ու հրապարակեց Ազաթանգեղոսի պատմության արարական թարգմանության լրակատար բնագիրը, սուսմետրերեց նրա մինչ այդ անհայտ հատածն ու իրականացրեց գրա գիտական հրատարակությունը (1958): Աերչապեա, 1987-ին յույս բնծայեց Ղեոնցի պատմության իր աշխարհարար թարգմանությունը:

Ա. Տեր-Ղեոնցյանի շատ հազմածներ հրապարակեղերին Մոսկվայի և Լեոնեղրացի գիտական պարերեղաններում,

Քիչպես նաև «Revue des Etudes Arméniennes» հանդեսում: Գիտական հետազոտություններին զուգահեռ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը երկար տարիներ դասավանդում էր Երևանի պետական համալսարանում, պատրաստելով արևելագիտների նոր սերունդ, պնդելով նրանց գիտական առաջին փորձերին: Պատմական գիտությունների զեկաոր, պրոֆեսոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանը արևելագիտության մեջ ունեցած իր մեծ ավանդի համար բարձր գնահատականի էր արժանացել: Կան նախնորհույցին Միություն և արտասահմանի գիտական իրոշոր կենտրոնների կողմից: 1973 թ. անվանի Հայագիտ-բյուզանդագետ Նինա Գարսոյանի անդիերեն թարգմանությունը Լիտվանիայում հրատարակվեց նրա «Արարական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաստանում» աշխատությունը: Նա բնարժամ էր Հայկույի գիտություն պատմության ինստիտուտի պատմավոր անդամ, իսկ 1986 թվականին՝ Հասմի «Տիրիբինա» ակադեմիայի թղթակից անդամ:

Իր կյանքի վաթսուներորդ տարում հանկարծամահ եղած գիտնականը թողել է նաև անտիպ աշխատություններ: Բացի այդ մասնակցությունների երկերի թարգմանություններից, Ա. Տեր-Ղևոնդյանն սկսել էր «Հայաստանը և արարական աշխարհը է—ժՁ դարերում» մեծածավալ աշխատության շարագրակերպը, մի գործ, որ պիտի հանդիսանար հեղինակի տասնամյակների հետազոտությունների ամբողջացումը: Աշխատանքը պետք է բնագրեր մարդպանական շրջանից մինչև սամանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում, ներառելով ոչ միայն արարական տիրապետության շրջանը, այլև Բաղրատունյաց Հայաստանը, Ջաջարյան իշխանապետությունը, Կիլիկյան Հայաստանը և այլն: Ընդ որում, հեղինակը նպատակ ուներ անգրագատնալու հայ-արարական թե՛ բազմաբան, թե՛ անտեսական և թե՛ մշակութային բազմազան հարաբերություններին աչք ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հասցրեց շարագրել նախատեսված աշխատության առաջին հինգ գլուխները միայն, շարագր-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԽՐԱԿԱՆ ԵՎԱՀՈՒՄՆԵՐԻՆ ԵՎԵՈՐԳՈՂ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐԶԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՂ ՄԵՉԵՆԳԵՐՈՒՄ (Գ—է ԳՅԲԵՐ)

Սասանյան Պարսկաստանի (Գ դարի վերջին տասնամյակներին) գրոհը զեպի Հայաստան և Հարակից երկրներ արմատապես փոխեց բազարական իրազրությունն այդ երկրներում: 387 թ. կերպած Հոսմեա-պարսկական պայմանագրով նա ստացավ Մեծ Հայքի թագաժորության մեծ մասը: Մեծ Հայքից խլվեցին ու Հարակից երկրներին միացվեցին որոշ նահանգներ¹, իսկ 428 թ. վերացավ Հայոց Արշակունյաց թագաժորությունը²: Գ դարի վերջերին Վիրքը զարձավ Պարսկաստանին Հարկառու Հպատակ երկիր, ուր թագաժորի կողքին նստում էր բզեշխը (պիտիաշխ), որը նստում էր նրան³: 523 թ. Վիրքը զարձավ մարդպանություն⁴: 387-ից Աղվանքն ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի արապիստության տակ և հիմնականում կառավարվում էր պարսիկ մարդպանի կողմից, որը նախ նստում էր Կապուղակում (Սասանի մարդպան), ապա 462-ից՝ Պարտավում⁵: Ըստ Հուսթան 462 թվականից, բայց վերջնականապես 510-ին վերջ տրվեց Աղվանից թագաժորների ձեռնարկ իշխանությանը: Այս ընթացքում վերացավ նաև Մաղրթաց Արշակունիների թագաժորությունը մերձկասպյան շրջաններում⁶:

Մեծ Հայքի մեկ հինգերորդը զիջելով Հոսմեական կայսրությանը, Սասանյան Պարսկաստանն իր ձեռքում պահեց

Մեծ Հայքի շորս հինգերորդ ժամը՝ ամբողջ Վերջը, Ազգան-
քը, մերձկասպյան շրջանները՝ մտրա պահակով ու Գարբան-
դով միասինը Հոռոմի (հետագայում՝ Բյուզանդիայի) ձեռքում,
բացի Մեծ Հայքի մեկ հինգերորդից, մնաց նաև Լազիկան:

Մերձկասպյան շրջանները գտնվում էին ուղղակի Տիգ-
րոսի հսկողութան տակ: Կաժառ և Հատկապես հուսրով Ա
Անուշիրվան արքաների որոք ամբարձրանների մի ամբողջ
շարք կառուցվեց Գարբանդում: Փայտակարանում կենտ-
րոնացած էին Սասանյանների հիմնական սպանական անկ-
րք: Սակայն այս ամբողջ սպանական համակարգի հսկողու-
թյունը իրականացվում էր Մյունիայց կամ Միտականի իշխան-
ների կողմից: Սասանյանները Մյունիայց իշխաններին էին
հանձնել նաև հայկական Արցախ նահանգի կառավարումը,
որն այդ ժամանակից կոչվեց Փոքր Մյունիք կամ Միտական
ի կառավարչ:

Հայաստանը մարզպանութան շրջանում միշտ էլ պահ-
պանել է իր ներքին ինքնավարությունը, ի հեճուկս Սասան-
յան արքաների, որոնք փորձեցին այն վերացնել: Հազվերա
Թ-ի հայաց ինքնավարությունը վերացնելու փորձը հանդի-
պեց Վարդանանց ապստամբութանը, որը թեև հաջողութուն
չունեցավ, սակայն Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությու-
նը պատկզեց հազթանակով՝ նվարտակի պայմանագրով
(483)⁹, որ արագորժվեց Հայաստանի ինքնավարության
սկզբունքը: 428-ին մինչև 572 թ. Հայաստանն ունեցել էր
թե՛ պարսիկ, թե՛ հայ մարզպաններ, ինչպես և զարում՝ Վա-
սակ Մյունին¹⁰, Մահակ Բագրատունին¹¹, Վահան Մամիկոն-
յանը¹², Զ զարում՝ Վարդ Մամիկոնյանը¹³ (պարսիկ) և Մեծ
Գեականին¹⁴:

Սակայն Հայաստանի բյուզանդական մասում Հուստի-
նիանոս Ա կայսրը իր մի քանի հրովարտականերով վերացրեց
ներքստադույն Հայքի (Փորձը Հայք) և Հատկապես սատրա-
պությունների (Մոփք) ներքին ինքնավարությունը¹⁵, և հայ
նախարարական աները բայրաջվեցին: Այս բազմաբանության
հետևանքով Զ զարում հայ նախարարներն ու եկեղեցին որոշ
չափով հակվեցին զեպի Սասանյան Պարսկաստանը¹⁶:

Հայաստանը միշտ էլ (Արաաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանից մինչև ՓԱ դարը) գերիշխող զինք ուներ Վիրքի, Աղվանքի և մերձկասպյան շրջանների նկատմամբ և հատկապես հայ եկեղեցին (մազ միջնադարում), որին ենթակա էին այդ երկրների եկեղեցիները:

Չ դարի առաջի պատմիչ Ջաքարիա հանաբը վկայում է «Հայաստանին շրջանում կան հինգ համասարյալ թագավորու-
նեք, որոնք ունեն ջանչորս կայսերպոս և իրենց կաթողի-
կոսք Գլինում է՝ Պարսկական Հայաստանի գլխավոր քաղա-
րում: Իրենց (առաջին) կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, ար-
ցար և հայտնի մի ժարգ:

Այս Գուրգանը (Վիրք), Հայաստանում մի երկիր և իր լեզուն հունարենի նման է և ունի քրիստոնյա թագավոր, ո-
րը ենթարկվում է Պարսկաստանի արքային:

Այս Առան երկիրը Հայաստան աշխարհում, իր լեզվով,
համասարյալ ու միևնույն մի թագավոր է ունի իր թագա-
վորը, որը հպատակ է Պարսկաստանի արքային:

Այս Արսական երկիրը իր լեզվով, համասարյալ մի
թագավոր, բայց այնտեղ ապրում են նաև հեթանոսներ:

Բազդուն (Բազասական) երկիրն իր լեզվով, որը միա-
նում է ծովին և սարածվում մինչև Կասպից դարպասները
հանքի երկրում¹⁷:

Հայաստանի գերակշիռ զինք շեշտվում էր նաև նրա-
նով, որ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ ապստամբություն-
ների (451, 481—484, 572 թթ.) ժամանակ Հայաստանն էր
այն հիմնական ուժը, որի շուրջն էին համախմբվում մը-
ցիներն ու ազգանդները:

Հայ եկեղեցու հեղինակությունն ու գերակաությունը
հարևան երկրների եկեղեցու նկատմամբ պայմանավորված
էր այն բանով, որ զև Պ դարի սկզբներին Գրիգոր Լուսա-
վորչի գործունեության շնորհիվ և Տրդատ Պ թագավորի
հրամանով Հայաստանում քրիստոնեությունը դարձավ պե-
տական կրոն, և Հայաստանը դարձավ այն ուժաբ, որտեղից
նոր կրոնը ներթափանցեց Վիրք¹⁸, Աղվանք¹⁹ և մերձկասպ-
յան շրջաններ²⁰:

Իր ժամանակին անգնահատելի ծառայութեան մատուցեց նաև Մեսրոպ Մաշտոցը: Հայ պետականութեան հողեզարքի պայծառներում (387—428) ստեղծելով և հիմք դնելով պարզապես Հայ մատենագրութեանը, նա միաժամանակ սմանդակեց վրաց²¹ ու աղվանից²² գրերի ստեղծմանը:

4. Կեկելիձեի վկայութեամբ վրաց մատենագրութեանը Ե—Ը դարերում Հայ մատենագրութեան ազդեցութեան տակ է զարգացել, նույնիսկ 607 թ. եկեղեցական իրավաբան հետո²³. 4. Տրեվիրի կարծիքով է պարտւմ արգեն աղվանից եկեղեցին, որ ենթակա էր Հայ եկեղեցուն, հայերենն էր սցառագործում իրեն ժամատացութեան լեզու, և անհետացան աղվանից գրերը²⁴: Ուստի հայերենը եկեղեցական ու գրական լեզուն էր Աղվանքում:

Երեսով աստուացան դավանաբանական վեճերը, և Հայաստանն ու Հայ եկեղեցին կրկին զլխաւոր շարժիչ ուժերն էին այս երկրամասում:

Քաղկեդոնում 451 թ. տեղի ունեցած յորրորդ տիեզերական ժողովում քննարկեց, թե Քրիստոսը մարդկութեան տարիներին ուներ երկու բնութիւն՝ աստվածային և մարդկային, որն բնկունեց Հայաստան եկեղեցին²⁵: Մականն աստուացաւ երկարեակ սւամուքի գեւ մի բնոյցիմացիք հոտանք՝ միարեակները, որոնք քննարկեցին Քրիստոսի միայն աստվածային բնութեանը. այն որդեգրեցին Ագիտոսի զպախ եկեղեցին, ասորի միարեակ հեղարիկ եկեղեցին և Հայոց եկեղեցին՝ իրեն ենթակա մտաց և աղվանից եկեղեցիներով:

Բարկե՛ն Ա ՌՔմսեցի կաթողիկոսի որդը 508 թ. Վրաց ու Աղվանից կաթողիկոսների մասնակցութեամբ Գլին; Ա. Սուզովը մերժեց քաղկեդոնականութունը²⁶: Այսպիսով, Հայոց եկեղեցին ազելի սահմանագատվեց Քյուզանդիայի պաշտոնական եկեղեցուց (573 թ. Հայոց նորնախի կաթողիկոսներն ձեռնադրեցին համար Կեսարիա շուղարկելուց հետո), և շեշտվեց նրա ազգային ինքնուրույնութեանը. դա աստվել բնոյցովեց 556-ին Կեսարես Ք Քաղկեդոնեցու որդը զամարվան Գլինի Կ ժողովում, որ Հայ եկեղեցին ասորի միարեակների

Հետ մեկանց զատապարտեց քաղկեդոնականութիւնը²⁷ :

Սակայն քաղկեդոնականութիւն զիմ պայքարից աստիճան հրատապ էր հայ եկեղեցու դիմագրութիւնը ասորի նեաորական եկեղեցու ստեղծութիւններին :

Հենգիւղ Սասանյան Պարսկաստանի հովանաւորութիւն վրա, ասորի նեաորական եկեղեցին ձգտում էր իր գաղափարական ազգկոթիւնը տարածել Հայաստանում և Վերջում, որը, սակայն, չեզոքացրեց հայ եկեղեցին իր համապայքարով : Այդ գտեմնարար սկզբից և զարի 30-ական թրգականներին, քննարկեց ամբողջ Զ զարը և թույլացով ու մտրեց միայն և զարի սկզբին²⁸ : Գրանից հետո, Զ զարի վերջին և է զարում : սրբից հայաց եկեղեցու պայքարը քաղկեդոնականութիւն զիմ, որը շատ երկար տևեց :

Այս հանցանքները, երբ Հայաստանը քաղաքական, եկեղեցական ու մշակութային անգարեզնեքում զեղեղեղութիւն ունէր իր անմիջական հարեաններին նկատմամբ, իր արտահայտութիւնը զտով նաև արարական տիրապետութիւն ժամանակաշրջանում :

2. ՀԱՅՈՒ ԻՆԵՍՆԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

387 թ. ստեղծված քաղաքական իրադրութիւնը Հայաստանում և Հարակից երկրներում արմատապէս փոխվեց 572—591 թթ. բյուզանդա-պարսկական պատերազմի հետևանքով, որի առթիւ 571—572 թթ. հայերի ապստամբութիւնն էր Սասանյան Պարսկաստանի զիմ :

Գնես 560-ական թվականներին Սասանյաններն սկսել էին կրօնական անհանգստացումները շուրջարեւել և Հարկերը բարձրացնել Հայաստանում : 571-ին ապստամբական արամագրութիւններ կային Հայաստանում, և հայ եպիսկոպոսներն ու եկեղեցին սկսեցին բանակցութիւններ թուրքանգրայի Հուստինոս Բ կայսեր հետ : 572-ին Խարսով Ա Անուշիրվանը զորք ուղարկեց Հայաստան, սակայն հայ ապր-

աամբըների գորքը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, հազմից պարսիկներին, և սպանվեց Սուրեն մարզպանը²¹։ Մակայն անխուսափելի պարսկական ետ ներխուժման պաշմաններում Վարդան Մամիկոնյանը, Հովհաննես Թ Գարե, զենացի կաթողիկոսը և Ճի խումբ նախարարները կոստանդնուպոլսում, Հուսամինոս կաշտեր ստիպմամբ, ինչպես և օպեթյան օտանալու հույսով, ընդունեցին բազմեզոնակություն²²։

572 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև սկսվեց պատերազմը, որը փոխմիփոխ հաջողություններով շարունակվեց երկար ժամանակ։ Բյուզանդական զորքի կազմում Վարդան Մամիկոնյանը շոք տարի կուվեց պարսիկների դեմ։ Մակայն 590 թվականին պարսիկ զորավար Վահրամ Չուրինի (Ռմիդզ Գարբայի զեմ) ապստամբություն հետևելով Բյուզանդիան գերակշռության ստացավ²³։ Սպանված Ռմիդզի զեռաստի որդի նուսրով Բ. քնույթյուն խնդրեց Մամիկոնիս կաշտին, և բյուզանդական զորքը, որի կազմում էր նաև Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական զորքը, 591 թ. պարսույթյան մասնեց Վահրամ Չուրինին²⁴։ Նույն տարում կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի Հայաստանի մեծագույն մասը (մինչև Դվինի մոտ գանձոզ Ազատ գետը) անցավ Բյուզանդիային։ Պատերազմից հետո Մուշեղ Մամիկոնյանից կոստանդնուպոլսում կաշտը պահանջեց ընդունել երկարեակ ուսմուցքը, սակայն նա մերժեց²⁵։

Ըստ Հովհաննես Գրատիանակերացու, Հայաստանի Տուրուբերան, Տայք ետհանգներն ամբողջովին և Այրարատի մեծ մասը կցվեցին կաշտությունը։ Կազմավորվեցին նոր վարչական միավորներ։ Պսնտոսը Տրապիզոն կենտրոնով կոչվեց «Մասն Մեծ Հայոց», նախկին Ներքին Հայքը (Բարձր Հայք)։ որը Կարեն ետհանգն էր, «Մեծ մասն Մեծ Հայոց»։ Տուրուբերանը (Բասկեից մինչև Ասորեստանի՝ Վերին Միջագետքի սահմանը) կոչվեց «Մեծ Հայք», Այրարատի բյուզանդական մասը՝ «Ներքսագոյն Հայք, իսկ Տայքը՝ «Ետրագոյն Հայք»։ Փոքր Հայքի հարավային մասը Մե-

լիաբնե կենարանով կոչվեց Առաջին Հայր. Փոքր Հայրի Հյուսիսային մասը Մերաստիա կենարանով՝ Երկրորդ Հայր, Կապագովկիան Կեսարիա կենարանով՝ Երրորդ Հայր²⁴: Զորրորդ Հայրը Մարտիրոսովիս (Նփրկերա) կենարանով մյնաց անփոփոխ:

Քյուզանդիան իրեն միացրեց Վիրքի մեծ մասը, սակայն Տփղիսը մի փոքր տարածքով մնաց Սասանյան Պարսկաստանի կազմում:

Մալքրիկոսը, ելնելով մաշտակա քաղկեդոնականության դիրքերից, բացասական վերաբերմունք օժնեը Հայաստանի նկատմամբ: Թեև հայկական գորքը նախ Վարդան Մամիկոնեյանի, ապա Մուշեղ Մամիկոնեյանի գլխավորությամբ կռվել էր Պարսկաստանի դեմ, և հայերը որոշ հուշեր օժնեը, բայց նա հուշե կատաղարիշնէլ²⁵ նշանակեց Քյուզանդական Հայաստանում, որոնց նատաղալըն էր Կարին-Թեոգոսուպոլիսը: Մալքրիկոսը փորձեց ճեշում գործաղրել Գլխիում նատաղ Մովսես Ք Եղիվարդեցու վրա՝ պահանջելով քեղոնել իրկարնակ տաժուները, օակայն, էրք վերջինս մեաց անղրղվելի, պարսկաբշուղանղական սահմանի մա՝ Աղաեում, հատասակեց հակաթնա քաղկեղոնական արնա, ուր նքտակեց Հովհաննես Քաղարանցի²⁶ (509—610):

Ենղ վերաբերում է Վիրքին, ապա Մալքրիկոսը վրաց իշխան (էրխովնաղար) ճանաղեց Գուարամին²⁷, որք իտարովյան արնմի մատանղական իշխանաղթյան հիմնաղիրք գարձաղ Վիրքում: Աղատեղ արղեն կաղին հայ եկեղեղոն շեթարկվելու արամաղրություններ, որոնք, անկատակաղ, քաղաղերղում էին Քյուզանղիաղի կղղմից: Հեատաղաղում, 607-ին, վերղնական իղղում տեղի ունեղաղ հայ և վրաց եկեղեղիների միղն²⁸. Կղաղիոնը գարձաղ հայ եկեղեղեղոն անկաղ վրաց կաթղղիղու:

Մալքրիկոսի հակամթարնակ քաղաղաղանաղթյունից արմեղեղն նան տարրիները Եղեղիա քաղարում, կաղսեր հրամանաղ, տեղի բղուղանղական գարմաղր 400 տարրի վանաղ:

կաննների գցեց շաղաքից զօրս գանձոց մի փոսի մեջ, ուր բուրբը մահացան: նրանք պատժվեցին միայն այն բանի համար, որ հրաժարվեցին ընդունել Քաղկեդոնի ուսմունքը³⁹:

Մովրիկիոսի՝ հայ նախարարական տները շայքայելու և Հայաստանը ազգմիկ տարրից զրկելու շաղաքականութունն իր արատահայտութունն է գտել այն նամակում, որ, ըստ Սեբեոսի, նա ուղարկել էր Պարսից նոսրով արքային. «Մի խոսոր և անհազանդ ազգ կա մեր մեջ և պղտորում է: Բայց եկ ես իմր ժողովիմ և Թրակիա գումարեմ (համարեմ), իսկ զու բոնք ժողովիք և հրամայիր Արևելք տանել: նթե մեանն, ապա մեր թշնամիները մեռած կլինեն և, եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն և մենք խաղաղությամբ կսպրենք, բռնզի, եթե զրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգրսա շենք լինեմ»⁴⁰:

Մովրիկիոսի այս շաղաքականության զեմ ընդվզեցին հայ նախարարները և որոշեցին ապստամբել ու վերականգնել Հայոց թագավորությունը. «Ապա զարձայ միտրանեցին Հայոց մնացյալ նախարարները և որոշեցին հունաց թագավորի ծառայությունից զօրս քալ և իրենց համար թագավոր նստեցնել, որ այլևս իրենց չլինակի մեանել Թրակացոց կողմերում, այլ ուղբել ու մեռնել իրենց աշխարհում»⁴¹:

Այսպիսով, Մարզպանական Հայաստանը վերջնականացեա սեղմվան Վասպուրականի և Այրարատի Սասան գավառի սահմաններով: Բանն այն է, որ Մյունյաց իշխան Վահանը, զհռեա 571-ի ապստամբության նախօրեին, նոսրով Բ. ի թուլլտվությամբ Մյունիքը (Արցախով միասին) բաժանեց Գվինի գիվանից և իրբն առանձին շահր ենթակա զարևալ Արապատականի շահրմարին (սպահնապին)⁴²: Ուստի Պարսկական Հայաստանում գրության տեր մնացին Բագրատունիները: Հայոց մարզպան զարևալ Մմրատ Բազմահաթ Բագրատունին (591—600)⁴³, որը Սասանյանների արքունիքում մեծ հեղինակություն ուներ և զբաղվում էր նաև հայկական, նույնիսկ եկեղեցական գործերով: Սնթադրվում է, որ 601-ից մինչև 620-ական թվականները Հայոց մարզպանն էր Գավիթ Սահառունին⁴⁴:

Այսպիսով, Ձ դարի վերջին և է դարի սկզբին Հայաստանի ներքին բազարական կյանքում մեծ փոփոխություններ կատարվեցին: Ե—Ձ դարերում Մամիկոնյան և Սյունյաց նախարարական տոհմերի կատաղի մրցակցություն փոխարեն սկսվեց Մամիկոնյանների և Բագրատունիների քաղաքական խմբավորումների ուժեղ մրցակցությունը, որը է դարում վերջացավ Բագրատունիների հաղթանակով:

Հայաստանում և Վերքում կատարված փոփոխություններին զուգահեռ, 590-ական թվականներին Ազգանքում ևս կատարվեցին որոշ տեղաշարժեր: Հայ նախարարական Վարդգանա տերս տոհմը, որը հիշված է Քաճեամակում, Ձ դարի վերջին հանդես եկավ Միհրակյան (հասացում՝ Միհրանյան) անվամբ և սկսեց տիրել Ազգանքում: Երանցից տաշինք, որ Երանշահի (Ասանշահի) տիպասն էր կրքում՝ Վարադ-Տրցասն էր (591—636), ձրի նստավայրը Պարսազն էր, պարսիկ մարզպանի և Ազգանից կաթողիկոսի կողքին²⁵:

Երբ 602 թվականին սպանվեց Մամիկոնյան և կայսր դարձավ Փոկասը, նորից բորբոքվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմը: Խոսքով Բ-ը, իբր թե Մամիկոնյան սպանության մեղքը լուծելու համար, 604 թ. գրահեց զեպի արևմուտքը Քրազիսով Հայաստանի բյուզանդական մասը և առաջ խաղաչով, պարսից զորքը 619 թ. մի կողմից Ադրաստան, մյուս կողմից՝ Քաղկեդոն, Մարմարաշի ամր հասած: Հերակի կայսրը (610—641) կազմեց ընտիր բյուզանդական զորք և 622-ից սկսեց հակահարված առաջնական. Փորր Ասիայի ու Հայաստանի մրայով մտնելով Վերին Միջագետք, 627-ին նրկմեր մաս շախտախեց Խոսքովի զորքը²⁶: 628-ին Խոսքով Բ-ը պաշտասական դավադրություն զոհեց, և որդին՝ Շերոշեն 629 թ. Հերակիի հետ կերեց պայմանագիր, որով հիմնականում կրկնվեցին 591 թ. պայմանները:

Սակայն քաղաքական պայմանները նույնը չէին 629 թվականին, քանզի այս պատերազմում, թեև հաղթող, Բյուզանդիան չբով հյուսիսից էր, և Հերակիը, իսկեմարար, ի սար-

ըրբության Մազրիկի տի, հանաչեց Հայաստանի ինքնավարությանը, Բյուզանդական Հայաստանում նշանակելով հայկաավարի՝ Մձեմ Փետևուն⁴⁷, որը Հայոց իշխան էր կոչվում:

Մձեմ Փետևին Հերակլի դեմ կազմակերպված զավազրության առթիվ մեղադրելով նաև զորավար Գալիթ Սահասունուն, ձերբակալեց նրան և ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Սակայն Գալիթը, սպանելով իրեն հսկող պահապաններին, փախավ Հայաստան և սիրաշահելով հայոց զորքը, հարձակվեց Մձեմի վրա, սպանեց նրան ու դարձավ սպարապետ: Հայ նախարարների խնդրանքով կայսրը նրան նշանակեց «իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհաց»⁴⁸, այսինքն՝ Հայոց իշխան, շնորհելով նաև կուրապազաստ տիտղոսը: Նա հիշվում է Մրենի 639 թ. արձանագրության մեջ. «իշխանութեան Գալիթ ամենագով պատրիկ կուրապազաստ և սպարապետի հայոց և ասորաց»⁴⁹:

Պարսկաստանի դեմ պատերազմելու ժամանակ, կրթ 627-ին բյուզանդական և Բյուրքյուտ-խազարական զորքերը պաշարել էին Տփղիսը⁵⁰, պարսիկների հետ քաղաքը պաշտպանող Սահեփանսա Ա-ը (600—627) սպանվեց, և կայսրը նրա փոխարեն նշանակեց Աարներսեհ (Ազարնարսե) Ա-ին (627—639), 629 թ. պայմանագրով Վիրքը ամբողջությամբ (Տփղիսով) անցավ Բյուզանդիային: Երբ Հերակլը 627-ին հասավ Աղվանք, նրա հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու համար, Աղվանից իշխան Վարազ Գրիգորը քաղկեդոնական ձևով միերամեց⁵¹: Քեև Մոսոսն Կազանկաավայցին վկայում է, որ նա միերամեց Աղվանից Վիրս կաթողիկոսից⁵², և այս դեպքում խոսքը քրիստոնյա զանալու մասին է: Քանն այն է, որ զրանից առաջ Աղվանքին անձանոթ չէր քրիստոնեությունը, գուցե և հավանական համարենք առաջին անսակեար:

Հերակլը կամեցավ կրոնական հարցերում ես լիցու զրանի Արևելքի միարնակ եկեղեցիների հետ Կոստանդնուպոլիսի Անդրիոս պատրիարքը, Հերակլի օմանդակութամբ, 638 թ.

12858
A 11

առաջարկեց միակամությունը⁵³։ Հաշտեցնելու համար երկարեակներին ու միարեակներին։ Ըստ նոր սամունքի՝ Քրիստոսն ունեւր երկու բնություն, բայց մեկ կամք։ Այդ սամունքը առաջարկեց նաև հայ եկեղեցուն և մասափորագետ 633-ին Սգր կաթողիկոսը, Մժեժ Գնունու ստիպումով, Քեոցսուպուլուսում բնգունեց միակամություն⁵⁴։ Մակաչն Հայաստանում զա բնգունեց սրպես երկարեակության գալմանում, և պայքար սկսեց Սգրի գեմ, որը գլխավորում էր Հովհան Մայրավանեցին (Մայրագունեցի)⁵⁵։

Ազելի նպաստավոր էր գրությունը Պարսկահան Հայաստանում։ Մասաեչյան պետությունը, ետարով Բ Ապրտեպի սպանությունեց հետո, շրտ աարում (428—432) ունեցավ 10 արբաներ, իսկ գեսասի Հաղեերա Գ-ը, երբ արբա հրշակեց, հաղիվ ինր տարեկան էր։ Պետության մեղ գերիշխող էին կենտրոստաբուլա Ագաուսները և նահանգեեր ինր նարուլություն ունեին⁵⁶, նման պայմաններում Կալմա Բ Եհրաչին Մժրաա Բազմահաղթի սրգուն՝ Վարազաիրոցին նրշահանեց մարդպան⁵⁷, որը շաա շաշ ինրեակարություն գայեց իր իշխանություն շրշանում։ Հայոց սպարապետն էր Քեոզորոս Ռշտունին։ Ըստ երևույթին, սրոշ հակասություններ կային այս երկուսի միշն, քանզի, երբ Քեոզորոս Ռշտունու միշնորդությամբ կաթողիկոս բնարվեց Քրիստափոր Ա Ապահունին (628—630), Վարազաիրոց Բազրատունին բասիպեց նրան հրամարվել⁵⁸, սրովհետև իր համաձայնությամբ չէր բնարվել։

Վարազաիրոց Բազրատունին և Ասրպատականի մարդպան Խոսոհ Որմիղղը թշնամական հարաբերություններ մեղ էին։ Վերջինեա օգնում և Վարազաիրոցի գեմ շարում էր Մժեժ Գնունին։ Գալմաղրություն կազմակերպեց Վարազաիրոցի գեմ, և վերջինս, զգուշացված լինելով, մասափորագետ 633-ին հեաացավ Տարոս, ուր բանակեցություններ վարելով Հերակիի հեա, գեաց Կոստանգնուպուլոս և ստացավ պատրիկափաղսը⁵⁹։

Այսպիսով, Հայաստանի երկու համգամները 628 թվա-

կանից ստացան ինքնավարութիւն, ընդ որում Պարսկական
Հայաստանն ունեց լալն, իսկ Բյուզանդական Հայաստանը՝
Նամիճապարար եկզ շրջանակներով, որք Հոյ նախապատ-
րասանց հրկրում նոր իրազարձութիւններէ ժազալմանը:

Երբ 639 թ. Հայոց զորքն ընդզկնց Գազիթ Սահառունու
զեմ ու Հնաոցրեց նրան, երկրում անորոշ գրութիւն ստեղծ-
վեց: Մերեոսն այսպես է պատկերում Հայաստանի վիճակը.
«Սվ բոլոր պատաներն անմիացան լինելով Հայոց երկիրը
կորսալան մասնեցին: Բայց միայն Ռշաունէաց զազտոնի
աստվածաներ և բաշ իշխան Քնոզարոսն անզազար իր երկ-
րի զորքերը կազմակերպում էր և որ ու զիշեք իր Նզոր ի-
մասաութիւն շնորհիվ պահպանում էր (երկիրը) և ոչ թիշ
գնասներ էր պատճառում մշնամիներին»²⁰:

Պարսից Հայաստանի սպարապետ և իրական մարզպան
Քնոզարոս Ռշաունին ամբողջութեամբ նվիրվեց Հայաստա-
նում կաշտնութիւն Հաստատելու գործին: Ծագվելով աշն
Հանգամանքից, որ Բյուզանդիան, Յարմուքի Զակատամար-
տում (636) շախշախիշ պարաութիւն կրելուց Հեառ նուշն-
իակ շփարկեց որնէ գիմազրութիւն ցույց տալ Արարական
Խալիֆայութիւնը, թողնելով, որ նվաճվեն իր բոլոր սրեկի-
լան եահանգները, իսկ Սասանյան Պարսկաստանը 637-ին
Կազիսիշալի պարաութիւնից Հեառ միայն անվանապես գո-
լութիւն ունեց, Քնոզարոս Ռշաունին, Հազանարար նախա-
բարներէ և եկեզեցու Համաձաշնութեամբ, իր իշխանութիւն
տակ գիբցրեց նաև անորոշ վիճակում գտնվող Բյուզանդա-
կան Հայաստանը, և այսպիսով միավորվեց Հայաստանը:
Կա պատմական մեծ իրազարձութիւն էր Հայոց վազ միշնա-
զարի պատմութիւն մեղ:

Արշակունէաց թագավորութիւն (Մեծ Հայքի) 357 թ.
երկվեզկվելուց և 591 ու 629 թվականների բաժանումներից
Հեառ, առաշին անզամ Հայաստանի երկու մասերը զարձան
մեկ ամբողջութիւն, որք պետք է կուշի Հայոց իշխանա-
պետութիւն: Հետագայում կաննենք, որ 640-ի արարական
առաշին արշազանքի եկարազրութիւն մամանակ Մերեոսը

Թեոզորոսին կոչում է սիշխանն Հայոց Ռշտունեաց աւերն⁶¹, երբ զևս Բյուզանդիայի կայսրը նրան սպարապետի ու պարիկի պատիվը չէր տվել: Ուստի աներկբայորեն կարելի է շեշտել, որ Հենց 639 թվականին, երբ նա միավորեց Հայաստանի երկու մասերը, Հայ նախարարները և Սզր Ա Փարամնակերտացի կաթողիկոսը նրան նանաշել էին «իշխան Հայոց» և բնականաբար՝ սպարապետ:

Այսպիսով, Հայաստանում ստեղծվեց յուրահասակ քաղաքական իրազրություն, երբ միացյալ Հայոց աշխարհը, որը վայելում էր լայն ինքնավարություն, դարձավ մի կիսանկախ և անկախ իշխանապետություն: Հետագայում, 640-ի արաբական արշավների ժամանակ, Հայաստանում չկար ո՛չ բյուզանդական, ո՛չ էլ պարսկական կայսրորդ, քանզի Յարմուքի և Կողիսիայի խաչատուր պարտութուններից առաջացած խուճաղի ազդեցության տակ Հայաստանից Հեռացել էին թե՛ բյուզանդական, թե՛ պարսկական կայսրերներ: Ուստի 639 թ. Հայաստանում չի եղել ոչ մի օտար կայսր:

Պետք է ավելացնել, որ 639 թվականին ոչ միայն Հայաստանը Թեոզորոս Ռշտունու ջանքերով միացավ ու քաղաքական ինքնավարություն ձեռք բերեց, այլև Վիրքը իշխան (էրիսմթավար) Ստեփանոս Բ-ի⁶² (639—663), Աղվանքը Ջուանշիր իշխանի⁶³ (637—669) օրոք ազատվեցին Բյուզանդիայից ու Սասանյան Պարսկաստանից ունեցած կախման ժությունից:

Հայաստանը շրջապատող երկրներում է դարում արժատական փոփոխութուններ կատարվեցին: Անհետացած Սասանյան Պարսկաստանի և թուլացած Բյուզանդիայի փոխարեն Հանդես եկան նոր ժողովուրդներ, նոր պետութուններ, որոնք փոխեցին քաղաքական փոխհարաբերութունները: Հարավում Հանդես եկան արաբները (633-ին), Հյուսիսում՝ Կովկասում, Հայանվեցին խաղարները⁶⁴ (է գարի կեսին), որոնք ունեցած իրենց պետութունը: Բայկաններում Հաստատվեցին Բյուզանդիային թշնամի սլավոնները, ապա 660—

670-ական թվականներին ասպարեզ իշան բուլղար-թյուրքերը և կազմեցին Բուլղար-ուլաժնական պետություն⁶⁸։

Սակայն այս ամենի մեջ Հայաստանի քաղաքական շահատարքի վրա առավել մեծ ազդեցություն ունեցավ տարրերի և Արարական խաչիֆայություն Հանդես գալը։

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԱՆԳԻՆ ԳԱԼՔ

I. ՀԵՐԱՆՈՍ ԱՐԱՐՆԵՆ

Արարների և Արարական խաչիֆաշտութեան Հանգիստ գալՔ ամբողջովին փոփոխ քաղաքական իրադրութեանը՝ Մերձագորք և Միջին արևելքում։ Խաչիֆաշտութեան ի Հայտ գալը արգասիք էր Արարիաշում դարերի բնթացքում կատարված ներքին փոփոխութեաններին։

Արարական թերակղզում Հնագույն պետութեանը սակզծեց մի ինքնուրույն սեմական ժողովուրդ նմենում։ Մ. թ. ա. Ք—Ը դարերում առաջացավ Մարա՝ (նույնանուն ցեղի անվամբ) թագավորութեանը, որի մայրաքաղաքը ժամանակի ընթացքում դարձավ Մարիբը։ Այդ թագավորութեանը կարեվոր դեր է կատարել Հնդկաստանի և Հին արևելյան աշխարհի ու Հելլենիստական Արևելքի միջև սրգիս առաջնցիկ առևտրի կենտրոն։ Մ. թ. ա. Ե դարում Անավորվեցին վաղ սարկատիրական Մարա, Մարին (Մինա), Կաթարան և Հաղբամաուս քաղաքական միավորները։ Ազելի ուշ մենացավ Մուրարիք կոչվող թագավորների Հեղինակութեանը՝ ի Հաշիվ ցեղաշին կարգերին։

Մ. թ. ա. Բ դարում նմենի մի մասում առաջացավ Հիմլար՝ (Համանուն ցեղի անվամբ) թագավորութեանը, որը թեև առաջավեց ի Հաշիվ Մարաշի, սակայն, մ. թ. Ք դարի վերջում Մարաշի, Արսումի (Եթովպիա) և Հաղբամաուսի միացյալ ուժերից պարտութեան կրեց։ Բայց Գ դարում այնքան

ամեղացած, որ ամբողջ եմենք, ինչպես նաև բուն Արարի-
ւի որոշ մասերը նրա տիրապետութիւն տակ էին: Մայրաքա-
ղաքն էր Ջաֆարը:

Հին Եմենի սեմական ժողովուրդը ինքնայայտ էր իր
լեզվով (կոչուած է Տարափարաբերեն), զիր և գրականու-
թյամբ (արձանագրութիւններ), մշակույթով ու կրօնով:

Մասագորացես 525-ին Եթովպիայի Աքսում թագավո-
րութիւնը՝ նվաճեց Հիմյար երկիրը՝ վերացնելով նրա պե-
տականութիւնը: Մտա 575-ին Մասանյան Պարսկաստանը
գրավեց Եմենը՝:

Այդ ժամանակներում արգեն սկզբի էր արար վաշկա-
տուն ցեղերի ներթափանցումը Եմեն՝, և այս ժողովրդի մը-
շակույթը որոշ չափով ազդեց նաև աշխարհից մեկուսացած
արար ցեղերի վրա՝:

Մահագականութիւն երեան գալով Եմենը ներգրավեց
նորակազմ խալիֆայութիւն մեղ: Արաբերենի տարածումը
ևս մզեց Հին Եմենի լեզուն, որը թեև մի քանի դար զրմա-
ցրեց: Ավելի շուտ նահանջեց Եմենի հեթանոսական կրօնը:

Բուն արար ցեղերը հիշված են գեռես ասորեստանյան
ու բարեկական արձանագրութիւններում (Թ—Ձ գգ. մ. թ. ա.)
և Աստվածաշնչում: Նրանց հիշում են նաև հին հունական
ժառանգիրները: Սակայն այդ ցեղերը դարեր շարունակ
մեկուսացած են եղել Հին արեւելքի զարգացած երկրներից:

Չոր տնտայաթի վաշկատուն արարը գես հնագույն դա-
բերից ձգան է գեղի հյուսիսի բարերբեր երկրները (Ագորիք,
Միշագեսար), քանզի մշուտ երեք կողմերից ծովով էր շրջա-
պատված: Այս ձգտումը հասակորեն արտահայտվեց հելլե-
նիստական ժամանակաշրջանում (Գ գ. մ. թ. ա.—Գ գ.
մ. թ.), երբ արտագաղթի հետեանքով կազմավորվեցին մի
շարք մանր քաղաքական միավորներ, որոնց բնակչութիւնն
արարական ծագում ունեց, սակայն տիրապետող լեզուն ար-
ամեական բարբառներն էին, իսկ մշակույթը՝ հիմնականում
հելլենիստական:

Հենց Արարիայի հյուսիսարեւմտյան մասում (այժմյան Հորդանանի հարավում) մ.թ.ա. Գ զարում առաջացած նարա-
թեական թագավորութիւնը, որի մայրաքաղաք Պարթ⁵ աշ-
քի էր ընկնում մայրաքաղաք շենքերով: Այս թագավորութիւնը
106 թ. (մ. թ.) զերածիկէջ հասնեական նահանգի:

Այժմյան Լիբանանի արեւելյան (Քեկոս) և Ասորիքի ու-
րոշ մասերում (Կիլիսիայի) ձեւավորվել էր Բաբելոնական
թագավորութիւնը՝ Փաղկիս⁶ (այժմյան հայկական Այնճար
գյուղի մոտ) մայրաքաղաքով, որը մ. թ. ա. Բ զարից մին-
չև 63 թվականը հապառակ էր Հոսոմին:

Գամասկոսից գեպի արեւելք, մ. թ. ա. Բ հազարամյա-
կում, անապատի մեջտեղում, առաջացած Պալմիրա¹⁰ (Արամ
Քաղաք) քաղաքը Մակայն նույն հազարամյակի գերջին էլ
կործանվեց Ասորեստանի կողմից, ապա զերականգնվեց Բա-
բելոնի Մոզոսն թագավորի ջանքերով՝ մ. թ. ա. Ժ զարում:
Որպես միջազգային տարածեցիկ առևարի կենտրոն, ժողո-
ման գաղաթնակեանքին հասավ մ. թ. Ա—Գ զարերին, երբ
ինքնավար նահանգ էր Հոսոմեական կայսրութիւն կազմում:
Գ զարի 60-ականներին զարծամ անկախ պետութիւն, Օդի-
նաթ թագավորի օրոք, իսկ նրա հաջորդ՝ Ջենոբիս թագուհու
տարիներին (266—272) Պալմիրան տիրեց ամբողջ Ասազա-
գոյ Ասիային և Սիրիոսին: Մակայն 272 թ. պարտվեց
Հոսոմից, իսկ 273 թ. ապստամբութիւններից հետո հիմնովին
կործանեցին հոսոմացիները:

Մեծ Հայքի հարավ արևմուտքում Սգեսիա մայրաքաղա-
քով ստեղծվեց ասորական Օսրոյնե¹¹ թագավորութիւնը, ուր
տիրապետող առհաճ սերում էր արաբական Օրոյի ցեղից:
Սա գոյատևեց մ. թ. ա. 132 թ. մինչև մ. թ. 216 թվականը,
կործանեցին հոսոմացիները:

Մեծ Հայքին հարավից հարակից Միզզոնիա¹² (Արվաս-
տան, ասոր. Քեթ Արարայն) նահանգում, որը մ. թ. ա. 88 թ.
մինչև մ. թ. 37 թ. գտնվել է Մեծ Հայքի կազմում, ապրել
են արաբական ցեղեր: Ըստ երևույթին այս ժամանակից են
սկիզբ առնում հայ-արաբական առաջին հարաբերութիւն-

ներք ե, հովանաբար, Միզզոնիայի արարներն էին, որ (ըստ Պլուտարքոսի) Տիգրանակիւրտի ճակատամարտում կոչում էին Մեծն Տիգրան Բ-ի զօրքի կազմում¹³: Ակնկրեորեն սրանց է, որ ճանաչում են Ե գարի հայ մտանեագիբները սաճիկ անձամբ, իսկ երկիրը կոչում Տաճկաստան¹⁴:

Արարներ կաշին նաև Տիգրիսից արևմուտք ընկած Հատրա¹⁵ քաղաքում և Հատրենե փոքր թագավորության մեջ, որը մտնում էր Մեծն Տիգրանի կայսրության մեջ: Այս քաղաքը գոյատևեց մինչև Գ գարը (մ.թ.): Այստեղ մշակույթը հելլենիստականի և պարթևական իրանականի խառնուրդ էր:

Այս բոլոր իշխանությունները (թագավորությունները), որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանում այս կամ այն չափով բնակեցված էին արարներով, նրանց լեզուն արամեերենն էր և հետագայում ձուլվեցին արամեական գանգվածի մեջ: Ուստի Արարիայի մշակութային մակարդակի վերա մեծ ազդեցություն չունեցան, բացի նարթևական թագավորությունից, որի (արամեական գրից ծագած) այբուրենը հիմք դարձավ արարական գրի հնագույն մեկ առաջացման¹⁶:

Արար ցեղերի արտահոսքը շարունակվեց նաև Գ—Է գարերում, սակայն վերջիններս պահպանեցին իրենց լեզուն, թեև գտնվում էին ասորական մշակույթի ազդեցության տակ:

Մտավորապես Գ գարի վերջին Ասորիքի հարավ արևելքում գտնվող Հատրան շրջանում հաստատվեց Ղասսան¹⁷ ցեղը, որն ընկավ այստեղ հաստատված Սալիհ ցեղի (որը մտա մեկ հարչուրամյակ իշխեց) տիրապետության տակ: Հովանաբար Գ գարում Ղասսան ցեղը տապալեց Սալիհիներին և դարձավ իշխող: Այս ցեղի արարները, թեև յուրացրին ասորերենը, սակայն պահպանեցին արարերենը, նրանք ընդունեցին նաև քրիստոնեությունը՝ հեռանալով ասորիների միաբնակ ուսմունքին: Ե գարի վերջին Քյուզանգիան ճանաչեց Ղասսան ցեղում տիրապետող Զաֆն առճմի իշխանությունը: Այս վարչարարական միավորը սահմանային քրդեշխության գիր է կառարում՝ Քյուզանգիայի սահմանները

պաշտպանելով Սասանյան Պարսկաստանի Հարձակումներին՝

Ղասսանիների ուժեղացման շրջանում հայտնի դարձավ Հարթս թ իրն Ջարալան (529—569), որը Հուստինիանոս Ա-ի կողմից նշանակվել էր Ասորիքի բոլոր արար ցեղերի Ֆրյար-բոս և պատրիկ, որովհետև աչքի էր ընկել Բյուզանդիայի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում՝ նրա սրգին՝ Մուսկեր Գ-ը (569—581), թեև պայքարեց Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, սակայն, մեղադրվելով դավադրության մեջ, 581-ին ձերբակալվեց և արտոգրեց։ Մինչև է դարի սկիզբը Ղասսանիներին ենթակա էին մի քանի ավստիաներ և ցեղեր։ Փամանակի ընթացքում Ջաֆինների նրատավայրը դարձել էր Զորթան։ Ղասսան ցեղի քրիստոնյա արարները ասորի միաբնակ հակորիկ համայնքի մաս կազմելով, հայ-ասորական-դոգմական ընդհանուր նախադեմ էին դանվում բյուզանդական պաշտոնական երկարեակ կեկեղեցու ստեղծությունների դեմ մղված պայքարում։

Սասանյանների իշխանությունը, զավթելու հետ (226) միաժամանակ Տաննուխ ցեղը հաստատվեց Միջագետքի հարավարևմտյան կողմերում՝ կենտրոն ունենալով Հիրա քաղաքը¹⁷, որը ենթակա էր Սասանյան Պարսկաստանին՝ կատարելով սահմանային բզեշխություն գերք։ Տաննուխ ցեղի արարները, արքայազնուց կախմ առճմի պիտոժորությունը, պատերազմներ մղեցին կենտրոնական Արարիայի Քիւզի թագավորների և Բյուզանդիայի դեմ։ կախմ առճմից Մուսկեր Գ-ը (503—554) 544-ին հաղթեց Բյուզանդիային ենթակա Ղասսանիներին, սակայն տասը տարի սեյ պարտվեց նրանցից։ նրա սրգի Ամր իրն Հինգը հայտնի էր որպես արքա հեթանոս բանաստեղծների մեկննաու։ Թեև Տաննուխ ցեղի սեղաններն ընդունել էին եկատորական զավանանցը, այսուհանդերձ կախմ առճմը Սասանյանների ժախից մնացել էր հեթանոս։ Երբ նրանց իշխան նուսան Գ-ը (580—602) քաջահայտորեն զավանեց քրիստոնեությունը, զրկվեց իշխանությունից և Հիրայում պարտիկ մարզպան նշանակվեց։

Այս երկու իշխանութիւնների արարները համատարիմ մնալով մայրենի լեզվին և սերտորեն կապոված լինելով բուն Արարիային, նպաստեցին բյուզանդական, հունական և պարսկական մշակութային ավանդների Արարիա ներթափանցմանը¹⁹, նրանց երկուսի արքունիքներն էլ հեթանոս արար բանաստեղծների ժամայրավայր-համարավայրերն էին և դա նպաստեց արար բանավար բանաստեղծական արժեքի զարգացմանը:

Երկուսից մինչև էր գործի սկիզբը բուն Արարիայում որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին, արաբական ցեղերի մեջ շերտավորում առաջացավ: Տեղի վերնախավը իր կենցաղով տարբերվում էր հասարակ անգամներից: Տեղի ունեցավ ցեղային կարգերի քայքայում: Սարսուկներին ազատագործում էին տեսանապահութիւն մեջ:

Հատկանշական երևույթ էր Երզրում Յինգա²⁰ թագավորութիւնի մեծուդը Կենտրոնական Արարիայում, որը ենթակա էր Եմենի Հիմյար թագավորութիւնը: Նրա հիմնադիրն էր Հուչքը, որն ազգական էր Հիմյար թագավորական տոհմին: Նրա թոռ Հարիսի օրոք (489—529) այս թագավորութիւնը հզօրացավ: 529 թ. նա գրավեց Լախմիների մայրաքաղաք Հիրան, սակայն նույն տարում էլ պարտվելով Մունդիր Գ-ից, սղանվեց: Հարիսի որդիների օրոք պետութիւնը բաժան-բաժան եղավ, և Չ գործի կեսին Յինգան իր տիրույթների մեծ մասը կորցրեց: Այս տոհմի ներկայացուցիչներից հեթանոսական շրջանի հայտնի բանաստեղծ Իմրու ալ-Կայար փորձեց Բյուզանդիայի Հուսայնիանոս Ա կայսեր օգնութիւնով վերականգնել կորած թագավորութիւնը, սակայն թունավորվեց կայսեր կողմից: Փինգայի տիրակալները կոչվում էին մալիք (թագավոր), որն արարներն ընդհանրապես ազատագործում էին ստար թագավորների դեպքում:

Արարիայում, Եմենի Հիմյարական թագավորութիւնի վերացումից (525) և Փինգայի քայքայումից (Չ գործի կես) հետո, առավել ևս բարձրացավ Հիշագի գերբ թագաբանական կրթութիւնը²¹:

Բանն այն է, որ Արարիչայում Երկրագործությունը ցածրը մակարդակի վրա էր: Այն զարգացած էր միայն Եմենում, որը հայանի էր Մարիի շրամբարում: Արարի հիմնական գրադմուսը անասնապահությունն էր: Արհեստները նախնական աստիճանի վրա էին. զարգացած էին միայն Եմենում: Սակայն ասեաուրը սրտչակի զարգացում ապրեց ոչ միայն Հին Եմենում, այլև Հիշագի բազարներում և հասկապես Մեքքայում էլ զարի սկզբին:

Հիշագի երեք բազարները՝ Մեքքան, Յասրիբը (Մադինա) և Քաիֆը²² գտնվում էին զարգացման աարիկը մակարդակների վրա:

Մեքքան, որի շրջակայքը լսր ու բարբարոս էր, իր զարգացմամբ պարասական էր այն բանին, որ գտնվում էր տարանցիկ առևտրի ճանապարհի վրա²³, Մեքքայի վաճառականները ձմեռը բարաժաններ էին տանում զեպի հարավ՝ Եմեն, իսկ ամառը զեպի հյուսիս՝ Պապուսին, Ասորիք, Եգիպտոս և Նույնիսկ Միջագետք: Արար պատմիչների վկայությամբ Մեքքայի բնակիչների համար ասեաուրը բարեկեցության միակ աղբյուրն էր: Իսկ Ք գարի արար պատմիչ Վահիդին Կուրայշը կոչում է օժանոտականների ցեղ²⁴:

Առևտրի մեղ սղատագործվում էին բյուզանդական ոսկեգրամը, սասանյան արծաթը և Եմենի հիմնարական գրամը: Մեքքայում զարգացած էր վաշխասությունը:

Կուրայշի վերնախավը կազմող Ումայյա (Սեայան) առնմը, որի անդամները հայանի վաճառականներ ու վաշխասուներ էին, միաժամանակ զեկաժարում էին բոլոր մեծ առևտրական բարաժանները: Նրանք, քացի առևտրի շնորհիվ ձեռք բերած հարստությունից, ունեին մեծ թվով ըստբուկներ և մեծարանակ անասուններ: Ոչ մի արար ցեղի վերնախավ այգրան հղոր ու հարուստ չէր:

Հիշագում Կուրայշի հակասակորդն էր Յասրիբը (Մադինա), ուր ապրում էին Աուա և Խադրաշ ցեղերը, որանք սակայն, իրար մեղ ունեցած վեճերի պատճառով ի վիճակի չէին որեև կերպ թուլացնելու Կուրայշի հեղինակությունը:

Մակայն այլ էին Մեքքայից հարավ գտնվող Քաիֆ քաղաքի սեբ Մակիֆ ցեղի վերնախավի տրամադրությունները, բանցի, ժառանգեցելով Մեքքայի տնտրական գործառնություններին, Կուրայշի հետ հաշվի էր նստում: Քաիֆը Հիշազի միակ թագաքն էր, որ շրշապատված էր այդիներով ու բանչարանոցներով²⁵:

Մեքքայի հեղինակությունը տարածվում էր ամբողջ Արաբիայի վրա, որովհետև նրա սրբազայր Քաարան (Սև քարը) բուրբ արաբների ուխտավայրն էր: Արաբիայում տարածված բազմաստվածության²⁶ մեջ գլխավոր աստվածը Ալլահն էր, որը Հիշազի աստվածն էր իր երեք զիցուհի գուսարերով՝ ալ-Ուզզան (ամենակարող) Մեքքայի զիցուհին էր, ալ-Լատր (աստվածուհի, սեմական էլաաը)՝ Քաիֆի և Մանաթը (ճակատագիր)՝ Յաւրիբի զիցուհին:

Մեքքան ժամադրավայրն էր նաև արաբ բանաստեղծների, որոնք ամեն տարի հավաքվում էին Ուբայի (Մեքքայի մոտ) տնեավաճառին և մրցում իրար հետ²⁷:

Արաբիայում, բացի հիթանոսական կրոնից, տարածված էին նաև հրեական կրոնը (հուդայականությունը) և քրիստոնեությունը: Յաւրիբում կային հրեա երեք ցեղեր, որոնք հարուստ էին և ազգեցիկ²⁸, Հրեաներ կային նաև հյուսիսում՝ Խալբար, Տարուք, Մակնա վայրերում: Մակայն այս կրոնը մեծ տարածում գտավ հատկապես Եմենում, ուր հրեաները հաստատվել էին դեռևս մեր թվականության առաջին դարերին: Ասաիճանարաբ Եմենի ժողովրդի ոչ վերնախավի մի մասն ընդունեց հուդայականությունը²⁹: Ձ գործի առաջին քառորդում Եմենի Հիմյաբ թագավորության վերջին տիրակալ Ջու Նուվաբը, ընդունելով հուդայականությունը որպես պաշտոնական կրոն, նաչրանում հալածեց քրիստոնյաներին, որն առիթ զարծավ Եթովպիայի կողմից Եմենի գրավմանը 525 թ., Բյուզանդիայի դրզմամբ:

Քրիստոնեությունը, բացի վերահիշյալ Ղասսանիների և Հիրայի արաբական իշխանությունների մեջ տարածված լինելուց, ընդունվել էր նաև Եմենում: 356-ին արիստական

Կասանդրիսու կաշորը Եմեն էր ուղարկել Քևոֆիյա Բնցոսին, որը եկեղեցիներ կառուցեց Ացենում և այլուր Մա, բառ երեւելայֆին, Պարսկաստանի հետ մրցակցության պայմաններում Եմենում ազգեցության զատի ստեղծելու ձգտման արտահայտություն էր: Եմենի նաշրան բազարում Ե դարում բրիտանականությունը տարածեցին միաբնակ տարիները: Այստեղ կային նաև նեստորականներ: 525-ին Եթովպիայի կողմից Եմենի նվաճմամբ թուլացավ հուդայականությունը, սովորաբար բրիտանականությունը և հասկապեա միաբնակությունը²⁰: Բուն Աբարիայում կային բրիտանյա զեզեր, ինչպիսիք էին Քարրը և Տազլիրը:

575 թ. Մասանյան Պարսկաստանի կողմից Եմենի նվաճմամբ զրադաշտականությունը սրտը շափով տալուամայ գտավ այնտեղ²¹:

Հետաքրքրական է, որ արաբական հեթանոսական կրոնից ծագեց մի կրոնական ուսմունք, որը հրեական և քրիստոնեական միասագածություն ազգեցության տակ միասագածություն էր դադանում: Գրանք կոչվում էին հանիֆներ²²:

Ե դարի վերջից մինչև է դարի սկիզբը դարգացավ արաբական բանավոր բանաստեղծությունը²³, իսկ Գ դարում՝ սաղմնավորված արաբական գիրը (նարաթեական գրից ծագած), Զ դարի վերջում այն արգեն կազմավորված էր²⁴:

Այսպիսով, Աբարիայի պատմության հեթանոսական շրջանում (արաբներն այն կոչում են շահիլիյայի՝ սցիտություն շրջան) ստեղծված իրադրությունը կարող էր հիմք դառնալ պատմական անակնկալ երևույթների առաջացման:

Զ դարի վերջին և է դարի սկզբին Աբարիայում ձևավորված հասարակարգը պայմանականորեն բնորոշվում է որպես նախնական ստրկատիրական հարաբերություններ²⁵:

Ստեղծվել է այնպիսի իրադրություն, որ այդ նախնական ստրկաների հետամնաց, ցեղային կարգերից դեռ չբով շաղատված հարաբերություններն աշխո շէին կարող հարասեել գարգացած հասարակական հարաբերություններ ունե-

ցող Առաջավոր Ասիայի երկրների սեմիտական հարեանությամբ:

2. ՄԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՐՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նման պայմաններում Արարիայում ծնունդ առավ մի նոր կրոն, որը միավորեց արարական ցեղերին՝ ստեղծելով մի ռազմատենչ պետություն, որը հետագայում կոչվեց Խալիֆայություն:

Նոր կրոնի առաջացմանը նպաստեցին մի քանի Խալիֆայություններ Բնչպես անասներ, Զ գարբի վերջին և է գարբի սկզբին Արարիայում տեղի ունեցան ցեղերի ներքին հասարակական խմորումներ: Եսա կարևոր էր, ինչպես ասվեց, Հին Նմենի և Ղառաանի ու Հիրայի ազգեցությունը²⁶: Կարայը ցեղի գերնախաղը ձգտում էր գերիշխանություն ոչ միայն Հիշազում, այլև ամբողջ թերակղզում: Այդ ժամանակ տուժեց Ասորիքից ու Պաղեստինից ծծեն հասնող քարաձանաչին մայրուղիով ասորացիկ անասներ, քանզի Մասանյան Պարսկաստանը զբաղեցրել էր Նմենը, մասալորացի 575-ին Հիշազանից հարավային ճանապարհով ընթացող ասորական ուղին շեղեց դեպի Պարսկաստան²⁷: Առևտրական կուրայը ցեղը պետք է հիշ գտներ դուրս գալու այդ ձգնամամից:

Մահակականության առաջացմանը նպաստեց նաև այն պարագան, որ եթե գարբը շարունակ Արարիան մնացել էր անձևունմիտի (Կույնիսկ մ. թ. ա. 24 թվականին էլիսո Գուլլոսի գլխավորությամբ հասնական զորամասի Արարիաներթափանցելու փորձը ձախողվել էր)²⁸, ապա Նմենի իրար հանից նթովպիայի զբաղումը 525-ին և Մասանյան Պարսկաստանի նվաճումը 575-ին, պետք է որ անհանգստացնեին արարական ցեղերին և սախակին միավորվելու՝ արասրին ներխուժումից պաշտպանվելու նպատակով:

Ի վերջո, կարևոր դեր կատարեց նաև կրոնական գործունե: Հուլայականությունը (հրեական կրոնը) և քրիստո-

նեւթշուներ սարածովելով Արարիայի որոշ վայրերում, թէ շրնդունվեցին բոլորի կողմից, սակայն զբանց ազգեցութեան տակ, եսեւ Հակադրովելու Համար անհրաժեշտ էր ստեղծել մի նոր արարական կրօն:

Այսպիսով, մահճեղականութեան առաջացումը Հրատապահանջ էր արարական ցեղերի Համար:

Թեւեթ արդեն տայեց, նախքան նոր կրօնի Հանդես դալը, Արարիայում առաջացել էր ՀանրիՖեների ազանգը, որը կողմնակից էր միատաղամութեան և զեմ էր Հեթանոսական բազմաստվածութեան:

Մահճեղականութեան մարդարեւ Մահճամտադր⁵⁰ ծնվել է մոտ 570 թվականին: Նա Կուրաշշ ցեղի Հաշիմի Համեստ առնից էր 25 տարեկանում ամուսնացել էր 50-ամյա աչրի Խազիչայի Հեու Երիտաւարց Հասեկում առնալական գործերով շատ էր նաեւապարհորդել և ծանոթացել բրիտանոյա վանականների Հեա, որի ապացույցը Բահիրա վանականի Հեա Հանդիպելու գրույցն է⁶⁰: 610 թվականին, երբ 40 տարեկան էր, բռտ նրա կենսագրի, մի ձայն էր լսել, որը նրան ներշնչել էր քարոզել: Նա սկսեց իր գործունեությունը՝ քարոզելով վրեժխնդիր ալլահին անվերապահորեն Հնազանդվելու կրօնը՝ իսլամը (նշանակում է Հնազանդություն) և նրա առարկային (սասուչ) նաեւաշելու պահանջը: Մակայի Կուրաշշ ցեղում իշխող Յմայան առնճը Արու Մուֆիանի գրչխաղորութեամբ Հալածեց նրան ու նրա Հեանարգներին, որոնց մեջ էին նաև ապագա իսլամիֆաներ Արու Բարբը (նրա աները), Յմար իրն ալ-Խաթթարը, Յման իրն Աֆֆանը (նրա փեսան) և Ալին (Հորեզրորորդին ու փեսան): Ի վերջո, 622-ին, մտադորապես 200 Հեանարգներով Հեաացած, գաղթեց Տարբըր (Մադինա), ուր իշխող Աուս և Խազրուշ ցեղերը՝ Կուրաշշի թշնամիները, սիրով ընդունեցին նրան, քանզի Խախապես Համաձայնութեան էին եկել: Այս գաղթը (արար. Հիջրա) Հեաագայում մահճեղական թվականութեան սկիզբը պարձաւ⁶¹:

Մահճամտադր Տարբրում գարձաւ քաղաքացեա, Հիմնեց մահճեղական Համայնը, որի մեջ մտնում էին 32

Մեքքայից զազթաններն ու Տաօրիբի նորահաճառները և պայքարեց Մեքքայի դեմ, 624-ին Մուհամմադի զինված շտականները Բազր վայրում հարձակվեցին Ասորիբից Մեքքա վերադարձող քարավանի վրա և հաղթեցին մեքքացիներին: Քեհ 625-ին Ռուուսում մահմեդականները պարտվեցին, այսուհանդերձ 627 թ. մեքքացիների առաջ հազարանոց զորքը (զաշնակիցները հեռ միասին), երբ պաշարեց Տաօրիբը, մահմեդականները հաղթեցին:

Այստեղ Մուհամմադը, հակասությունների մեջ լինելով Նրեահան Յ ցեղերի հետ և կասկածելով, որ երանք կապ ունեն Մեքքայի հետ, մեկ-մեկ հետաքրքեց կամ ոչնչացրեց ներքանց: Մուհամմադի հայանությունները (որոնք հետագայում դարձան Ղուրանի հիմքը), այդեն ոչ թե զուտ կրոնական (ինչպես Մեքքայում էր), այլև ապրքեր քնույթի հարցեր էին շոշափում: Աստիճանաբար կարգավորվեցին նաև հաճատացյալների կրոնական պարտավորությունները (ազոթք, ծով, ուխտապնացության Մեքքայի քաարան և այլն):

628 թ. Մուհամմադը (1400 հեռերգիերով) Մեքքայում Օմայան Աբու Մուֆթանի հետ պայմանագիր կնքեց, ըստ որի նոր կրոնը հաճատար իրավունքներ ունեցավ հեթանոսականի հետ: Իսկ 630 թ. Մուհամմադն իր (10 հազարանոց զինված կազմակիցներով) մտավ Մեքքա, կոթմանեց հեթանոսական կուտրերը և զարծով Աբարիայի տերը, քանզի շուտով թեքակցիտ ապրքեր մասերը նրան հպատակության հայանեցին: Մուհամմադը իրեն հեթանոսից նաև Քաբի քաղաքը, Ապա պայմանագրի կնքեց նաչրանի քրիստոնյա համայնքի⁴², Այյայի (Չարմիր ծովի ափին) քրիստոնյա իշխան Յուհաննայի (Հովհաննես)⁴³, ինչպես նաև Նրեաներով բնակեցված վայրերի հետ⁴⁴ երաշխավորելով նրանց հաճատքի ազատությունը՝ գլխահարկի ու բնահարկի դիմաց: Պայմանագիր կնքեց նաև Պարսից ծոցի վրա գտնվող Հաշարի գրքազաշտականների հետ⁴⁵:

Մուհամմադը մեռավ 632 թ., սակայն երա հիմնում պետությունը երկար գոյատևեց: Նա թողեց թե՛ Մեքքայում, թե՛ Մադինայում հազարգած իր հայանությունները (որոնք,

բառ նրա, ի վերուստ էին իշխեցում), որոնք հետազայում ամբողջութեամբ (Յոսման խալիֆայի օրոք, 644—656) զրի անվիցին⁶⁶ և այն կոչվեց Ղուրան՝ բազկացած 114 սուրաներից (զբլութիւններ): Ղուրանում տեղ են գտել Հին Կտակարանի (Ազամ, Նոյ, Աբրահամ, Իսահակ, Հակոբ, Հովսեփ և այլն) և Նոր Կտակարանի (Հովհաննէս Մկրտիչ, Մարիամ, Հիսուս) գործող անձինքը: Նոր կրօնը շատ բան ժառանգեց արաբական հեթանոսական կրօնից, բազմապէս է հիշել, որ հեթանոս զլխավոր աստված այլա՛նք գործած նոր կրօնի միակ աստվածք: Բացի այդ, հեթանոսական ուխտավայր Մէքքայի բաւարան մնաց նոր կրօնի ուխտավայրը:

Մահմեդականութեանը⁶⁷ համատայցայից պահանջում է հիմնականում հինգ, բայց իրականում վեց պարտավորութիւններ՝ վկայութիւն (չկա աստված, բացի այլա՛նից և Մուհամմադը նրա առաքյալն է), ազոթք, ծով (սամազան ամսին), ուխտագնացութիւն Մէքքա և զարաա կոչված բարեգործական հարկի վճարում: Մակայն ամենակարեւորը վեցերորդն է՝ պայքարը անհավատների, բազմաստվածայանների (մուշրիբուն) դեմ, որի մէջ մտնում են քրիստոնյաները (մինչև մահմեդականութեան վերջնական հաղթանակն ամբողջ աշխարհում): Ղուրանում մի ամբողջ գլուխ այդ մասին է (Չզըման սուրա, Թ): Այս պայքարը ստացավ շիհազ⁶⁸ անունը: Աշխարհը բաժանված է երկու մասի՝ Գար ալ-իսլամ, այսինքն՝ իսլամի երկիր և Գար ալ-հարբ՝ պատերազմի երկիր (ոչ մահմեդական երկրներ), որ պետք է հարկատու գառնան կամ ոչնչացվեն: Այս կրօնական պարտականութիւնը կատարի մուսուլմանութեամբ համակեց արար ազամիկներին, որոնք ասելովեցումը էին լցված ոչ մահմեդականների նկատմամբ:

Հենց Մուհամմադի անմիջական հաջորդ Աբու Բարրի օրոք (632—634) արաբական զորքերը 632-ին դուրս եկան եգիպտոս և անհավատալի արաբութեամբ կազմավորվեց մի լայնածավալ պետութիւն: Խալիֆա (հաջորդ, Մուհամմադի հաջորդ) անվանումից, որը կրեց Աբու Բարրը, այս պետութիւնը կոչվեց Խալիֆայութիւն:

Բանն այն է, որ այս արագընթաց նվաճումներին սժան-
գակոսչ շափազանց Կոստատափոր պայմաններ կաշին, որոնք
կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին բարենպաստ ազ-
գակներին:

Ներքին ազգակներինց առաջինն էր մահճեղականություն
հանգես գալը և նրա գրոշի ներքո արարական ցեղերի միա-
ժորումով միաձուլի, մարտունակ արարական պետության
գոյացումը 630-ին⁴⁰:

Երկրորդը կրոնական մոլեռանդությունն ու իրանդաժա-
ռությունն էր, որն առավել ևս բարբոսվում էր՝ հանուն կրո-
նի բանհավատներին զեմ արբազան պայքարի (շիհազ) գա-
ղափարի⁵⁰:

Այդ պետք է նշել արարական զորքի արտակարգ շար-
քաշությունը և արագաշարժությունը: Կա բյուզանդական ու
պարսկական զորքերի նման ծանր գումակներ չէր առ-
նում⁵¹:

Վերջապես արարի համար նվաճումը գաղթի մի նոր ձև
էր: Մոսափորապես մեկ հազարամյակ (մ. թ. ա. Գ դարից
մինչև մ. թ. է դարի սկիզբ) արարը իր ազդեցիկ թերակըզ-
զուց գաղթել էր, ինչպես տեսանք, հարմարվելով տվյալ
երկրի պայմաններին: Այժմ նա պետք է նվաճեր ու գաղ-
թեր՝ հաստատվելով նվաճված երկրում որպես տեր:

Սակայն շատ ավելի կարևոր և զճարհան էին արտաքին
նպաստափոր պայմանները:

Նախ բյուզանդա-պարսկական երկարատև պատերազմ-
ները (572—591, 602—628, մոտ 45 տարի) լրիվ արյու-
նաքամ էին արել երկու հզոր պետությունները⁵², որոնց ու-
ժասպառ և իրանդաժառությունից զուրկ զորքերը բացարձա-
կապես ի վիճակի չէին զիմաղրելու 633-ին մի կողմից Պա-
ղեստին ու Ասորիք և մյուս կողմից՝ Միջագետք ներխուժած
արարներին:

Բացի այդ, Բյուզանդիան ներսից լրիվ քայքայված էր⁵³:
Բյուզանդական կայսրությունը և եկեղեցին, որոնք ընդունել
էին Փաղկեղտի ժողովի երկարեակ ուսմունքը⁵⁴, հալածում

էին (Տօսեկապեա Հուսափնոսս Ա և Հուսափնիանոսս Ա կաշարե-
րի օրոք և Հեառ) միաբնակ ուսմանը զազանայ ժողովուրդ-
ներին՝ Եգիպտոսի զգափներին, Ասորիքի և Վերին Միջա-
զեաքի ասորիներին և հայերին, որոնք ասելով յայմք էին
լցված Բյուզանդիայի զեմ: Ղափները և ասորիները նույն-
իակ օգնում էին արարներին՝ զորս բշկու ատելի բյուզան-
դացիներին: Նույն արամազբույսուններն ունեին նաև Պա-
ղեսոսինի և այլ վայրերի հրեաներն ու սամարացիները, ո-
րոնք խիստ հալածանքների էին ենթարկվել:

Բնշ վերաբերում է Մասանյան Պարսկաստանին, ապա
628-ին Խուրոմ Բ-ի սպանությունից հետո, շորս տարվա ըն-
թացքում (628—632) տասը անգոր արբանեց իրաք էին հա-
ջօրգել և երկրում տիրում էր լիակատար մասնատվածու-
թյունը⁶²: 632-ին արքա զարծած Հազկերտ Գ-ը զեռ մահուկ
էր և նահանգներում անկախ իշխանները բոլորովին ար-
բամազիք շէին օգնելու նրան պահանջի գեղքում: Ահա այս-
պիսի մահամերձ պետություն զեմ կոճի էլան արարները:

Ահհրամեշտ է հանուն ճշմարտության շանախել նաև
պատահակապետության զերք արարական անհավատալի արա-
զությամք կատարվող նվաճումների հարցում: Եթե թեկուզ
նոր կրոնի պոշի ներքս միավորված Արարական պետությու-
նը մեկ զար առաջ (օրինակ՝ Հուսափնիանոսս Ա-ի և Խուրոմ Ա
Անուշիրվանի օրոք) հանդես զար, հազիվ թե ունենար այս
հաշտությունները և խանձարուրի մեջ կխեղզվեր:

3. ԿԱՐԱՆԱՅԻՐՅԱՆ ԱՅԱԶՆ, ԿԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

629 թվականի սեպտեմբերի 14-ին, երբ Պարսկաստա-
նին հազվող Հերակի կաշարք պարսիկների կոզմից զերի
տարված Քրիստոսի խաշափաշար վերականգնում էր Երու-
սաղեմում, զեան Մահամազդի կենդանություն օրոք, երեք
հազար հօգուց կազմված արարական մի զորամաս հար-
ձակվեց Բյուզանդիայի սահմանների մոտ գտնվող Մուսա
վայրի վրա, սակայն պարտություն կրեց⁶³: Բյուզանդացիներ-
ին թվում էր, թե զա մի սովորական ասպատակություն էր

Արարիայի վաշկատուն ցնդերի կողմից, սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ դա շատ ավելի լուրջ և վտանգավոր էրեւոյթ էր, որն իր խոր հետքն էր թողնելու Արեւելի պատմութեան վրայ:

Մահամեծանի հաշորդ բնարված Արու Բարբ իւլիֆայի որոք (632—634), 633-ին աղաքներն արշավեցին դեպի Պաղեստին, որք փաստարեն Բյուզանդիայի Արեւելք նահանգի (գիտցնել) հարազային գտման էր:

Արարները մտան մի երկիր (Պաղեստին, Փյունիկե-Լիբանան, Սիրիա), որտեղ բյուզանդական տիրապետութեան գիրքին շրջանում հարաբերութեւնները չափազանց յարգած էին. մի կողմից Պաղեստինի հրեա ու սամարացի և Կրասնանի ու Սիրիայի քրիստոնէյա բնակչութեան և մյուս կողմից՝ Բյուզանդիայի միջև: Պաղեստինի հրեաները հաճախակի հալածանքների էին ենթարկւում⁵³. Իսկ սամարացիք, քանիցս աղաքամարկույց հեռո, գրկվել էին ինքնավարութեւնից⁵⁴: Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովից հետո, Սիրիայի ու Կրանանի քրիստոնէյա ժողովուրդն ու հոգեւորականութեւնը հարել էին միարեակուսութեանը. սակայն Հուստինիոս և կայսրը 518-ին, կատաղի հալածանքներ սկսելով միարեակների դեմ, Անտիոքի աթոռին պարտադրեց երկարեակ պատրիարք⁵⁵: Հարաբերութեւնները սրվեցին այս աթոռի և ասորի միարեակ ազգաբնակչութեան միջև և ի վերջո, 540—570-ական թվականներին կազմավորվեց ասորի հակօրիկ միարեակ եկեղեցին⁵⁶, որի պատրիարքին թույլ շտրվեց Անտիոքը զտրելու իր աթոռանիստը և նա ստիպված ետառն էր այլ վայրերում:

Բյուզանդական կրօնական նեղմիտ քաղաքականութեւնից զղված, գերհիշյալ երկրամասերի բնակչութեւնը ատեւութեամբ էր լցված Բյուզանդիայի դեմ: Հենց այդ ատեւութեւնից էլ սգավեցին արարները:

Արարական ինք հազարանոց զորքը երեք զորավարներ հրամանատարութեամբ ներխուժեց Պաղեստին: Շուտով հասան նաև օգնական փոցեր: Ուստի Արարա կոչված վայ-

բում (Մեռյալ ծովից հարավ) արարենքը հազիկցին Պաղես-
տինի Սերգիոս պատրիկին⁶¹:

Նույն 633 թ. Խալիզ իրն Վալիզ զորավարը ձանկ էր
Սասանյան Պարսկաստանի սահմանները՝ Միշազեստը՝ Սա-
կայն նա հրաման ստացավ անմիջապես անցնել Արևմուտք՝
օգնելու Պաղեստինի արարական զորքին: Նա մեծ զծվա-
րությամբ ճեղքեց անապատը և 634-ի մարտին հայտնվեց
Ասորիքի կողմերում: Աշնադայնի (Մեռյալ ծովից արևմուտք)
ճակատամարտում հաջիկց բյուզանդական զորքին⁶² և ա-
պա, վեց ամիս պաշարելուց հետո, բրիտանյա բնակիչներին
օգնությամբ 635-ի սեպտեմբերին զրավեց Պամակոստը: Նա
բնակիչներին խոստացավ, որ քաղաքի պարիսպները չեն
քանդվի, եկեղեցիներն ու նրանց սենյոգածքը չեն քանդա-
րավվի, պալատնով, որ գլխահարկ (չիզիս) վճարեն⁶³:

Հնրակի կայսրը նմեռայում զորք համարեց, որի հրա-
մանաւար նշանակեց եզրորը՝ Քեոզորոսին: Սակայն շու-
տով ազատեց նրան և հրամանատար նշանակեց հայազգի
Վահան սալաթելատին, իսկ նրան օգնական զարծրեց Քեո-
զորոս Սակելլարիոսին⁶⁴: Սակայն վերջինս, բախվելով ա-
րարների հետ, պարտվեց: Բայց Վահանի զորքը նրան կայսր
հռչակեց⁶⁵, զահնակեց համարելով Հերակլին: Հենց այդ ժամա-
նակ էլ տեղի ունեցավ Յարմուքի (Հիերոմարո, Հորդանանի
վտակ) վճռական ճակատամարտը: Վահանը և Քեոզորոս
Սակելլարիոսը ղեկավարում էին բյուզանդական զորքը, որը
բազկացած էր 40 հազար ազգմիկներից⁶⁶: Նույն բանակում
կոխում էին Ղաթսան ցեղի բրիտանյա արարներ և հայկա-
կան մի գունդ, որը ըստ Քարաբիի, 12 հազար էր⁶⁷: Խալիզ
իրն Վալիզի գլխավորած արարական զորքը 25 հազար էր⁶⁸:
Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 636 թ. օգոստոսի
20-ին: Անապատի խորշակը փչում էր բյուզանդական զոր-
քի դեմքին: Բյուզանդացիք պարտվեցին, երկու զորավար-
ներն էլ սպանվեցին⁶⁹, իսկ զորքը ցրվեց: Պարսկական պա-
տերազմի հերոս Հերակլը հուսահատ հեռացավ Ասորիքի՝
բացականչելով. «Յանտոթյուն Սիրիա և ինչ հրաշալի եր-
կիր ես զու թշնամու համար»⁷⁰:

Շուտով հայրը հեռացվեց և արարական զորքի նոր հրամանատար Աբու Ուրայզա իրն ալ-Ջուահի գլխավորությամբ շարունակվեց Միրիայի նվաճումը: Տյուզանդացիք չգիմարեցին և նահանջեցին մինչև Ամանոս և Նայնիակ Տափրուս լեռները: Արաբները 638 թ.՝ հեշուսթյամբ նվաճեցին Սմեաան (Հիմս), Հալեպը և Անտիոքը: Քչնամուն մինչև 638 թ. կարողացավ գիմարել միայն Սուսաղանը, իսկ Պաղեստինի Կեսարիան՝ մինչև 640 թ.⁷¹: Երբ Սուսաղանն ընկավ, Օմար խալիֆան պնդամբ իրն ընդունեց քաղաքը հունազավան (քաղկեդոնական) Սոփրոնիոս պատրիարքի ձեռքից⁷²:

Ինչպես նշեցինք, 633-ին արարական մի զորամաս եստից իրն Վալիդի հրամանատարությամբ ներխուժեց Սասանյան Պարսկաստանի Միջագետք նահանգը, սակայն խալիֆայի հրամանով հայրը, առաջապաք չեղքելով, անցավ Ասորիք՝ սեղանալու թողնելով Մուսաննա իրն ալ-Հարիսային⁷³:

636 թ. Օմար խալիֆան Սաադ իրն Աբու Վալիդան արպես հրամանատար⁷⁴ ուղարկեց Միջագետք, որտեղ և 637-ի սմասնը, Սփրատից արևմուտք (Հիրալից ոչ հեռու), Կազիսի զայրում⁷⁵, իրար բախվեցին արարական և պարսիկ զորքերը: Պարսից զորքի հրամանատարն էր սպարապետ Ռուստամը, որի շարքերում կառավ էին Մուշեղ Սամիկոնյանը 3 հազար սազմիկներով և Գրիգոր Սյունին՝ հազարով⁷⁶: Քեկ պարսից զորքը արարական զորքի նկատմամբ թվական գերազանցություն ուներ, սակայն պարտվեց, քանի որ զորքի ներսում անհամեմատաբար շատ էին Մուշեղի և Սամիկոնյանի մուսուլմանները և պարսից պատմական նվիրական գրոշր (Քավեհի գրոշր) արաբների ձեռքն ընկավ: Ճակատամարտից անմիջապես հետո արաբները մասն Տիգրոսն և, գերեզարկելով բնակիչներին, հսկայական կոզոպոստ ձեռք բերեցին: Ճածք մակարդակի վրա գտնվող վաշկատուն արաբները Սասանյանների արքունի պալատի ընդարձակ զորքը կոտորեցին և նկատվելով բաժանեցին միմյանց մեջ⁷⁷, Տիգրոսն ավերվեց:

Հազկերտ Գ-ը (13 տարեկան)⁷⁰ իր արքունիքով ապաստանել էր Հուլուանում, իսկ արաբական զորքը մի քանի տարի զբաղված էր Միջագետքի բոլոր մասերի նվաճումով: Երբ արաբները հարավից մտան Խուզիստան, Հազկերտը 640-ին հեռացավ Հուլուանից և գնաց Պարսկաստան⁷¹: Արաբներն անցան Զազրու լեռները 642 թ. անգի աննցած նիհաճանգի նահատակարանում կրկին հաղթելով պարսից զորքին ու աշխու գիմազրության շահնգիպելով, 651 թ. նվաճեցին իրանական բոլոր նահանգները՝ հասնելով մինչև Սիրգարշա գետը⁷²: Եսլն տարում էլ սպանվեց Հազկերտ Գ-ը:

Քյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի գեմ վրձնական հաղթանակներից հետո (Յարմուք՝ 636, Կազիսիշա՝ 637) արաբները 640-ին ուղղվեցին դեպի Աբխազուս:

Նգիպաուսում, Քազկեղանի մուղղից հետո, զպաի (Կգիպաական) եկեղեցին հարել էր միաբնակությունը, և իրաւ հակասություն մեղ էր Քյուզանդիայի ու նրա եկեղեցու հետ: Հուստինուս Ա-ը հալածանք սկսեց Նգիպաուսի միաբնակ եկեղեցականների դեմ և Ալեքսանդրիայի ավտոին պարտադրեց երկաթակ պատրիարք⁷³: Նգիպաուսի զպաի հոգևորականությունն ու մուղղուրդը շրնդունեցին այդ դրածո պատրիարքին: Նրանք բնորեցին առանձին միաբնակ պատրիարք, որը սակայն թարնված էր մնում:

Որպեսզի ուժեղացնեն Ալեքսանդրիայի երկաթակ պատրիարքի վաանգված հեղինակությունը, Քյուզանդիան որոշ պատրիարքների կրկնակի իշխանություն էր ապիս՝ հոգևոր (պատրիարք) և վարչական (կառավարիչ): Այդպես իշխանություն էր արված նաև Ապոլինարիսին Հուստինիանոս Ա-ի օրոք⁷⁴: Երբ 622-ին պարսիկները մամանկաժորպպես նվաճեցին Նգիպաուսը, զպաիներն բնորեցին միաբնակ Քե-նիամին պատրիարքին ու նստեցրին Ալեքսանդրիայի ավտո-ին, սակայն 631-ին վերանվաճելով Նգիպաուսը, Հերակլը նստեցրեց երկաթակ Ալուրոսին, իսկ Քենիամինը թարնրվեց: Ալուրոսը նույնպես ստացավ պատրիարքի և կառավարչի պաշտան⁷⁵:

Ահա այսպիսի շարժած իրադրութիւնն էր. զպոի եկեղեցին ու ժողովուրդը անսահման ատելութեամբ էին լցված Բյուզանդիայի և նրա գրամոյի եկամտամբ. երբ արտօնէրք ժառն Եգիպտոս:

Երբ Յմար խաչիճանն գտնվում էր Երուսաղէմում. Ամբու իրն ալ-Աս գորսվարը, որ Հնթանստութեան շրջանում քարտավաններով քաղտաթիով անցամենը եղել էր Եգիպտոսում, փորձեց համարել Յմարին՝ թույլ տալ նվաճելու Եգիպտոսը, սակայն խաչիճանն ատանովեց. Պագեստինը, Ասորիքը և Միջագետքը արարներին հայանի էին հնազույն դարելից. բայց Եգիպտոսում երբեք արարներ չէին ապրել: Երկար տատանումից հետո, որոշ գերապահութեամբ, Յմարը թույլ տրվեց շարժել զեպի Եգիպտոս²⁴:

Ամբուն (որի գրոշակակիրն էր հաշազդի Վարզանը) մանկելով Եգիպտոս, պաշարեց Բաբելոն ամրացը, որը նեղութից ոչ հեռու էր գտնվում: Կյուրտը շտապեց Բաբելոն՝ Քեոզորտս գորսվարի գլխավորութեամբ 20 հազար զորք տանելով իր հետ, որը Բաբելոնի հինգ հազարի հետ միասին պետք է կովեր արարներին դեմ: Ամբուն իր հետ անեցած շորս հազարից բացի ստացավ նաև տասը հազար և սկսեց պաշարքը ամրացի դեմ²⁵: Նա Այն Շամսում (Հելիոպոլիս) հազմեց բշտաանդական կաշազորին, և Քեոզորտս հեռացավ զեպի Ալեքսանդրիա: Բաբելոնում պաշարված Կյուրտսը կամեցավ լեզու գանել Ամբուի հետ՝ մեծ գումարներ առաջարկելով: Ամբուն առաջարկեց մահմեդականութեան ընդունում, հարկ կամ սուր: Կյուրտսը ստիպված գլխահարկ (շիզիա) վճարելու որոշում ընդունեց և շտապեց Ալեքսանդրիա՝ այն ամենը հազարգելու Հերակլ կաշարին: Սակայն կաշարը Կյուրտսին զրկելով պատրիարքութեանից ու կառավարչի պաշտանից, աքսորեց:

Բաբելոնը յոթ ամիս պաշարելուց հետո, 641-ի ապրիլին Ամբուն գրավեց այն և սմանգակ զորք ստանալով, 20 հազարով զնաց պաշարելու Ալեքսանդրիան, որն ունէր հզոր պարիսպներ և 50 հազարանոց կաշազոր: Ոչ մի հաջողու-

Յլան շունենալով, Ամրուն շարժից զևոյի հարսով՝ նվանելով
Վերին Եգիպտոսը:

Սակայն 641-ին, Հերակլի մահվանից հետո՝ արքունի-
քում իշխանութիւն համար մզմոզ պաշտօրի մթնոլորտում⁶⁶,
Կլաւդիոս վերստացած իր պաշտօնները Եգիպտոսում: Վե-
րագանալով անմիջապէս բանակցութիւններ սկսեց Ամրուն
հետ: Կերժեց պայմանագիր, ըստ որի Եգիպտոսը հպատա-
կութիւն էր հայանում խալիֆայութեանը՝ պարտավորվելով
վճարել զլիտահարկ և բնահարկ: 642-ի սեպտեմբերին արաբ-
ները մտան Ալեքսանդրիա:

Սակայն 644-ին Ալեքսանդրիա վերագարձով միարեակ
Քենիամին պատրիարքը, որը զպաիններին կոչ էր արել շի-
մադրել արաբներին և պաշտօնապէս հանաշիւց պատ-
րիարք⁶⁷:

Այսպիսով, Աբու Բարը (632—634) և Օմար (634—644)
խալիֆաների որոշ, զրեթե մեկ տասնամյակի բնթացքում,
Արարական նորակազմ խալիֆայութեանը, պտմիչով Քյու-
զանդիտայի ներքին ծանր և Պարսկաստանի լիակատար բայ-
րալիւմ վիճակից, մեծ նվաճումներ կատարեց և արդէն մը-
տապիր էր գնալ հյուսիս՝ Հայաստան և հարակից երկրներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. ԱՐԵՐԱԿԱՆ ԱՍԳԱՆԱՆԵՐԵՑՐԱՆԵՐԸ

Խալիֆայության զորքերը, Միրիան և Նասիպանա Անտիոքը (638 թ.) նվաճելուց հետո, ուղղվեցին դեպի Վերին Միջագետք և Հայաստան:

Առաջին պատմիչը, որ հիշատակում է արարների արշավանքը Վերին Միջագետք, Գրեգորիոս Տելլ Մահրապին է¹, թեև Սերիսը թուրքիկ այդ մասին խոսում է: Թեոփանեսը առիթ է աշխարհի մանրամասնություններ, որանց կարևոր են արշավանքին նախորդող զեպրերը պարզելու համար: Ըստ նրա, Օմայր խալիֆան Բյազին (Բյազ իբն Ղանմ) ուղարկեց Ասորիք, որպեսզի այդ երկիրը սարսկիստաններին (արարներին) ենթարկի: 638-ին արարները նպատակ ունեին արշավել Վերին Միջագետք: Թարսների կառավարիչ Հովհաննեսը եկավ Քաղկիս (հետագայում՝ Կրեմասարին) Բյազի մասն և խոստացավ արսկիան տասը բյուր զահեկան վճարել, և այն պայմանով, որ նա շահեցնի նվազագույն Հովհաննեսը վճարեց տարեկան հարկը: սակայն, երբ Հերակլը լսեց այդ մասին, պաշտոնանկ արեց նրան, արսորեց և նրա փոխարեն նշանակեց ոմն Պաղոմեոս² (Պաուլմեոս) ստրատելատի: Մահայն, ինչպես վկայում է Միրջայեղ Ասորին, նոր կառավարիչը չվճարեց այդ հարկը³ և արարները 639-ին սնցան նվազագույն Վերին Միջագետքը⁴: Թեոփանեսը, Մի-

բաշխել Ասորին և 1234-ի ասորական անանուն ժամանակագրությունը հակիրճ նկարագրում են այս արշավանքը՝ իսկ ավելի մանրամասնորեն՝ Բաղազուրին։

Անցնելով Եփրատը Բյազը (Սաֆուան իրն Մուսթիթայ և Հարիբ իրն Մասլամա գործարների հետ) նախ պաշարեց Կալինիկուսը (հետագայում՝ Ռակիկա), և պատրիկը համաձայնեց հանձնվել՝ ստանալով Բյազից պայմանագիր՝ զնարելու գլխահարկ և բնահարկ։ Ապա Բյազը ուղղվեց Եզեսիտ, որի բնակիչները, գրեմադրությունից հետո, հաշտություն խնդրեցին։ Բյազը բազարի եպիսկոպոսի հետ կնքեց պայմանագիր⁶։ Երբ եզեսացիք Պազսուեոսի և նրա զորքի անվրասնզություն համար Բյազից երաշխիքներ ստացան, բյազանդական զորքը հետագայով Եզեսիայից և բոլոր բազարներից⁷։ Ըստ Երեսյիին, նրանք խուսափել էին արարներին գրեմադրելուց։ Ըստ Եզեսիայի հետ կնքած պայմանագրի Բյազը նվաճեց Խառանք, Սամոսատը, Մծրինը, Սինչուրը⁸։ Քեոփոնեսը վկայում է, որ Տեյլ Մասուլեչաթը (Կոստանզիա) և Պարան անտիջապես շահեձեզեցին և արարները գրանթ գրահով նվաճեցին⁹։ Քուր Աբդինի, Մարգինի և Ամիգի ու Կոփիկրաի նվաճումից հետո, Բյազն ուղղվեց դեպի Հյուսիս Հայաստան։

Ըստ Բաղազուրիի, արարները Վերին Միջագետքը (Ջազիրա) նվաճեցին հիշքի 19 (2 հունվար—20 դեկտեմբեր 640) թվականին¹⁰, իսկ Հայաստան մասն հիշքի 20 թվականի Մուհամմադ ամսին (21 դեկտեմբեր 640—19 հունվար 641)։ Սակայն մեզ հասած արարական հեռագրի պատմական երկի հեղինակ՝ Խալիֆա իրն Խալլաթը վկայում է, որ Վերին Միջագետքը (Ջազիրա) նվաճվեց հիշքի 18-ին (12 հունվար 641—1 հունվար 640)¹¹, ուստի և Բյազի Հայաստան մասնից պետք է գնել հիշքի 19-ին, այսինքն՝ 640-ին¹²։

Երբ Բյազը Ազմիթի նվաճումով էր զբաղված, նրա մաս կիսով Անձնացյաց (այլ-Ջափաղան) պատրիկը, որի հոգերի անձնանմխելիությունն ապահովեց Բյազը՝ հարկ զնարելու պայմանով¹³։ Ապա գրավելով Արզանն ու Բաղեչը (արար.

Բաղլիս) Բյազն անցալ Զորա պահակ լեռնանցքը¹³ և մը-
տալք բուն Հայաստան (Հայոց իշխանագետություն),

Մակայն Հայաստանում գրեթեզրոյ ուժերը ընչ էին
Հովհաննես Գրատրանակերացին, իստեղալ այս արշավանքն
մտախն, գրում է. «Ու վասն զի նախարարք աշխարհիս մերոյ
անմխարանք չեալք և ոչ ոք էր, որ սմա զօրավարէր»¹⁴: Մի-
ջայնէ Ասորին գրում է, թե Հերակլը (Յարմուքի պարտու-
թյունից հետո) գրել էր Միջագետքի, Եգիպտոսի և Հայաս-
տանի բոլոր համեայցիներին (բյուզանդացիներին), որ այլևս
չպայքարեն արարների (Թայալի) դեմ, այլ ով կարող է իր
գիրքք պահպանել, թող մնա տեղում¹⁵: Հետ երևույթին Հա-
յաստանում գանձող բյուզանդական կայսրքը, լկարողանա-
լով իր գիրքք պահպանել հեռացել էր:

Տարն գալատում, բա Հովհան Մամիկոնյանի, Արզա-
հիմ (Արց ալ-Ռահման) զորավարը, 18 հազար զորքով առաջ
խաղալով, Տիրան Մամիկոնյանից հարկ պահանջեց: Տիրա-
նը, լկարողանալով սմանդակ զօրք ստանալ, իր ութ հազար
ով Գրգու լեռն ստորոտի գաշտում հարձակվեց արաք-
ների վրա և երբ նրանց փախալան էր մտնում, Մահու
Անձնացին անցալ թշնամու կողմը: Տիրանը սպանեց նրան,
սակայն ինքն էլ զահվեց¹⁶: Գուցե սա այն Անձնացյաց պատ-
րիկն էր, որ Բյազնի հպատակություն էր հայանել և մտանակ-
ցում էր նրա արշավանքին: Իսկ Արզահիմը, որք Մահմեդի
(Մուհամմադի) թնորդին է համարվում, գուցե Բյազնի տե-
ղակալն էր և այս նախասամարտում գլխավորում էր արա-
քական զորքը:

Հետ Բալազուրիի, Բյազը Հայաստան մտնելուց հետո
հասալ ելաթ, որի պատրիկի հետ հաշտության պայմանա-
գիր կնքեց (սուլհ), ապա գրմեց ալ-Այն ալ-Համիզա (Թթու
աղբյուր, շար)¹⁷, որք գուցե կարնո քաղաքից (Թեղոսուղոս-
իս) արնմաաք գանձող էլիգիա զերմուկն է¹⁸, ուր եկել էր
այց քաղաքը նվաճելու: Պատմիչն ալեկացնում է՝ օորից այն
կողմ լցնաց¹⁹: Արգյոք ի՞նչ էր այս հանկարծակի վերա-
գարձի պատճառը: կարնո քաղաքին այցքան մտանալուց
հետո: Բյազը եկալ Բազեշ և նրա տիրոջը (սահիր) պար-

տագրեց երաշխագործի ելաթի հոգահարկի (խարաշ) ու գրե-
խահարկի (շամաշիմ) գնարուժք և նրա պատարիկի պարաս-
կանությունների կատարումը²⁰։ Ըստ երեսփոխան, Բազեշի ան-
բը, որի ինքնությունը հայտնի չէ, պետք է հսկեր (որպես
գտահանի անձ) Հայաստանի ժամանակավորապես «նվաճ-
ված» մասերը։

Բայագուրիի նկարագրությունից երևում է, որ արաբա-
կան զորքը Բյազի հետ գերազարժավ հարավ Վերին Միջա-
զեաք։ Մակայն հայ պատմիչները (Հովհան Մամիկոնյան,
Սերբես և Ղևնեց) հասակորեն նշում են, որ արաբական
զորքը շարունակեց իր տուաշխուղացումը գեպի Հայաստանի
խորքերը, հավանաբար Արգ ալ-Ռահմանի գլխավորությամբ։
Ըստ Տարուհի պատմության (Հովհան Մամիկոնյան), «իսկ
Արգոահհիմ անցանկ ի Հարբ և ի Քասեան, ի Վիրս և ի
Ջաւախս և ի Վանանց, առեալ հարկս դառնալ ի Տաճկաս-
տանս»²¹։ Այստեղ ինչ-որ անսրսոյություն կա։ Ամփոխ պարզ է
գրում Սերբեսը, բայց որի արաբները Ասորեստանի կողմից
անցնելով Ջորա պահակով Տարսն, «առին զնա և զՔղնուհիս
և զԱզրովիտս», ապա Քերկրիի շուրջ ու Գոգովխամ (Կագո-
վիտ) մասն Այրարատ²²։ Ղևնեցը վկայում է, որ Քեսոզորս
Ռշտունին անգեկանալով, որ թշնամին հարձակվել է, գերց-
նելով իր զորքը կամեցավ գրավել Ջորա պահակի կիրճերը՝
կանգնեցնելու թշնամուն, որը սակայն «թեւովոր օձերի նը-
մանս արազ անցել էր լեռնանցքով»²³։

Արաբական զորքը դիմադրություն չհանդիպելով առաջ
էր շարժվում գեպի Գվինս Մակայն երեք իշխանները՝ Քես-
ոզորոս Վահևունին, Խալլան Առավելյանը և Շապուհ Ամա-
տունին, որոնք գնում էին ցրված զորքը հավաքելու (որը
երթնային ժողովել զգարն ճապաղական) մասն Գվինս ամփո-
րեցին Մեծամորի կամուրջը, իսկ ալգեկութի զուրս եկած
մարզկանց ցեղցին զեպի Գվինսի միջնաբերդը²⁴։ Այդ ժամա-
նակ Քեսոզորոս Ռշտունին հասել էր Կախնավան²⁵։

Թշնամին չկարողացավ անցնել Մեծամորը, սակայն մի
զավաճան՝ Մոկայն իշխան Վարդիկը ցույց տալով ծանծա-

չուար, սննդկայքեց նրան: Արարները, գերեզարելով շինականներին, բանակ գրեցին Խոսրովակերտ անառիկ եզրին: Հինգերորդ օրը նրանց հարձակվեցին Դվինի վրա, եւ մրգեցին պարսպի պահպաններին, սանդուղքներով բարձրացան պարիսպը ու մասն քաղար 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ օրը (այս է էր Տրե ամսոյն, յաւուրս ուրբաթի): Քաղարում մեծ կտորած սարքեցին ու կողոպտեցին նրա ունեցվածքը²⁶: Ըստ Գրոնիսիոս Տելլ Մահրացու, հունաց 952 (640—641) թվականին արարները պաշարեցին ու գրավեցին Դվին (Աղարին) քաղաքը, և 12 հազար հայեր կոտորվեցին²⁷:

Մի քանի օրից արարական զորքը, իր հետ 35 հազար զինվորներ անկախ, հեռացավ: Քեոզորոս Մշտունին, դարսեակալ սպասելով Գողովիս գավառում, փորձեց փրկել զերչայներին, սակայն պարտության կրեց, իսկ արարները նորից վերադարձան Վերին Միջագետք²⁸, քանի որ ասպատակության նպատակով էին եկել:

Ի դեպ, Քարարին հիշքի 19 (640) թվականի տակ Իլյոզ իրն Ղանձի Ջաղիրա կատարած արշավանքը հիշելուց հետո, նշում է, որ «(Իլյոզը) Յաման իրն Արցու-լ-Ասին անաքեց Չորրորդ Հայաստան, ուր կատարված սրուք ընդհարումների ժամանակ սպանվեց նահատակ Մաֆուան իրն Մուսթթուլ ալ-Մուլամին: Ապա Յաման իրն Արու-լ-Ասը բնակիչներին հեռահարություն կրեց՝ գլխահարկ վճարելու պայմանով՝ ամեն մի ծիւղի մեկ զինար (սակեղրամ)»²⁹:

Ըստ երևույթին այս ժամանակներում էր, որ բյուզանդական զորքը Ջաղիրայում արարական զորքերին հակահարված տալու մի փորձ կատարեց, Գրոնիսիոս Տելլ Մահրացին վկայում է, որ «հունաց 953 (643—644) տարում հասած զորավար Վազենտինոս պատրիկը³⁰ եկավ կովելու անրարներին դեմ: Ահարեկված նրանց ներկայությանից, նա փախավ թողնելով իր հետ եզած բոլոր հարստությունները, փոռեց արարները սիրացան»³¹: Հետագայի ասորի պատմիչները՝ Միքայել Ասորին և 1234-ի Անանունը, ավելի ընդարձակ տեղեկություններ են հաղորդում: Ըստ Միքայել Ասորու,

միաժամ անակ հարձակվեցին Երկու զորավարներ՝ Գալիթը²² (բառ 1234-ի ասորական անանան մամանակագրություն (հայազգի Գալիթ)²³ հարձակվեց կաշսերական քաղաքից²⁴ (բառ 1234-ի Անանանի՝ իր կրկրից²⁵, այսինքն՝ Հայաստանից)՝ մեծաթիվ զորքով, իսկ Վաղենտինոսը՝ արևմուտքից նրանք համաձայնել էին ինչ-որ տեղում հանդիպել իրար որ միասին զույս գան արարների գեմ։ Վերջիններս, իմանալով այդ մասին, շտապեցին Վաղենտինոսի գեմ և սչքեչացրին նրա զորամասը։ Ապա Գալիթը իր հայկական զորամասով գալով (հավանարար Տարսնից) տեսավ, որ Վերին Միջագետքում արարներ չկան, բանակ դրեց Քելթ Սազու կոչված վայրում։ Ըստ Երկու ասորի պատմիչների, Գալիթ զորամասը վառ վերաբերվեց տեղական բնակչության հետ²⁶։ Իյազը լսելով, որ ուրտայեցի (Չորրորդ Հայրի հայ բնակիչ) Գալիթը հարձակվել է, Գամասկոսից եկավ Եզեսիա։ Գալիթը իր զորամասով ասորի զորավար Տրատսի հետ գնաց Եզեսիա։ Գալիթը իր զինվորներին հարձակվելու հրաման արվեց։ Սակայն Իյազը նախ փորձեց հարձակվել Տրատսի զորամասի վրա, բայց տեսնելով զինվորների բաշտվումը, հարձակվեց Գալիթի վրա։ Գալիթը օչնություն կանչեց Տրատսին, բայց նա մերժեց՝ պատճառարանելով, որ Գալիթ զորամասը վառ էր վերաբերվել ասորի բնակչության հետ։ Գալիթը մեծակ կոպեց, սակայն սպանվեց և նրա զորամասից շատերը կոտորվեցին։ քանզի, ամիսացնում է Միքայիլ Ասորին, «արարները միայն նրան էին հետապնդում»²⁷, Տրատսը փրկվեց ու գնաց Ամիգ։

Այստեղ անհասկանալի է, թե Իյազի զորքը վախեցավ Տրատսի «բաշտրիս զինվորներից և վերջում նրանց զորավորին թողեցին, որ հանգիստ հեռանա։ Պարզ է, Տրատսը, նախքան հարձակումը, հայանարար բանակցել էր արարներին հետ, և զավանանելով Գալիթին, լեզու էր գտել Իյազի հետ, որն էլ թողեց նրան, որ հանգիստ հեռանա։ Երկու ասորի պատմիչների մաս էլ անաշտությունը պակասում է։

Այս զեպրիի մամանակը նշանելու համար չենք կարող հենվել Գրանխոսի տեղեկություն վրա (643/644 թթ. յ²⁸).

որը շատ անհավանական է. Միքայել Ասորու³⁰ և 1234-ի Անանուսի³¹ վկայություններ, թե Իյազը եկա՞վ Կրանց դեմ կովելու, հիմք է տալիս ընդունելու 640—641 թվականը, քանի որ, ըստ Քալազուրիի, Իյազը մեկուսվ հիշքի 20 (640/641)³² թվականին: Քաջի այդ, 1234-ի Անանուսը, Իյազի կողմից Միջագետքի նվաճումը (639/640) նկարագրելուց հետո, հաշորդ գլուխը (երկու զորավարների հարձակման մասին) բուկրուսմ է «Այդ ժամանակ» խոսքերով³³:

640-ի արարական հետախուզական ասպատակությունը ցույց տվեց. թե ինչքան թույլ և անմխարսե էր Հայաստանը³⁴: Կերսես Գ Տաշեցին (641—661) գտնելուով կաթողիկոս, հավանարար սրտը նախարարների համաձայնությունը գիմեց Բյուզանդիայի Կաստանդ Բ (641—668) կայսրին՝ պաշտոնապես ճանաչելու Քեոզորոս Թշաունու իշխանությունը, որպեսզի կաշուն վիճակ սանդձվեր երկրում: Կայսրը Քեոզորոսին ճանաչեց որպես սպարապետ և պատրիկ (Հայոց իշխան)³⁵: Հավանարար այդ ժամանակ էր, որ Պրոկոպիոս զորավարի գլխավորությամբ բյուզանդական զորք ուղարկվեց Հայաստան: Զորքի անհրաժեշտությունը կար, Վազենախնոս և Դավիթ զորավարների կրած պարտություն գիմաց պետք էր թշնամուն հակահարձած տալ:

Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացին հունաց 955 (643/644) թվականի տակ նշում է. «Պրոկոպիոսը և Քեոզորոսը մի խիտ ուժեղ հարձակում կատարեցին և հասան մինչև Բաանա. Մարուզ: Նրանք ավերեցին ու կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերջոցին ինչ ցանկանում էին և վերագարձան իրենց երկիրը»³⁶:

Ասորի պատմիչը նույն թվականի տակ, ինչպես անսանք, հիշել էր նաև Վազենախնոս զորավարի անհաջող արշավանքը, որը պետք է եղած լիներ 641 թ.: Ուտի Պրոկոպիոսի և Քեոզորոս Թշաունու արշավանքը 642-ից ալև կողմ չենք կարող տանել³⁷:

Հավանարար այս հակահարձածի ազդեցության տակ արարները մեկ տասնամյակից ավելի ալևս Ասորիի կողմից ասպատակություններ չկատարեցին:

Հարսրդ ասպատակութիւնը զեպի Հայաստան կատար-
 վեց Աարդատականի կողմից: Արարները նիհարմանդի հա-
 կատամարտից հետո նվաճեցին Աարդատականը: Ըստ Բա-
 յազուրիի, մտաավորագիւ 642-ին, Քուֆայի կառավարի:
 Մուզիբա իրն Շուրան Աարդատական ուղարկեց Հազալիֆա
 իրն Յամանին, որը բախմելոյ Աարդատականի մարդա-
 նի գործի հետ՝ հաղթեց: Մարդպանը համաձայնեց ամբողջ
 երկրի համար տարեկան վճարել 800 հազար զերհեմ (ար-
 ծաթ) գլխահարկ (շիդիա): Ապա Օմար խալիֆան Աարդա-
 տականում կառավարի: Նշանակեց Ուտրա իրն Յարկա-
 դին⁶⁷: Ըստ Քարարիի, հիշրի 22 (642/643) թվականին Ուտ-
 րա իրն Յարկազը հաղթելոյ Իսֆանդիազ իրն Յասուխզա-
 դին, նրա հետ պաշտանագիր կնքեց, որի բնագիրը Քարարիի
 մեջ է բերում: Ըստ դրա, Աարդատականի զբաղաշատեան
 ազգաբնակչութիւնը, որն իրանական ժողովուրդ էր. պար-
 տավոր էր գլխահարկ վճարել ըստ կարողութիւն, պարտա-
 վորութիւններ ստանձնելը մահմեդականների նկատմամբ:
 Այդ զեպում երաշխավորում էին նրանց անձը, ունեցված-
 քը, կրօնն ու ձեռքը⁶⁸:

Ապա հիշրի 22 (642/643) թվականին Օմար խալիֆան
 Մուրակա իրն Ամրիին ուղարկեց Գարբանդը (ալ-Բար) գրա-
 վելու: Նրա առաջապահի հրամանատարն էր Աբդ ալ-Ռահ-
 ման իրն Ռարիան, որը հասով Գարբանդ և նրա տերը (Քա-
 դավորը)՝ պարսիկ Շահրբարազը, հպատակութիւն հայա-
 նեց: Սահաշն հրամարվելով գլխահարկ վճարելուց, պարտա-
 վորվեց զինվորական ուժ արամազրել իր բնակիչներից: Քա-
 րարիի նշում է, որ այս երկրում, որը լիանային է, ամեն մի
 բլրի վրա թե՛ բնիկ, թե՛ եկվոր հայեր էին ապրում: Հազա-
 նաբար այս վայրը Ուտիբի կողմերում էր գտնվում, որը մաս
 էր Գարբանդին, թեև Գարբանդում հայ ազգաբնակչութիւն
 կար: Մուրական Շահրբարազին տվեց հետևյալ պաշտանա-
 գիրը.

«Սա է երաշխավորագիրը (աման), որ տվել է հազա-
 տաքելոց իշխան Օմար իրն ալ-Խաթթաբի կառավարիչը (ա-

ժիւ) Սուրակա իրն Ամբուն Եւհրատրագին և Հայաստանի (Արմինիա) բնակիչներին ու հայերին՝ երաշխագործելով նրանց անձը, ունեցվածքն ու կրօնը (միլլատ), նա հազարաւում է, որ ոչ մի վնաս չի հասցնի և չի իտախտի պայմանագիրը: Սրա զիմաց Հայաստանի (Արմինիա) ու Գարցանդի բնակիչները (ժողովուրդը)՝ թե՛ բնիկներ, թե՛ եկեղորներ և իրենց շրջակայքի (բնակչութեանը) պարտավոր են մասնակցելու (օգնութեան հասնելու) ամեն մի թշնամու հարձակման ժամանակ և հեազանցվելու ամեն մի նարի (անգակալ), իսկ եթե նաք չլինի՝ կառավարչին (վալի), Ով այս պայմանագիրն բնգունի, կազատվի զիխահարկից, բայց ոչ զինվորական ծառայութեանից (հաշր), քանզի զինվորական ծառայութեանը փոխարինում է զիխահարկին (չիզիա), իսկ ով որ հրածարովի գրանից (զինվորական ծառայութեանից) և մեա (անգում), ապա նա պարտավոր է կատարել Ատրպատականի ժողովրդի հանձն ասած պարտականութեանները՝ զիխահարկ (վնարել), (մահմեդականին) Հանապարհ ջուլց տալ, մեկ ամբողջ օր նրան հյուրընկալել: Եթե զինվորական ծառայութեան կատարեն, այս ամենից կազատվեն, իսկ եթե թողնեն (զինվորութեանը), իրենց վրա կվերցնեն այս (բեռը):

Վկա են Արդ ալ-Ռահման իրն Ռարխան, Սալման իրն Ռարխան, Բուրալը իրն Արցալահ, Գրել ու վիսլի է Մարգի իրն Մուկարբներ⁶²:

Գրանից հետո Սուրական Բուրալը իրն Արցալահին, Հարիբ իրն Մաուլամային, Հուզալֆա իրն Ռաալցին և Սալման իրն Ռարխային ուղարկեց Հայաստանի շրջակա լեռների ժողովրդին (ահլ) նվաճելու: Բուրալքին ուղարկեց Մուզան (Մուկան), Հարիբին՝ Տփղիս (Տաֆլիս), Հուզալֆա իրն Ռաալցին՝ նրանց մտա, որսնք Ալանաց լեռներում էին (ապրում), իսկ Սալմանին՝ (լեռներից) այն կողմ⁶³:

Համանարար այս արշավանքի շարունակութեանն էր 642—643 թթ. Հայաստան կատարված ապստամբութեանը: Վերստիշայլ ենթադրութեանը հաստատում է նաև Ղևնեզը: Նա նշում է, թէ ինչպես կործանվեց Պարսից թագավորու-

Յշունք և թե ինչպես արարենք (խմայնելուցից) ավարտու-
լով երկիրը՝ իրանական և ահանգները, կողոպտեցին նաև
արքունի գանձերը: Հետո անմիջապես ավելացնում է. «և
մեծ մասն զարուն հասակալս» (գորբի մի մեծ համաժամ զս-
մանովելով): Ումի՞ց բաժանվելով՝ Պարզ է. Ասորգասականը,
մերձկասպցան շրշաններն ու Գարբանդը նվաճող արար-
կան զորքից:

Հենց այս զորքից բաժանված զորամասը Պարսից կողմից
(Ասորգասականից) 642—643-ին ասպատակեց Հայսց աշխար-
հը, գերեզարելով Մարաց ավանները, Գոզթն զավառը և նախ-
նաժան գաստակերար: Այս զորքի մի մասը գերշայների հետ
անցնելով Սրասիք, վերադարձավ իր երկիրը: Իսկ մի զունդ էլ
առանձնանալով և շարունակելով առաջխաղացումը, ասպա-
տակեց Արտազ զավառը ու հարձակվեց Պրակուպիտս զոր-
վարի վրա, որը քանակ էր գրել Գոզովիտս զավառում, Բազու-
նորի և Մարգուցայրի սահմանի վրա:

Պետք էր ուժեղ հակահարված տալ թշնամուն, սակայն
Պրակուպիտսն անտարբեր էր: Իսկ Հայսց իշխան Քեոզորոս
Ռշտունուն անհանգստացնում էր այդ անտարբերությունը և
նա զնաց զորավարի մոտ՝ համոզելու, սակայն Պրակուպիտոսը
վիրավորանք հասցրեց նրան: Զայրացած Քեոզորոս Ռշտու-
նին հրամայեց իր զորքին՝ կռվի ելնել արարների դեմ: Հա-
յերը դարանամուտ լինելով հարմար վայրում և բանելով այն
կիրճը, որտեղից թշնամին պետք է անցներ, հարձակում
գործեցին, հաղթեցին և թաղնելով Պրակուպիտսին, հեռացան
Վասպուրականի Գառնի զավառը:

Ահանառես լինելով Ռշտունու հաղթանակին, Պրակու-
պիտոսը ևս իր զորքին հրամայեց հարձակվել թշնամու վրա:
Սակայն կռվում բյուզանդացիք պարտվեցին և, ըստ Ղևոնդի,
բյուզանդացիների 60 հազարանոց զորքի մեծ մասը կասար-
վեց: Արարների զորքը, ըստ նրա, մոտ տասը հազար էր:
Հաշորդ սրբ արարները, հավաքելով ավարը, վերադարձան
Ասորգասական⁵⁷:

Ղևոնդը վկայում է, որ սա կատարվեց Իսմայելի իշխան-

Աերևույ 652 թվականի զեպրեբի մասին պատմելիս Հիշատակում է նաև, որ բյուզանդացիք մեղացրում էին Քեղզուրսս Ռչաունուն, որը պատճառ դարձավ Մարզոցների (Մարզուցայր) աղետի. «նա ամբաստանութիւն ամենայն զարացն Հաստմին և արաուուչք զՌչաունեաց տեառնէն լինէին և զՀալոց՝ առաջի թագաւորին իբրեանց զման Հարուածոց՝ որ կզննի Մարզոցէան: Զի տաացին, թէ «Միարանեցան ընդ իոմալէլուցիսն զմեզ զստահեցուցին և զգարն նադաղել հասուն յասպատակ լիարդատական և զնոսա ամին ի վերայ մեր յանկարծակի և Հարկանել հասուն զմեզ և մեր ամենայն ինչ տեղ անկաւ, բայց թող երթամք ի Հայս և մեր իբացն ինչդիր տանեմք»⁵⁵:

Այս ընթացքում Ասրպատականի կողմերում զեպրեբ զայգանում էին. Փարարին Հիշքի նույն 22 (642/643) թվականի տակ նշում է, որ Հալաստանի (Արմինիա) ժողովուրդը Մուսոփյայի (փոխարքայաթշան) որսը զրժել էր իր խոսքը (քաֆարա)⁵⁶: նման զեպրեբում, երբ 640-ական թվականներին կամ ավելի ուշ Հիշվում է Հալաստանը որպէս հպատակ երկիր, որն սուպտամբել է, ապա զա պետք է հասկանայ, որ խոսքը հետագայի Արմինիա ընդարձակ նահանգի մասին է, որի մեջ էին մտնում մերձկասպյան շրջանները (հետագայում՝ Երրվան) և Գարբանդը:

Երբ Մուսոփյան Հարիբ իրն Մասլամային կամենում էր նշտնակել Գարբանդի կասավարիչ, վերջինս Վիրբում նախ բանակցութիւններ վարեց Տփղիսի ու այդ լեռների ժողովրդի հետ, ապա պատերազմեց և կարողացավ ընդունել տալ իր պայմանները: Նա Վիրբի (Ջուրջան) Տփղիս քաղաքին մի պայմանագիր ավելց, որը մեջ է բերված Փարարիի մասն⁵⁷:

Փարարիի այն տեղեկութիւնը, թե Հարիբը այդ տարում Գարբանդից Վիրբ եկավ, չի համապատասխանում Բալազուրիի ավյալներին: Բալազուրին գտնում է, որ Հարիբը Հալաս-

տանից զնաց Վերք⁵⁶, սակայն զևս Վերք չհասած, նրան բնդ-
առաջ եկա՞վ Վերքի պատրիկի պատգամա՞զորք, որին թե՛ Քա-
լազուրին, թե՛ Քարաբին իրենց հիշած պաշտանադրերսմ
կոչում են նրկույա:

Ապա հիշրի 24 (7 հոյեմբեր 644—27 հոկտեմբեր 645)
տարում հիշվում է, որ Ուալից իրն Ուկրան արշավեց Աարք-
պատական և Հայաստան, բանզի նրանց մուսոմորգը զրժեի
էր այն պաշտաններք, որոնք կնքվի էին Յմար խալիֆայի ս-
րսր⁵⁷: Ասկայն այտեղ ևս հարցք բուն Հայաստանին չի
վերարերում:

Ասկայն հույն տարթա մեք հիշվում է նաև, որ Ուալից
իրն Ուկրան Մայման իրն Քարիային Հայաստան ուզարկեց
12 հազար զորքով: Մանեկով հաշկաշկան հոց (այդ՝ Արմի-
նիա), կոստրեց, զերեմարեց, ավարտանց և ապա վերադար-
ձով Աարպատական⁵⁸: Այտեղ արգեն բուն Հայաստանը
պեար է հասկանալ (բայց հայտնի չէ ո՞ր մասը): Երբ ևս
Ուալիցի մոտ եկա՞վ հարուստ ա՞վարով, վերջինս արախա-
ցա՞վ, որ վերջապես հասել է նպատակին: Արզա⁵⁹ այդ
նպատակը սոսկ ա՞վարն էր, թե այլ մաադրություններ ուներ
Հայաստանի նկատմամբ:

Շատով Հարիբը տեղափոխվեց Աարիք, որտեղ նորից
սկսեց մասնակցել Բյուզանդիայի զեմ մղված պատերազմին:

2. ՀԱՅ-ԲՅՈՒՂԱՆՈՒՄԱՆ ՀԵՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԵՆՊԵՐՈՍ ԵՇՏՈՒՆԸ ՔՂԱՔՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարզուցայրի խայտառակ պարտությունից հետո հա-
րաբերություններն աստիճանաբար սրվեցին Հայաստանի և
Բյուզանդիայի միջև: Թեև Մերետոսի Մարզուցայրի մասին
ա՞ված տեղեկություններից⁶⁰ կարելի է եզրակացնել, որ բյու-
զանդացիք այդ տերապատանություններք Թևոզորոսի և հայերի
նկատմամբ տնում էին Կոստանդ Ք-ի 653 թ. Հայաստան
կատարելիք արշավանքի նախորդին, համենայնդեպս այդ
ամբաստանություններք ծագել էին հենց պարտությունից
հետո և երկար ժամանակ կրկնվել:

Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները մեծապես ազդելով էին արարա-բյուզանդական թաղարական ասնչություններին ու պատերազմներին:

638-ին Անտիոք⁶⁰ հասնելուց հետո արարները թեև կանգ առան Ամառու (Մե) լեռների մոտ, սակայն սկսեցին ասպատակության բնույթ կրող արշավանքներ կատարել՝ զեպի Փոքր Ասիա:

Ըստ Յակուբիի, հիշքի 20 (640/641) թվականին Օմար խալիֆան արարական առաջին զորամասն ուղարկեց Թուսի (Բյուզանդիա) դեմ՝ Մասյարա իրն Մասրուկ զորավարի գլխավորությամբ⁶¹: Մեկ այլ արշավանք հաջորդեց զրան՝ Հարիբ իրն Մասլամայի հրամանատարությամբ⁶²: Սակայն Օմարը շատ էր կամենում, որ լեռնանցքը (զարբ, հավանաբար՝ Ամառուի Բաղրաս լեռնանցքը) սահման լինի Խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև⁶³: Համենայնդեպս, մի ժողովին արշավանք ևս ձեռնարկվեց, սակայն բուրբ նավերն էլ խորասկզկեցին⁶⁴ (մաս 20 նավ), և Օմարը սրտեղ ծովի վրա ոչ մի բեղհարում չուներեալ բյուզանդացիներին հեռ:

Այսուհանդերձ, ըստ Բալազուրիի, Օմարի օրոք Հարիբ իրն Մասլաման գրավեց Եփրատացիք նահանգում դանվոդ Ազատան (արար. Հազաս), իսկ զրանից առաջ Խալիֆ իրն ալ-Վալիդը եղանել էր Գերմանիկեն (արար. Մարաշ)⁶⁵: Հարիբը շուտով գրավեց Արշամաշտաղ (Շիմշաթ) Գ Հայքում և Մելիթսինեն ու Մոզուպոտան՝ Գ Հայքում⁶⁶, նա փորձեց գրավել Եփրատի սփին գանվոդ Կամաթը, սակայն անհաջողությամբ մատնվեց⁶⁷: Ըստ Թարարիի, Մուավիան հիշքի 23 (643—644) թվականին ներխուժեց Փոքր Ասիա՝ հասնելով մինչև Ամորիսն⁶⁸:

Հիշքի 24 (644/645) թվականին բյուզանդացիք մեծ զորքով հարձակվեցին արարների վրա և նոր խալիֆան՝ Օսմանը (644—656), զորք ուղարկեց Մուլճան իրն Մարիտի և Հարիբ իրն Մասլամայի հրամանատարությամբ, որը հաղթեւ. 10ով, շատ բերդեր գրավեց⁶⁹: 640-ական թվականներին Հարիբ իրն Մասլաման գրավեց Մելիթսինեն և այնտեղ կայա-

զոր (սարիթա) ու կառավարիչ նշանակեց⁷⁰: Ըստ Իրն այ Ասիրի, Մուսափիան հիշքի 25 (645—646) թվականին արշավեց ու հասավ Ամորիոն: Ժանապարհին, Անաթոքի ու Տարսուսի միջև գանձող բերդերը լքված էին, և վերադարձին նա այդ ամենը բանգել ափեց⁷¹: Բանն այն է, որ բյուզանդացիք գրեթե լրիվ լքել էին Կիլիկիան, իսկ արարները դեռ չէին գրավել այն:

Մուսափորագես հունաց 969 (իսկ փրկչական 647/648) թվականին Միքայիկ Ասորին նկարագրում է Մուսափորայի այս արշավանքը:

Մուսափիան իր զորքը երկու մասի բաժանեց, որից մեկի հրամանատար նշանակեց Հարիրին՝ ոչոյ սիրիացունս՝ և հեղանմբերին (տեղբին) ուզորկեց Հայաստանս: Երբ նրա զորախմբերը տեղ հասան, տեսան, որ երկիրը ձյունով է ծածկըված: Երանք հնարամուսթյամբ (խորամանկությամբ) կրվեք բերեցին և իրենց առջինից բշկում՝ մանապարհք հարթեցին և կարողացան առաջ շարժվել: Հայերը, որ նման բանի չէին սպասում, հանկարծակիի եկան: Արարներն սկսեցին ասպատակել ու կոզոպակել: Նրանք բնակչությանը գերեզմարեցին, գլուղեքը հրկիզեցին և վերադարձան իրենց երկիրը:

Այս ասպատակությունը, հաժանաբար, Հայաստանի արևմտյան նահանգների մի փոքր մասում էր կատարվել, բանի որ պատմիչը ոչ մի բազաք չի հիշատակում:

Մյուս զորամասը, որը Մուսափորայի ձևորում էր, ներխուժեց Կասպագոլկիայի Կեսարիայի շրջանը: Հարուստ ավար վերցնելուց հետո, Մուսափիան տասը օր պաշարեց Կեսարիան, սակայն չկարողացավ գրավել և ամբողջ գավառն ասպատակելուց հետո հեռացավ: Մի բանի օր անց կրկին եկավ: Երկար պաշարումից հետո բնակիչները նրա հետ բանակցությունների մեջ մասն՝ պարտավորվելով հարկ վճարել իրենց կյանքը երաշխավորելու դիմաց: Մանկելով այդ փարթավառը, արարները վերցրեցին ինչ-որ կամեցան: Ապա շարժվեցին գեպի Ամորիոն, սակայն չկարողացան գրավել

այն Առաջարկեցին Հաշտությամբ Հանձնել, սակայն քնակիչներին մերժումից Հետո ամբողջ շրջակայքը առպատակեցին ու վերագարձան իրենց երկիրը⁷²:

Երեք պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ Մուսափիան Հասափ Ամարիոն Հիշրի 23 (19 նոյեմբեր 643—6 նոյեմբեր 644), ալսինքն՝ 644-ին, Հիշրի 25 (28 հոկտեմբեր 645—18 հոկտեմբեր 646), ալսինքն՝ 646-ին և 647—648-ին: Բյուզանդիայի պատմությունը նվիրված մենագրություններում⁷³ Մուսափիայի կողմից Կեսարիայի գրավումը և Ամարիոնի պաշարումը գրվում է 647 թվականին:

Հետո մի քանի տարի գաղարեցին արարա-բյուզանդական պատերազմները:

Հայաստանն այդ ընթացքում մեծ որոշ անպատակությունների էջ ենթարկվում, սակայն, համեմատաբար, գանձվում է բնականոն գինեկում:

645 թ. գումարվեց Գոթների Ե ժողովը, որը շատ կարևոր որոշումներ ընդունեց եկեղեցական հոգատիրության և այլ հարցերի վերաբերյալ⁷⁴:

Փոքր Ասիա կատարված վերահիշյալ արշավանքների ժամանակ, երբ արարները հարձակվում էին, իսկ բյուզանդացիք՝ պաշտպանվում, Կոստանդ Բ-ի համար պարզ գործափ, որ անհրաժեշտ է ամբողջովի Բյուզանդիայի զիրքերը Հայաստանում, որ հետրագույն լինի թիկունքից սպառնալից Փոքր Ասիա ներխուժող արարական զորքերին: Սակայն իր զիրքերն ամբապնդելու համար Բյուզանդիան դիմեց լոկալ թաղաքական սազրանքների և քաղկեդոնականությունը պարտազրկելու միջոցների, որոնք, ինչպես կտեսնենք, նպաստեցին հայ-բյուզանդական հարաբերությունների սրմանը:

Թևոփանեսը նշում է, որ (645 թվականին) Վազնետիոսը (որը հայ էր և համարվում էր Արշակունի), ապստամբեց Կոստանդ Բ-ի դեմ, սակայն բնօրինակ ու մահապատի Ենթարկվեց⁷⁵: Իսկ Սերեոսը⁷⁶ նույնին ավելացնում է նաև, որ կայսրը նրա փոխարեն իր զորքերի զորավար (չափաց իրոց զարավար) նշանակեց Թևոգորսին, որը Հունաց կողմից

Հայաստանի հովատարիմ իշխաններից էր: Սրոշ ժամանակ
անց Քեղզորոսը կայսրին խնդրեց, որպեսզի ազատ արձա-
կի Աֆրիկա (Աֆրիկե) արտոբաժ հայ եպիսկոպոսներին և
հատկապես Նուսրոզ Ծում անունով Սմրտա Քաղձահաղթի
որդի Վարազաբրոցին: Եւ Հերակլի զեմ Աթալաբիկոսի ա-
պրատամբյան ժամանակ կասկածի տակ ընկնելով, ձեր-
բակալվել ու արտոբվել էր⁷⁷: Կայսրը համաձայնեց, եւ շե-
րեց նրանց ու սիրալիք ընդունեց: Վարազաբրոցի որդի Սրժ-
րաաին եւ տվեց «սպաթար ի մէջ ամենայն սպաթարացն և
կանախտատա փրոզոսները և իր թագաժորութեան հինգերորդ
տարում (648) նրան նշանակեց իր թագաժորութեան առաջին
կարգում⁷⁸:

Սակայն Կոստանդ Բ-ը Հայաստան ուղարկեց Քումա
(Քովմա) կոչվող մի պաշտանյալի, որը եկավ, որպեսզի
հաստատի այն սխառ, որ կար կայսրի ու Մարաց իշխանի
միջև Մարաց իշխան արտահայտութեանը պետք է նշանակի
Ատրպատականի արար կառավարիչ (այդ ժամանակ՝ Վալիս
իբն Ուկրա), սակայն հայանի չէ, թե զա ինչ ուխտ էր և
եղև էն արդյո՞ք հարաբերութեաններ Ատրպատականի կա-
ռավարիչ և Բյուզանդիայի միջև: Եւ զեաց Մարաց իշխանի
Տոս և խոսեց խաղաղութեան մասին, նրանից բազում ընծա-
ներ ընդունեց և երգմամբ խոստացավ Հայոց իշխան և սոյա-
րապետ Քեղզորոսին կասկանքներով աանել Կոստանդնու-
պոլիս արքունիք (պաղատեմ)⁷⁹: Ուրեմն Բյուզանդիայի և Ա-
տրպատականի արարական իշխանութեանների կողմից գա-
լազարութեան էր պատրաստվում Քեղզորոս Ռշտունու զեմ:
Քումայի Ատրպատականում գտնվելու մասին է վկայում այն
փաստը, որ եւ, մանկելով Հայաստան, իր շրկատով հանկար-
ձակի հարձակվեց Կոստայր (Կոստին) գալաում (որը մյտ
է Ատրպատականին) գտնվող Քեղզորոսի գրա, ձերբակալեց
և կասկանքներով տարավ կայսեր մոտ:

Ըստ Մերեոսի կայսրը, իբր «չուժ խոսվեցաւ, քանզի
կասկելու հրաման չէր տվել (նշանակում է՝ անսխալ հրա-
մայել էր Քեղզորոսին բերել իր մոտ), հրամայեց քանզև

կայսերը և երան ընդունեց իշխանական պատվով: Քեռզորսս
Ռշաունին արգարացվեց, իսկ Քուման պատվից (պաշտօնից)
զրկվեց: Դժվար է հեթանոսի, թե ինչ նպատակներով էր
Կասաանց Բ-ը հրամայել Քեռզորսին բերել (թեպետ ոչ կա-
պանքներով) Կասաանցնուպոլիս և ինչ-ինչ նկատառումներով
Ճայրաքաղաքում Հայոց իշխանի նկատմամբ փոխվեց երա-
զերարեքումերը:

Այսանդ իրար հանդիպելին Քեռզորսս Ռշաունին և Վա-
րազաիրոց Ռազրասունի ապկաբը, հիշելին իրենց անցյալը,
էր պարսից արքա հոսրովի պարունիքում սնեցակից էին:

Սակայն Վարազաիրոցը, շնորհաբեկով Քյուզանցիայի
իշխանաթյունը (ոչ կարաց նուաճել ընդ իշխանաթեամբ
Յանաց) մարում ժի խորամանկ քայլ (բառ Աերևոսի՝ նեն-
գաթին) հզացավ: Նա կայսրից խնդրեց, որ իր բնականիքից
չորս հոգու թայլ տա զնայ Հայաստան, որպեսզի իր ունեց-
վածքը տանեն: Երբ տրտնաթյունն ստացավ, ինքը փոքու-
վեց և երեք հոգու հետ կայսերական հրամանով նավ ելա-
տեց ու հասավ Ան ձովի ափին գտնվող Տայք նահանգը ու
ամբացավ⁶⁰:

Երբ կայսրը տեղեկացավ կատարվածի մասին, հրաման
արձակեց «Հայոց զորավարին» (առ զարավարն Հայոց) հր-
կել ճանապարհները, խուզարկել ամրոցները, Հայտնի գոր-
ծով, որ Վարազաիրոցն ամբացել է Հայաստանում՝ Տայքում
(ի Հայս ի Տայք): Ապա վերահիշյալ հայ նախարար Քեռզո-
րոցը (Հանաց զորավար), որը միջնորդել էր Վարազաիրոցին
արտորից վերագարձնելու համար, և, բառ Մանանդյանի⁶¹,
գտնվում էր Հայաստանում, հրամայեց ներսեռ կաթողելու
սին, զորքի իշխաններին ու նախարարներին՝ զնայ Վարազ-
աիրոցի մոտ, համազել նրան, համասարմթյուն երզում
տայ կայսրին և փոխարենը նրանից խնդրել, որ Վարազա-
իրոցը ստանձնի Հայոց իշխանի (գիշխանաթին աշխարհին)
պաշտօնը: Սա Քեռզորսս Ռշաունու զեմ ուղղված ժի քայլ
էր: Վարազաիրոցը կայսրին ուղղված նամակում բացատրում
էր, որ սմանք զգուշացրել էին իրեն, թե կարոց է կրկին աք-

սորեն և ինքը վախենալով, փախել է Կոստանդնուպոլսից՝ սահայն պատրաստ է հաճատարմորեն ծառայել կոչսրին՝ Վերջինս նրան ավելց կուրազագառ տիրուհուր, պատվո թաց (պսակ) և Հայոց իշխանի պաշտանը, ինչպես նաև արժաթի գազ (գազույր)։ Կայսրը ազատ արձակեց նաև նրա կնոջն ու սրգիներին։

Սահայն հաջիվ էր հրովարտակը հասել, երբ նա՝ Վարազախրոցը, քստ Սերեոսի, հանկարծակի հիվանդացավ ու մեռավ²²։ Սա շատ կասկածելի մահ էր, և պետք է ենթադրել, որ բյուզանդական արքունիքը մեղսակից էր այդ մահվան մեջ։

Գրանից Հեոս Կոստանդ Ք-ը Վարազախրոցի ավազ սրգուն՝ Սմրաթին, «կարգեաց արքայ ի պատի Վար իբոյ տունայ նմա զիշխանութիւնն ընիկ տանուաւրոթեան և արար սնա գրունդար գարաց իւրոց»²³։ Այս արտահայտութիւնից շատերը (Մ. Չամչյան, Մ. Չաղարյան, Ժ. Լորան և այլք) եզրակացրել են, թէ Սմրաթ ասացել է Հայոց իշխանի պաշտանը։ Հ. Մանանդյանը²⁴ ցույց է առնում, որ պատիվը ոչ թէ Հայոց իշխանին կամ կուրազագառութեանն է վերաբերում, այլ Բագրատունյաց տանուաւրոթեանը։ Դեռ ավելին. Սմրաթ ասացել էր գրունդարի (գնդապետի) պաշտան, որը գինմարական հասարակ պաշտան էր։ Այս Սերեոսըն ավելացնում է, որ կայսրը Սմրաթին իր գործն ուղարկեց։

Գրանից Հեոս կայսրը Քեոզորս Սշատեոսն ուղարկեց Հայաստան մեծ պատվով և ավելց նրան սղեոյն իշխանութիւն գաւրապարտութեան։ Գրանից շարք է եզրակացնել, թէ Քեոզորսը միայն սպարապետ էր, քանի որ մի փոքր ներքին ավելացնում է. «Սե եկե կարգեցաւ ի նոյն իշխանութեանը», այսինքն կոչին՝ Հայոց իշխանի և սպարապետութեան պաշտանները վերստացավ։ Հեոսը քրտական է Սերեոսի այն արտահայտութեանը, թէ կայսրը նշանակեց Քեոզորսին, «եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց և եթէ ոչ կամիցին» (եթէ կամենան Հայոց իշխանները կամ չկամենան)²⁵։ Այս-

տեղից պարզ երևում է, որ նախարարների մեծամասնությունը ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ չէր կամենում Քեղզորոս Ռշտունուն, այլ քանկանում էին Վարազաբոց ասպետ Քաղբատունուն:

Համենայնգևո, Քեղզորոս Ռշտունին, որպես չորրորդաբազեա, ամեն ինչ անում էր, որ բյուզանդական սաղբանքների և նախարարների շնամությամբ մթնոլորտում կարողանար պահպանել հավասարակշռությունը Հայաստանի քաղաքական կյանքում:

Մակեյն հետագա գնացրեք բնկում առաջացրին այդ արամագրությունների մեջ: Գրանք էին կայսեր Ազատամբ՝ պարտապրկելու հայերին քաղկեդոնականությունը և 650-ի արարական ասպատակությունը:

649-ին Կոստանդ կայսր որոշեց պարտազրել հայերին՝ բնգունելու քաղկեդոնականությունը և, ինչպես Սերնեսն է արտահայտվում՝ ապատամբ վիշապը նպատակ ուներ Հայոց աշխարհի եկեղեցու գեմ հալածանք սկսել⁶⁶: Նրա օգնականըն էր Հայաստանում գտնվող բյուզանդական կայսրորդ, որը հավատում էր, թե հայերն անարգանք են համարում Փաղկեդոնի ժողովք և նդովում⁶⁷: Կայսրը հրովարտակ պրեց հայերին՝ թելագրելով, որ անպայման բնգունեն Փաղկեդոնի ժողովի սրտումները և այն ուղարկեց Գավթի Քաղբեվանդացու միջոցով, որը Կոստանդնուպոլսում փիլիսոփայություն էր ուսումնասիրում:

Այս տարօրինակ առաջարկը որոշ շափով իրար մտեցրեց երկու (Քեղզորոս Ռշտունու և Ներսես կաթողիկոսի) իրար հակառակ քաղաքական խմբավորումները և գումարվեց Գվինի Զ ժողովը, որին նախագահում էին Ներսես Տալեցին և Քեղզորոս Ռշտունին: Ժողովին մասնակցում էին քամենայն եպիսկոպոսուներն ու նախարարքն Հայոց: Ժողովականները բացարձակ մերժեցին այդ առաջարկը՝ հիշեցնելով, որ նույնիսկ գրադարշտական Մասանյան արքաներն ավելի շաշխախոհ էին կրոնագավանարանական հարցերում⁶⁸: Ընթացրվում է, որ Ներսես Տալեցի կաթողիկոսը այս նամակը չի ուղարկել կայսրին⁶⁹:

Այդ ժամանակ կրկին պատերազմ բորբորվեց Խալիֆայութիան և Բյուզանդիայի միջև: 649-ին Ասորիքի կուսակալ Մուավիան (1700 նամիբրով) գրավեց Կիպրոս կղզին⁵⁰, ապա 650-ին՝ Արագոս կղզին, որը լրիվ ավերեց⁵¹:

Հաճանարար նկատի ունենալով, որ 649-ին Հայաստանում գտնվել է բյուզանդական կայսրոսը, արաբները որոշեցին թիկունքից՝ Ասորպատականի կողմից, կրկին հարձակել: Այս ասպատակութիան թվականը շատերի մտա վիճելի է եղել: Սակայն Հ. Մանանդյանը⁵² նկատի ունի Ղևոնդի այն վկայությունը, որ դա տեղի է ունեցել առաջին հարձակումից (649) առաջ տարի անց: Բացի այդ, Սերեոսն այս ասպատակությունը հիշելուց հետո անմիջապես խոսում է Պրակտիասի Մուավիայի հետ վարած բանակցությունների մասին⁵³, որը Քեոփանեսը⁵⁴ գնում է արարչագործություն 6142 թվականին (650—651): Ուստի, անկասկած, այս ներխուժումը կատարվել է 650-ին:

Արաբական զորքը հարձակվելով Ասորպատականից, բաժանվեց երեք մասի: Ըստ Սերեոսի, մի խումբը մտավ Մյունիք, մյուսը շարժվեց սեպհական գնդի կողմերը (Վասպուրական), երրորդը՝ գեպի Ազգանք⁵⁵: Սակայն, ըստ Ղևոնդի⁵⁶, երեք խմբերից մեկը գնաց Վասպուրականի կողմը, գրավեց ավաններ, ամրոցներ, որոնք ձգվում էին մինչև Նախճավան քաղաքը, մյուսը ուղղվեց Տարսնի կողմը և մի խումբ էլ հասավ Փոքրովիտ ու պաշարեց Արծափ ամրոցը: Որպես ժամանակակից ակնատես, Սերեոսը, քնականաբար, ավելի վրստահելի է: Սերեոսը վկայում է, որ սեպհական գնդի կողմը գնացող զորամասը կատարելով, գերեզմարելով և ավարտելով եկավ հասավ Արծափ ամրոցը, որի թիկունքում էր Կախանակացու լեռը: Արծափի պաշտպանները զիմեցին Փարուլնք (Փարանից) բերդը՝ օգնություն խնդրելով Վարազ Մահակի որդի Ամբաստ Բագրատունի իշխանից, որը 40 ռազմիկներ ավելի: Նրանք զիշերով մտան Արծափ և առանց զգուշանալու թշնամուց, որ կարող է իրենց նկատեն, մտան զազանուղին: Մինչդեռ արաբները, հեռանալով նրանց, նկատել էին

գազանուղին և նույն գիշերը, մինչև առաջուտ, գրավեցին
այն՝ սպանելով առաջ պահապաններին: Առաջուտյան նը-
րանք մասն բերզը և ծայր առաջ կատարածը, գերեվարու-
թյունն ու կողոպուտը: Մակայն Հենց այդ ծանր պահին իր
Չորրորդ վրա հասած Քեղզորոս Ռշաունին և, հազիվով թըշ-
նուսան, հրեք հազար բնախր սպառազեն ազգմիկների կո-
տորեց և նրանց մեծից փրկեց հայ գերբյալներին: Սպանվե-
լին նաև արարների հրկու հրամանատարներ՝ Օսմանը (Ամ-
ման) և Ուկրան (Ոգրայ): Հայաց իշխան և սպարապետ Քե-
զորոս Ռշաունին 100 բնախր երիվարներ ուղարկեց Կոս-
տանդ թ կայսրին:

Իսկ այն զորախումբը, որ Այրաբատ էր մտել, կառ-
նելով հասած մինչև Տայր, Վիրք և Աղվանք: Արարները,
վերցնելով գերբյալներին և ավարը, կհան նախնազան (որը
հիշված է նաև Ղանդի մաս): Մակայն շխարհազանալով զը-
քավել նրա ամրոցը, գրավեցին նրամի բերզը և կոտորելով
ու գերեվարելով Հեռացան^տ: Սա արարների նրբորդ սուպա-
տակությունն էր, որը կողոպուտի, զուցի նաև հեռախուզե-
լու նպատակ ուներ:

Հեռաքրքրական էր, որ Կոստանդ թ կայսեր՝ քաղկեդո-
նականությունն առաջարկելու (649) մասին խոսելիս, Սերեո-
սը նշում է, «զգուրս Յունաց, որ ի Հայաստան աշխարհին»^տ:
Սակայն 650-ի արարների հարձակման ժամանակ ի հիշ-
վում բյուզանդական զորքի առկայությունը: Հավանաբար
այդ կայազորը հեռացել էր գիտակցաբար, քանզի, ինչպես
կտեսենք, Բյուզանդիան նպատակ ուներ լիզու գտնել հա-
կոթայության հետ:

Մտածորապես 650—651-ին Բյուզանդիան, արարա-
կան մի հարձակումից հետո, բանակցություններ սկսեց հա-
կոթայության հետ: Հեռաքրքրական է, որ այդ սազմական
իֆայության հետ Հեռաքրքրական է, որ այդ սազմական
ինչհարումների մասին տարբից պատմիչներ ասարքի անզե-
կություններ են հազորում, մինչդեռ բանակցությունների
մասին եղած անզեկությունները գրեթե իրար կրկնում են:
Սերեոսը 650-ի արարների հարձակման կկարգարու-

Յլունից անմիջապես հետո, ավելացնում է, որ արարները Պաղեստինում նազաաորմից կազմեցին և հասան «Առասանդ-նուպուրիս», սակայն նրանց նավերը խորտակվեցին¹⁰¹։

Սակայն այդ ժամանակ Առասանդնուպուրիսի վրա արար-ների հարձակման վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չկա արար, բյուզանդացի կամ ասորի պատմիչների մաս և Մերեոսի այս հատվածում գրչական քայահայտ աղաժաղում կա՝ Պ. Պեանբար¹⁰² իրավացիորեն ենթադրում է, որ Մերեոսի մաս խոսքը գնում է Կիպրոսի Առասանդիս թագաւրի վրա արարների 649 թվականի հարձակման մասին, որը վկայ-ված է Քեոփանեսի մոտ։ Հ. Հյուրշմանի մոտ ևս մի հեռա-ժոր տեղանք կա, թե գուցե Մերեոսի հիշած արշավանքը Մուսափաշի Կիպրոսի վրա հարձակումն է¹⁰³։

Հնասրբքական է այստեղ մեջբերել Միբուշեյ Ասորու վկայությունը՝ արարների հարձակման և Մուսափաշի հետ պայմանագիր կնքելու մասին, որի առաջին սույն է՝ «նրք արարները նորից պատրաստվում էին արշավել Առասանդ-նուպուրիս...»¹⁰⁴։ Նշանակում է, որ այդ ժամանակ եղել են տեղեկություններ, թե արարները նպատակ ունեն արշավել Առասանդնուպուրիսի վրա։

Լսելով այդ արշավանքի մասին, Առասանդ Ք կայսրը, սգարհուրելով, որոշեց արարներին գլխահարկ (սակ) վը-ճարել և հաշտություն կնքել։ Այդ նպատակով Պրոկոպիոսը գնաց Գամառիս, Մուսափաշի (Մուխաս) մոտ, ուր որոշվեց արարիկան հարկի շափր, հաշտություն կնքվեց և Պրոկոպիո-սը ետ գերազարձավ¹⁰⁵։

Ըստ Դրոնիսիոս Տեյլ Մահրացու, հունաց 964 (652/653) թվականին Հարիրը նվաճեց Միշագեսը, և Պրոկոպիոսը ե-կավ հաշտություն կնքելու արարների հետ¹⁰⁶։

Քեոփանեսը աշխարհի արարչագործություն 6142 (650/651) ասում հիշում է, որ զորահրամանատար Բուսուրը (Բիւր իրն Արու Արթաս) արշավեց գեպի Իսափրիա, ոչ մի-այն կատարեց, այլև 5 հազար զինվորով գերազարձավ Առ-ասու (Առասանդ Ք) կայսրը ամեն Պրոկոպիոսի ուղարկեց

Նման բարդ իրազրութեան մեջ Հայոց իշխան և սպարապետ Քեղզորոս Ռշտունին գնասական քայլ կատարեց: Կապերը խզելով նենգ կայսրութեան հետ, բանակցութեաննէր սկսեց Մուսաբաշի հետ (հայտնաբար մի հայ նախարարի սպարկելով Գամախոս) և, Սերհուսի արտահայտութեամբ, «զաշինս կսեցին Քեղզորոս Ռշտունեաց ակը ամենայն իշխանաբն Հայոց»: Թելուկն տեսնում էր, քաղաքական գեղքերի ազդեցութեան տակ, Քեղզորոս Ռշտունուն հակառակորդ քաղաքական խմբաձորման մեջ գտնելոյ հայ նախարարներն արդեն լրիվ տեսել էին նրա կողմը: Այսպիսին էր պայմանագրի բնագիրը.

«Այս լիցի սխա հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց և զուր կամիցիք և ոչ անուն ի ձէնք սակ զեքեամ մի, ապա յայնմամ տաչիք երգմամբ, որչափ և զուր կամիցիք: Եւ հեծեալ կուէք յաշխարհից մե հազար և հաց յաշխարհէն տուր և եւ ի սակն արքունի տեղարեմ և զհեծեալան շնորքս ոչ ինզրեմ. բայց այլ ուր և հրամայեմ՝ պարտատ լիցին ի գործ և ոչ սքծակեմ ի բեկորայն ամբրայս և ոչ աւելի սպայ՝ ի բազմաց մինչն զմի հեծեալ: Թշնամի մի մացէ ի Հայս և եթէ զայ Հոսամ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զուրս յազնականութիւն՝ որչափ և զուր կամիցիք: Եւ երգեսում ի մեծն Աստուած եթէ ոչ ստեմ»¹⁰⁰:

Այս պայմանագրում որոշված է է գարի Հայոց ինքնուրույն իշխանապետութեան քաղաքական գոյաձխնակը: Հայաստանը տարեկան շնչին հարկի գիմաց պահպանում էր իր լայն ինքնաձարութեանը որպէս կիսանկախ պետութեան: Կարևոր է այն պարագան, որ հայոց ալլումին շպետք է մասնակցեք Ասորիքի կողմերում (և Փայր Ատաշում) մզլոյ արարա-բուռանդական պատերազմներին, բայց ալլուր կուրոյ էր տարվել:

Թեև հայ նախարարներն այս հարցում համերայն էին Քեղզորոս Ռշտունու հետ, սակայն եկեղեցու վերաբերմունքն այլ էր. որի արտահայտիչ Սերհուս կախկապուսը աշուղես է բնորոշում այդ պայմանագիրը. «եղին ուխտ ընդ մահու և

գուցայքի ազևար, շարունակեցին այն ամբաստանությաննե-
րը Քեոզորու Ռշաունու պէժ¹¹⁷, որոնց հետեանքը եղել էր իր
ժամանակին նրա խորհրդովոր ձերբակալությանը և աւար-
ժնէր Կոստանդնուպոլիս: Այս պնդում ամբաստանությաննե-
ները, թէ Քեոզորու և հայերը 642—643-ին գաշնակցել էին
արարենքի հետ՝ բնագրեմ Բյուզանդիայի, արդեն շոշափելի
փաստ էր մեղադրողներին համար և զտրականները կոչ արե-
ցին կաշարին՝ պնայ Հայաստան և վրեժ յառնել հայերից: Կաշ-
որը համաձայնեց կատարել նրանց կամքը և 100 հազար
գործով շարժելը զկայի Հայաստան¹¹⁸:

Անգրադառնալով հայ-արարական պայմանագրին ու
Կոստանդ Ք կաշարը հարձակման ժամանակին, Ք. Առաքել-
յանը գտնուեմ է, որ պայմանագիրը կերպիւ է 652-ի ամռանը:
Իսկ կաշարը հարձակվել է աշնանը, բայց ձմեռել է և 653-ի
գարնանը հեռացել Հայաստանից¹¹⁹: Անկրակած, Կոստանդ Ք-ի
արշավանքը տեղի է ունեցել 652-ի աշնանը:

Այսպեղ, իմիջիառչոյց, պետք է նշել, որ բոս Քեոզորու-
նեւի, կաշարը, լսելով Քեոզորուի Մուսվիայի հետ կերած
գաշնեքի ժամին, սկիզբ մինչև Կապադոքիայի Կեոսիան,
բայց Հայաստանից հուշք կտրած վերադարձով: Այսու-
հանգերձ զկայքերին ժամանակակից Մերեոսի՝ Կոստանդ Ք
կաշարը Հայաստան կատարած արշավանքի մանրակրկիտ
նկարագրությունը կասկած չի թողնում, որ կաշարը Կեոսիա
հասնելուց հետո ճանապարհը շարունակեց զկայի Հայաստան:
Սրան համաձայն են է զարի Բյուզանդիայի պատմության ու-
սումնասիրողները՝ Յ. Կուլակոփսկին¹²⁰ և Ա. Սարաստար¹²¹,
նշելով, որ կաշարը 652—653-ին հասավ Կարին ու Դժին, բանի
բողկեղծեականություն պարտագրելով հայերին:

Այսպիսով, Կոստանդ Ք-ը գիժեց Հայաստան և, երբ
հասավ Դերջան, եկան Խալիֆայության (Մուսվիայի) պատ-
վիրակները և գրովոր թողիլ ներկայացրին, որ նշված էր,
թէ՛ Հայաստանը մերն է, այնպեղ մի զնացեք և սպառնալիք-
ներ ալեցին, սակայն կաշարը, կարևորություն շտալով, ս-
տաղ անցավ և հասավ Կարնս բողարը (Քեոզորուպոլիս) իր

Կոստանդ Բ-ը սպարապետ (խշրան Հայոց Տեմեղոսին) նշանակեց Մուշեղ Մամբիկոնյանին՝ նրան ուղարկելով Վասպուրականի (ի կազմն աեղհական ցեղին) դեմ երեք հազար զորքով, Ջորջ ուղարկեց նաև Մյունիքի, Վերքի ու Աղվանքի դեմ: Պաշարվեց նաև Արփայք բերդը: Վերքը շտաով Տեղականություն հայտնեց, իսկ Մյունիքը, Վասպուրականը և Աղվանքը դիմադրեցին և կայսեր զորքը ավարով ետ գերազարձավ¹⁷¹:

Վերջապես կայսրը սրտեց պարտադրել հայերին քաղկեդոնական զավանանքը և նրա հրամանով Գլինի Ա. Գրիգոր մայր տաճարում պատարազը կատարվեց հանական ձևով, հանարեն (հոստմերեն) և հույն (հոստմ) երկնյի կազմից: Ներսես կաթողիկոսը և բոլոր եպիսկոպոսները կայսեր հեռ հազարվեցին: Միայն մի եպիսկոպոս բնագրիմացավ, սակայն, ի վերջու, համաձայնեց¹⁷²:

Շուտով Կոստանդ Բ-ին կանչեցին Կոստանդնուպոլիս և նա հեռացավ Գլինից՝ Հայաստանի կառավարիչ (խշրանն Հայոց) նշանակելով հույն գորավար Մամբրիսենուին (Մարիանոս), որին հանձնված էր մի զորամաս: Կոստանդ Բ-ի հեռանալուց անմիջապես հեռա, Գլինից հայրենի հայր փոխարկեց նաև Ներսես կաթողիկոսը, բանդի Քեղզորոս Ռշտունին ու համակիր նախարարները գալարացած էին նրա դեմ¹⁷³: Ներսեսի հեռանալով կիրավարա մնաց Ջվարթնոց տանարի և հայրապետական պալատի շինարարությունը, որը, հավանարայր, շարունակեց նրա աեղապա՛հ Անաստաս Աեղոսեցին¹⁷⁴:

Քեղզորոս Ռշտունին, ամբանալով Աթթամար կղզում, իր փեսա Համագասոյ Մամբիկոնյանի հեա, սցնական զորք խրեղրեց Մուսախոյից: Ստանալով յսթ հազարանոց արարական զորամաս, նրանց աեղավորեց Աղիսիա ու Բզնունիք գա վանեքում և ալապես անցկացրեց 652—653-ի ձմեայ: Ըտ երևույթին քաղաքական անարոշ գրությունը նրան խանգարեց դիմելու վճռական քալիերի:

Սակայն ձմեան անցնելուց հեա (իրրև անցին աուրը ձմեարայնին), գարնանը, գասկի մամանակներում, Քեղզոր-

վաչին արշավանք կատարեց, Հասնելով Կասաանդոնուպուսի նեղուցը, մեծ ասարածրենք նվաճեց¹²⁵, նույն թվականին Քարարին վկայում է, որ «Մուսավիա իրն Աբու Մաֆիանք արշավեց նեղուցը՝ Կասաանդոնուպուսի նեղուցը, իր Հեա ունեկալով կնոջը... Ասվում է նաև՝ քրոջը»¹²⁴:

Հաջորդաբար, նույն 653-ի աշնանը (քառ Քարարիի՝ Հիշրի 33 (2 սպտաոս 653—21 Հուլիս 654) Մուսավիան Մալաթիայի կողմից արշավեց գեպի Հիան ալ-Մարաս (Կեստրեղը)¹²⁵, Խալիֆա իրն Խալլաթը նույն թվականին Հիշում է այդ արշավանքը Հեաեյուզ ձևով. «Մուսավիա իրն Աբու Մաֆիանք արշավանք կատարեց Մալաթիա և Աքրիկ (Տերիկ)՝ Աքշավեց նաև Հիան ալ-Մարաս, սրբ Ռամի երկրում է»¹²⁶:

Արարները արշավեցին նաև խազարների դեմ: Այդ մասին պատմում է Սերենուր, Կախ Հազարգելով, որ Ատրպատականի ժողովուրդը (Մարք), ժամը Հարկապահանջությանին զժող՝ լինելով, ապստամբեց արարների դեմ, սակայն պարտվեց ու ապաստանեց Գեղը (Գեղան, Գիլան) և Գելթ (Գելումը, Գալում) գավառները: Արարները Հեաապոնդեցին ներանց, սակայն քաջ լեռնականների կողմից լեռնային այդ անմասուչի վայրերում անհաջողությամբ մատնվեցին: Նրանք շարժվեցին գեպի Ըորա պահպը (Աապան Ըորալ), ուր ունեն ինչ ավերեցին: Սակայն նրանց դեմ զուրա եկավ խազարաց զորքը (զորքն թեաուլաց), որը ջախջախեց արարներին և սրանք, ժազապործ, ճոջոյրեցին գեպի Հարավ¹²⁷:

Քարարին Հիշրի 32 (12 սպտաոս 652—1 սպտաոս 653) թվականին նշում է, որ Յաման խալիֆան խազարների գեղատերազմի Համար արարական զորքի Հրամանատար նրշանակեց Մաիդ իրն ալ-Ասին, որը Հավանաբար, մուսով Ատրպատականում, Հրամայեց Գարրանդում դանվոյ Աբգ ալ-Թահման իրն Ռարիային, որ նա Հարձակվի Քալանջար քաղաքի վրա: Վերջինս Հասավ Քալանջար, սակայն ապանվեց խազարների ձեռքով և արարական ջախջախված զորքի մի մասը ապաստանեց նրա եղբոր՝ Մալման իրն Ռարիայի մոտ, որը զանվում էր Գարրանդում, իսկ սմանք Հասան Գիլան ու Գալում¹²⁸:

ձյանը, որի հետևանքով փութաբան հետաքան Աստուծանմի կողմերը, իսկ Հայաստանում ոչ մի անիրավաբան չգործեցին»:

Քննչու նշում է Գ. Արզումանը¹⁴², աշտուղ Վիրբի առկ ենթադրվում է Քեղոզորուի հետապնդումից փախած և Վիրբում ապաստանած բյուզանդական զորքի մնացորդը, արաբները երանցից պահանջում էին հանձնվել կամ հետանոյ Վիրբից, քանի որ բառ Մուսաբիայի՝ Քեղոզորու Սշատունում ախած հանձնարարության, Վիրբը (Հայաստանին հարակից այլ երկրների հետ միասին) պետք է հղաատկեցվեր Խալիֆայության գաշնակից Քեղոզորուի կողմից:

Այսպիսով, Քյուզանդիայի Գուսանոյ Ք կաշներ և արաբների կողմից հարձակումների ենթարկվելով, Հայաստանում սակզովել էին քաղաքական հեղափոխական արամացրություններ: Քեղոզորու Սշատունին, որ համախ էր նախարարների մեծ մասի զիմադրությունը հանդիպել, այդ ժամանակ փոքր հեղինակություն էր վայելում, հիվանդ էր, մեկուսացած Ախթադար կղզում:

Տեսնելով և հուսանալով, որ նման խառն իրադրությունը ծանր հետևանքներ կունենա, Հայաստանում առկա էր քաղաքական խմբավորումները՝ Խալիֆայության կողմնակիցները՝ Քեղոզորու Սշատունում փեռա Համազասպ Մամիկոնյանի և Քյուզանդիայի կողմնակիցները՝ Մուշկոյ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, նախարարաց մուղով գումարեցին (եկեալ ի մի վայր միարանեցան), միմյանց հետ հարաբերություն կնքեցին: Նրանք մեկուս խաղաղությունը անդիպեցին, որ Քեթիկացիները հայ շինականի գլխակը: Կարգեցին հարաբերություններ՝ ուկով ու արժանով աուրբերը համարելու համար: Հայաստանը բաժանեցին բառ նախարարությունների ունեցած գնդերի թվի (բառ թուոյ իրաքանշուր հեծելոց)¹⁴³, բանգի երկրքը գանվում էր ախաաական մասնատվածության պայմաններում և ամեն մի նախարար ինքնուրույն իշխում էր իր մասնակցական տիրություններին: Բայազուրին Հայաստանի այս շրջանի մասին խոսելիս րեզհանուր ձևով ապագործում

պայմանով: Մասնաւոր պայմանագիրքը, նրանցից շատերը (հաճախարար՝ հայրները) հետացան դեպի Բյուզանդիա: Հարիւրն իր զորքով մի բանի ամիս մեաց այս քաղաքում: Սերենսը վիւայում է, որ արարները կազմակերպին բնակչութեան ոչ միայն սակին ու արժաթը, այլև ամբողջ անկեղծները: Այս Հարիւրը յար ստանալով, թէ Արմանիակուսի պատրիկը (հաճախարար՝ Մովսիսանոսը) մեծ զորք է հավաքել (քառ Փարարիի՝ 80 հազար), որին միացել են ալանները, արիսազները և Սամանգարի խաչարները, նամակով պղտորեցան խնդրեց խաչիֆայից: Յամանը գրեց Մուսովխաչին, որ ուղարկի այնպիսի զինվորներ, որոնք պատրաստ են պատերազմելու հանուն հաճախ (չիհազ) և ավարի Մուսովխան Հարիւրին երկու հազար սազմիկներ ուղարկեց, որոնց վերջինս բնակչիցրեց Կարնո քաղաքում, աւելով պարզեական հազարատարները (կաթախ) ու գործքեց մշտական կայազոր:

Հարիւրի համանք ստանալուց հետո, Յաման խաչիֆան գրել էր նաև Քալֆայի կառավարիչ (Արեւելիի փոխարքա) Մախիւրին ալ-Ասիին, որ զորք ուղարկի Հարիւրին և հրամանատար նշանակի Սալման իրն Ռարիս ալ-Բահիլիին: Վերջինս վեց հազարանոց զորքով ներկայացավ Հարիւրին: Սակաչն մինչ այդ, բյուզանդական զորք էր եկել կանդենի Սփրաաի ափին, (քառ Փարարիի՝ Մովսիսանոսի գլխավորութեամբ), հաճախարար Կարնո քաղաքից ոչ շատ հեռու (Հարիւրի զորքը գերիւր հարձակվեց ու կատարեց բյուզանդացիներին և սպանեց հրամանատարին: Այլ ահա նոր սեղ հասած Քալֆայի զորքը Մալմանի հրամանատարութեամբ բամբին պահանջեց ավարից: Սակաչն Հարիւր մերձեց և երկու հրամանատարներն անարգեցին իրար: Երբ այդ մասին գրեցին Յամանին, նա գանձելով, որ այդ ավարը Հարիւրի զորքի վատակամն է, հրամայեց Մալմանին հեռանալ, արշավել ու նվաճել Ազվանքը (Ատան):

Հարիւրը Կարնո քաղաքից շարժվեց ու հասավ Մարցազը գավառը (Մարբալա, Մարցալա) և բանակ գրեց: Նրա մտեկով Նյաթի պատրիկը (հաճախարար՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը) իր հետ բերելով Բյուզ իրն Ղանմից ստացած գրութեա-

նք (քրտար), որով հօտիկի (խաւփա) գիմաց երաշխավորված էին նրա անձը, անկեղծածրք, երկիրք և արքայութիւնք և Հա-
րիքը հաստատանց աշու և պա նա իշխաննեց մի կայանում (ման-
զի¹³⁶, սթեան), Հարքի (Հարաք) ու վարազա դաշտի (դաշտ
ալ-Վարաք) միջև, ուր նրա մաս եկաւ Ելաթի պատրիկը՝ բե-
րելով իր վրա գրված հարկը և մի բնձա, սակայն Հարիքը
չբնագունեց, նա կանգ առաւ Ելաթում, ապա շարժեց դեպի
Սիփան (ալ-Սիրանու), ուր նրան գիմավորեց Մօկոի (Մօրս)
տեղը (սահիր), որը վաստայութեան (Քաւֆութեան) գաղա-
ներից էր, Հարիքը ճանաչեց (կաթաահու) նրա արքայութիւնը
այդ երկրում, խաղաղութեան (սուլհ) թուղթ ու երաշխավո-
րագիր (աման) գրել տվեց ու հանձնեց նրան:

Հարիքը մանկով Արմէշ (Արշիշ) և Ապահուիս (Քա-
շունայա, Քահունայա) գաղապները, գիմավորներ ու զարկեց ու
միայն գրավելու գլուխքը, այն բնակչութեանից գլխահարկ
(գլխի շիգրա) գանձելու նրա մաս եկան գլուխքի մեծամեծե-
րը, որոնց հետ հաշտութեան պայմանագիր կնքեց (ճանաչեց
նրանց իրավունքները)՝ հօդահարկ (խարաշ) վճարելու պայ-
մանով:

Ապա Հարիքն առաջ շարժեց ու հասավ Արտաշատ (Ար-
դասաթ), որը սրգան կարմրի գլուխ էր կոչվում (կարիաա
ալ-Կրմրիգ), Անցաւ Աքրադ¹³⁷ (Ահրար, Ազատ) գետը, կանգ
առաւ Գլինի գաշտում (մարջ Գարիլ), Ապա առաջ շարժեց
առաւ Գլինի գաշտում (մարջ Գարիլ), Ապա առաջ շարժեց
առաւ Գլինի գաշտում (մարջ Գարիլ) գաւառը, Բնակիչները ամբացան (բեր-
ու հասավ (քաղաքի) դասեր, Բնակիչները բարանեա մեքենա-
գում) և նեանք տեղացին, իսկ Հարիքը բարանեա մամա-
տով (մանգանիկ) բարկոճեց նրանց գիրքերը այնքան մամա-
տով, մինչև որ երաշխավորագիր (աման) և հաշտութեան
(սուլհ) խնդրեցին: նա կնքեց այդ պայմանագիրը:

Քալազուրին, վիայակոչելով մեկ ուրիշ ազգուր, Գլինի
նվաճման մի այլ տարրերակ է հիշում:

Հարիք իրն Մաւրաման պաշարեց Գլինը և բանակ գրեց
քաղաքի շուրջը, նրա դիմ դուրս եկաւ հոռոճ Մազրեանուր
(Մաուրիան ալ-Ռուսի), սակայն Հարիքը գիշերը հարձակեց,
կոտորեց հոռոճներին ու կոզապանեց նրանց ճամբարը¹³⁸,

Այսպիսին էր Գլինին արված պայմանագիրը:

«Հանուն ամենազույժ, ամենաողորմ ալլահի: Մա է Հո-
րիբ իրն Մատչամաշի գրությանը (քիտաբ) Գվինի բնակիչ-
ներին՝ քրիստոնյաներին, գրազաշտականներին (մաշուս),
հրեաներին, նրանց ներկաներին ու բացականերին, առ այն,
որ երաշխավորում եմ ձեր անձը, ունեցվածքը, եկեղեցիները,
տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Գուր ապահովության
մեջ կլինեք և մենք պարտավոր ենք հավատարիմ մնալ ա,
ուրախն այնքան ժամանակ, որքան որ գուր հավատարիմ կը-
լինեք՝ վճարելով գլխահարկն (չիզիա) ու հողահարկը (խա-
րաշ):»

Կնքեց Հարիբ իրն Մատչաման:»

Ապա Հարիբի հեծյալ չոկատները գրավեցին Գանին,
Աշոցքը (Աշուշ), Չատ ալ-Լուշումը (Մանձերի վայր), Կոտալ-
քը (Քուտիա) և Ագասաց հովիտը (Վագի ալ-տհրաբ), ապա
Գվինի բոլոր գյուղերը: Նա չոկատներ ուղարկեց Երբակ,
Տայր (Սիրաշ, Քալբ, Քալպ) ու Բազրեանց (Բազրավանդ):
Եկավ այդ տարածքների պատրիկը և նրանց միջև հաշտու-
թյան կնքվեց՝ պայմանով, որ նրանք հարկ վճարեն, մասձե-
ղականների հետ բարեկամարար վարվեն, հյուրընկալեն և
պղնձե թշնամիների դեմ կռիվ ժամանակ:

Հարիբն անձամբ գրավեց Նախճավան (ալ-Նաշավա) և
Գվինի հաշտության պայմանագրի նման պայմանագիր կրն-
քեց նրա բնակիչների հետ: Այստեղ նա յնպիսի պայմանագիր
կնքեց նաև Վասպուրականի պատրիկի հետ: Պատրիկը, առ-
բեկան հարկի փոխարեն, եվեթներով գահացրեց նրա գրնված
չոկատներին (հաղալիլա) ու ձիափորներին (աֆարիսա):»

Միսականում (Միսազան) ևս Հարիբին դիմադրեցին, առ-
կալն ևս հազթեց, գրավեց Վալոց ձորը (Վալա, Վալբ) և
Մյունիայի ամրոցների տերերի հետ հաշտության դաշինք կնք-
քեց՝ հարկ վճարելու պայմանով:

Մրանից հետո արաբական զորքը շարժվեց դեպի Հյու-
սիս ու կանց առավ Զատ ալ-Լուշում վայրում (որը հավանա-
բար Տաշիրում է), որ մի անգամ եղել էին նրա չոկատները:
Հավանաբար այստեղ (ինչպես կարելի է ենթադրել Քալազու-
րու և կարագրությանից), նրա մաս եկավ Վիրքի պատրիկի

Քաղաքացիները կողմնորոշված արարական գործը հանդիսանալով Մազրիանոսի պիտակաբերական կայազորին, որն օգտվելով Հինաստանի ցուրտ կղանակից, նեղում էր սյուրեն-րին՝ Վերջիններս, Համարձակվելով նրանց դեմ բացահայտ պատերազմի գալու գույ, հանկարծակի անցան գիտք (Համարձակվելով՝ նրանք) է ամբողջան Չարհամանում: Սյուրեն-գաղթը դրան կարևորաթյուն շարժեցին և, գնալով գեղեր հյուսիս-արևելք, ամբարտեղեցին Պլինի բերդը, ապա իրան նախ-ձավան՝ կողոպտելու նպատակով, սակայն հաջողությամբ չտեսնեցան:

Գարնանը բյուզանդացիք պատրաստվեցին պատերազմելու Չարհամանում հաստատված արարների դեմ, սակայն Մազրիանոսը նախ կամեցավ իրագործել նախնավանք կողոպտելու իր ծրագիրը: Սրբ բյուզանդացիք կամում էին նախ-համանի բերդապահների (համանարար՝ հայերի) դեմ, արարները հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին ու մահացաններին փախուստի մասնակցին: Մազրիանոսը նրանց հետ փախուստական գնաց Վիրք:

Այս արարական գործը շարժվեց գեղեր արևմուտք, պաշարեց Կարեն քաղաքը, սակայն բնակիչները շարժեցան պատերազմել և բացելով քաղաքի դռները, հնազանդվեցին նվաճողներին: Արարները, մանկով քաղաք, ինչպես արդեն ասվեց, կողոպտեցին ոսկին ու արծաթը, քաղաքի հարստաթյունը: Այս ամբարտեղեցին ամբողջ Հայաստանը, Ազգանքը, Նկեղեցիները զրկվեցին թանկարժեք զարդերից: Արարները սրբապատանգ տարան երկրի հայանի իշխաններին և շատերի կանանց, որդիներին ու զուսարներին:

Վերջապես՝ Քույրոս Ռշտունին իր համազգիներով տարվեց Ասորեստան, այսինքն՝ Ասորիք (Պամակաս): Այնու-անգ, ստար հողի վրա, փախնանկեց մեծ քաղաքապետն ու հմուտ զորավարը: Նրա անյունը բերվեց ու թաղվեց հայրենի գավառում¹⁵⁵:

Այսպիսով, երևի պատմիչներ (Քույրոս, Քաղաքացի, Սերեոս) պատմում են Հայաստանի և մասամբ Վիրքի նվաճ-

է ենթագրել, որ արարները կամեցան նախ հաղթել բյուզանդական զորքին, որը սպառնալիք էր նրանց համար, ապա գրադգել Հայաստանի գաղափաներն ու քաղաքները նվաճելով՝ սրտեր հազիվ թէ զիմացրութեան ցույց տալին:

Ինչ վերաբերում է Վերքի նվաճմանը, ապա Քեոփանեսը հեռավոր ակնարկ է անում՝ վիճելով, որ Հարիրը Մազրիանոսին հալածեց մինչև Կովկասյան լեռները: Պա հաստատում է նաև Բալազուրիի այն տեղեկութեամբ, թե Հարիրը նվաճեց նաև Ալանաց զոները: Աղվանքի նվաճման մասին անուղղակի ակնարկ ունի Մերևոսը, հիշելով միայն, որ Հարիրը կազուպացի նաև Աղվանքը:

Վերքի նվաճման վերաբերյալ հստակ և մանրամասն պատմում է միայն Բալազուրին և դա հավաստի պետք է համարել:

Հայաստանի հիմնական մասի և Վերքի նվաճմանը գուցահեռ հպատակվեցին նաև Հայաստանի արևելյան նահանգները, Աղվանքը և մերձկասպյան շրջանները, որի մասին հստակ գրում է միայն Բալազուրին¹⁵¹:

Սալման իբն Ռարիա ալ-Բահրին, ինչպես տեսանք, առաջակարծութեաններ ունենալով Հարիր իբն Մասլամայի հետ, ուղարկվեց վերահիշյալ երկրամասերը նվաճելու Սալմանը նախ նվաճեց Հայաստանի այն նահանգները (Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան), որտեղ Աղվանքի կազմում էին:

Նա հաշտութեան պայմանագրով նվաճեց Բալլականը՝ երաշխավորելով բնակչության կշանքը, ունեցվածքը և քաղաքի պարիսպները՝ զիխահարկ և հողահարկ վճարելու պայմանով: Երբ Սալմանը փորձեց գրավել Պարտավը, բնակիչները զիմացրեցին, սակայն որոշ ժամանակ պաշարված մրեալուց հետո Պարտավը նույնպես հանձնվեց՝ Բալլականի պայմաններով:

Սալմանը կանգ առավ Պարտավում և իր հեծյալներին ուղարկեց նվաճելու Եակաշեն (Եակաշին), Մեծ Կուենք (Միակուան), Ուտի (Ուզ), Մեծ Իրանք (Միտրիան), Հարճլանք (Հարջալիան) և Տրի (Տիար) գաղափաները և Եամբոք քաղաքը:

Ապա Մալմանը գրազեց բուն (ձախափնյա) Ազգանքը. նախ նվաճեց նրա արևելյան կեսը՝ Կապաղաղիք (Կարալա), ապա արևմտյան կեսը՝ Եսրին (Եսրբան) ու Կարեճանը (Կամբրիզան), որոնց տեղը նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց՝ հարկ վճարելու պայմանով: Հետո Մալմանը նվաճեց մերձկասպյան շրջանները: Այնուհետև նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեցին նաև Խաչզանի մոզոգուրդը, Եսրուանի թագավորը և լեռների բոլոր թագավորները, ինչպես նաև Մազքթաց (Մասկաթ), Եսպարանի (Եսուրան) և Գարբանդ (ալ-Քար) թագաթի բնակիչները:

Հայաստանի, Վիրքի, Ազգանքի և մերձկասպյան շրջանների նվաճումով ազարազեց մի ժամանակահատված, երբ արարները առանձին ասպատակություններով ոչ միայն կոտորում, գուցե և հետախույզում էին Հայաստանը: Ի վերջո, նրանք եկան նվաճելու այն՝ հարակից երկրներով: Թեև դա ոչ թե վերջնական, այլ ժամանակավոր նվաճում էր, սակայն արար պատմիչները այդ օրվանից Հայաստանը և հարակից երկրները համարում էին Խալիֆայության հպատակ:

Այս ժամանակահատվածի գլխավոր թագաթական զեմքը Թեոգորոս Ռշտունին էր: Նա հայկական միջնադարի քաղաքական և սոցիալական կարկառուն գործիչներից էր: Նրա մտնարկած միջոցառումները, սկսած սոցիալական համարձակ գործողություններից մինչև սկսած զիջանագրության բանակցությունները, ապահովեցին իր խոսք հիմնած Հայոց իշխանությունները, ապահովեցին ինքնուրույնությունը, իր գործունեությունը խանապետության ինքնուրույնության (արևելյան) մասի սպարանկել էր որպես պարսկական (արևելյան) մասի սպարանկել, ապա իրական մարզպան: 639 թ. միավորվելով Հայաստանի երկու (բյուզանդական և պարսկական) հատվածները, ստեղծել էր միացյալ հայկական ինքնուրույն իշխանություն, զուսուրով նրա առաջին Հայոց իշխանը (պատրիկ):

Որպես սկսած զիջանագրեա, սկզբում նա կողմնակից էր բյուզանդական կողմնորոշման, քանզի արաբական արշավանքներն ազդեում էին Հայաստանը: Այս ժամանակ նրան

կողմնակից էր Հայ նախարարների փոքր ժամը. Սակայն, երբ Քյուզանզիան, որպես պատասխան նկեզորեն պայմանագիր կնքեց Խալիֆայության հետ, արդեն նախարարների մեծամասնությունը միացավ նրան: Կոստանդ Ք կայսեր Հարկահամեմակ գիմազրեց փոքրամիջ նախարարների հետ: ՅՏՃ-ի արարական ներխուժման ժամանակ նա ամբողջով Ախթամար կղզում, այս անգամ արդեն Հարված ստանալով նենգ խալիֆայությունից:

Քեկ կենդանություն որոք լիովին շահեսով իր շահերին արգասիքը, այսուհանդերձ է դարի երկրորդ կեսում, իր Հաշորդների որոք, Հայաստանը ոչ միայն քաղաքական ինքնուրույնություն ուներ, այլև անտեսական ու մշակութային պարթևը էր ապրում:

Քեկզորոս Ռշուսնու հերոսական գործունեությունը, Նյութ գառնալով պատմական երգերի և ամանգությունների, իր արձագանքն է գտել Սասնա ծախ վեպում, որպես գիտական կերպար՝ Քեխ Քորոս և Քեա-Քորոս ձևով: «Հերոսի անունը Քեա-Քորոսի վերածելով.— գրում են Մ. Աբեղյանը և Ս. Մելիք Օհանջանյանը,— նրան վերագրել են թուրքերի հասկություն, ես մի օրում թուրք է Հայաստանի գանազան կողմերն ու երկրի պաշտպանություն համար բերգեր հիմնում¹³²»:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՒՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱԿՐԹԱՅԻ ՄԻՋԵՎ
Է ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ**

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱԿՐԹԱՅԻ ԳՆԵՆՁԿԵՑ

Քվում է, թե արարները Օմար (634—643) և Օսման (644—656) խալիֆաների սրտք արգին նվաճել ու հաստատվել էին Մերձավոր ու Միջին արևելքի բազում երկրներում, սակայն շուտով սկսվեց առաջին մեծ ճգնաժամը Արաբական խալիֆայության մեջ, Անհաժառայի արագությամբ քաղաքացիական լայնածավալ պետությունը չէր կարող անմիջապես կայուն դիմակ ունենալ:

Օսմանի գեմ մեծ զժգոհություններ կային, նա Օմայան տոհմից էր, որը ժամանակին հայածել էր Մուհամմադին հեթանոսության ժամանակ Կուրայշ ցեղի մեջ տիրապետող շիրք ունեցող այս տոհմը երկար ժամանակ չէր կարող բուզիրում մնալ և ահա 644-ին բնարվեց առաջին Օմայան խալիֆան՝ Օսմանը, որը Մուհամմադի փեսան էր՝ նա բազմաթիվ սմայանների կառավարչի պաշտան ավելց, և երանք շուտով երկրի տարրեր նահանգներում հողային տիրույթների տեր զարձան¹:

Չենց Օսմանի գեմ 655-ին ընդգրկմադիք արամացրու-թյուններ կային տարրեր նահանգներում² և միևուրոր շի-թյուններ կային տարրեր նահանգներում մեջ: Կույն թվականին խալիֆան կացած էր Խալիֆայության մեջ: Կույն թվականին հրավր-նահանգների կառավարիչների խորհրդակցություն հրավր-

րնց Մաղիենայում, սակայն նրանք ոչ մի համաձայնութիւն չենկան: Յամանի գիւմ գործում էին Եգիպտոսի կառավարչի պաշտօնից հանձնած Ամրու իրն ալ-Աար, Մուհամմադի աղլի-ցիկ ալլիին՝ Ալիշան, որք զայրացած էր տարեկան սոճիկը կրճատելու պատճառով. նաև տոհմակից Մուսափան: Ասորիքի կուսակալը, իբրև թէ պաշտպանում էր նրան և նույնիակ առաջարկեց մայրաքաղաքը տեղափոխել Գամահոս, սակայն, ըստ էութիւն, սպասում էր, թէ այս ամենն ինչով կրճերշանա:

656 թ. մարտ ամսին զմզուհեղների մի զանգ (500 հագի), ուխտագնացութիւն անձան աակ, Եգիպտոսից ուղղվեց Արարիա, Արու Բարբ խալիֆայի սրգի Մուհամմադի գլխավորութիւնը: Նրան միացան Քուֆայի ու Բասրայի զմզուհեղները, որոնց գլխավորում էր Մալիք իրն Աշտար զորավարը: Հասնելով Հիջազ, ապստամբները մասն Մաղիենա և շրջապատելով Յամանի բնակարանը՝ ներխուժեցին ու խուզիւղեցին նրան 656 թ. հունիսի 17-ին².

Նման քաղաքական պայմաններում, Հենց 655 թ. արարները ավարակելով Հայաստանի նժամուճը հետացել էին: Դեռ 653-ի աշնանը, երբ արարական զորքի ներխուժումից ու հետացումից հետո հայ նախարարները հաճաքվել էին, Քեղզորոսի խմբավորման կազմից ներկայացած նրա փեսան՝ Համազասպ Մամիկոնեյանը, իսկ հակառակորդի կազմից՝ Մուշեղ Մամիկոնեյանը: Ոչ պաշտօնական կերպով Հենց այդ ժամանակից, հատկապես 654-ից, երբ Քեղզորոս Ռշտունին մեկուսացվել էր և 655 թ. Համազասպ Մամիկոնեյանը հայ նախարարների համաձայնութիւնը Հայոց իշխանի պաշտօնն էր առանձնել: Մերևուր Քեղզորոս Ռշտունու Ասորիք տարվելու մասին պատմելուց հետո ավելացնում է. «Նու ունէր զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս Համազասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի Գալթի, այր առաքինի յամենայն զէմսս³, Իսկ Գրասխանակերացին գրում է, որ ներսևար «Նու միախորհ ապա լիալ բնդ նախարարացն, իշխան ի վերայ Հայաստանեայց կացուցանեն զՀամազասպ Մամիկոնեանս⁴»:

Սերեոսի վկայութեամբ Հայաստանն արզնն ենթակա չէր
կալիֆայութեանը, սի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծա-
ռայութենէ Բամայեղացոցնս⁹։

Այսպիսով, 655-ին, երբ կալիֆայութեանը գտնվում էր
նոստրոսի մեջ, Հայաստանը իր հարաբերությունները խզեց
արաբների հետ։ Թեև 654-ին արաբները գրավել էին Հաս-
րաս կղզին⁷, իսկ 655-ին Լիկիայի ափերի Տոս (Մուսվիթայի
և Եգիպտոսի կառավարիչ Արզալլահի կազմակերպած) արա-
բական նավատորմից բախշախեց 500 նավերից բազմացած
բյուզանդական նավատորմից և կայսրը հազիվ փրկվեց գե-
րի բնկնելուց⁸, այսուհանգերձ կալիֆայութեանը ոչինչ չշա-
հեց այս հաղթանակից, բանգի 655-ի քաղաքական ճգնա-
ժամը, ինչպես արզնն տեսանք, լուրջ հետևանքներ ունեցավ

Ըստ Սերեոսի, այդ ժամանակ ներսն Գ Տաշեցին (Իշ-
խանեցի) վերագործավ իր նստավայրը և ձեռնարկեց ավար-
տելու Չվարթնացի տաճարի շինարարությունը։ Սերեոսի այն
արառահայտությունը, թե հայ նախարարները «հնազանդե-
ցան անդրէն ի ծառայութիւն Բագատորին Յանացո»⁹ հաշտւում է,
որ հայ նախարարներն ու կաթողիկոսը դիմեցին կաստանդ Բ. ին
և խնդրեցին, որ Համազասպ Մամիկոնյանին նանաշի որ-
պես Հայոց իշխան։ Պատմիչը գրում է. «Եւ արար արքայ
կաստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ կիրապաղաս
և եւ նմա դահոյս արծաթիս և զիշխանութիւնն աշխարհին
և Հայոց և պատիւս այլոց իշխանացն և գանձս վարացնս։ Ըստ
Գրատխանակերացու, ներսնի խնդրանքով կայսրը հաստա-
տեց Համազասպին¹⁰, ի պատասխան այս ամենի, կալիֆան
(արքայն Բամայեի) կատարել տվեց բոլոր հայ պատանդ-
ներին, թվով 1775 հոգի և միայն 22 հոգի, որոնք այնտեղ
չէին գտնվել, փրկվեցին¹¹։

Սակայն Հայաստանում բարդ իրավիճակ էր ստեղծվել,
որը նկարագրում է Սերեոսը։ 655-ին Մուշեղ Մամիկոնյանը,
որը շորս պատանդ որդիներ ուներ արաբների Տոս, չէր հա-
մարձակվել ապատամրել կալիֆայութեան գեմ, Համազասպ
Մամիկոնյանը ևս մի պատանդ եղբայր ուներ (արզյո՞ր Գրի-

գոր Մամիկոնեանք)։ Մակայն արարները, իրենց հետ ապրած պատանդներից բացի, պահանջում էին, որ իբրև պատանդ Ասորիք աանեն նաև այլ իշխանների (իրենց կանանցով)։ Ահա այս պատճառով էր, որ հայերը ապստամբել էին Խալիֆայության դեմ և հարել Բյուզանդիային, զարնակից անկնալով Ազգանից իշխաններին ու զորքը, ինչպես նաև Մյուսիքը։

Աստանդ թ կայսրը, տեսնելով այս վիճակը, հրամայեց ձերբակալել Մուշեղ Մամիկոնեանին և նրա հետ հզած ուրիշ իշխանների, սակայն շուտով ազատ արձակեց իշխաններին և իր մաս պահեց միայն Մուշեղ Մամիկոնեանին։

Սերեոսը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այս ամենից հետո սպանվեց Օսման խալիֆան (656), որին հաջորդեց Ալի¹²։ Մակայն ծանր էր նոր խալիֆայի վիճակը։ Նրա մրցակիցները՝ Մուհամմադի մերձավորներ Քալիֆա իբն Աբդալլահը և Զուբայր իբն Ավճամբ, թեև նրան հաճատարմաբյան կրգում (բայաա) էին տվել, սակայն սկսեցին պայքարը նրա դեմ, որոնց միացավ Մուհամմադի այբին՝ Ալիշան, Հենց այս բնթացքում Ալին հեռացրեց Քասրայի, Քուֆայի և Եդիպատսի Օսմանի կողմից նշանակված կառավարիչներին։ Օգտվելով այս գրուբյունից Ասորիքի կուսակալ Օմայան Մուավիան Գամասկոսի մզկիթում ցուցադրեց Օսմանի արյունաա շարիկը, գրգռելով ժողովրդին՝ սոքի հանեց Օսմանի մահվան ձեզսակից Ալիի դեմ։

Շուտով Քալիֆան, Զուբայրը և Ալիշան զորքով եկան Ալիի դեմ, որ մնում էր Քուֆայում։ Նրանք գրավեցին Քասրան, իսկ Քուֆան մնաց Ալիի կողմնակից միայն շեարհիվ այն բանի, որ նրա որդին՝ Հասանը, հայտարարեց, թե Ալին Մազինայի փոխարին Քուֆան է բնորել որպես մայրաքաղաք։ Տեղի ունեցած նահատամարտում Քալիֆան և Զուբայրը սպանվեցին, իսկ Ալիշան, որն ուղտին նստած դիտում էր, գերի բնկավ։ Այս պատճառով այն ստացավ Ուղտի նահատամարտ անվանումը¹³։

Մակայն այս հաղթանակը ոչինչ չովեց Ալիին, որի հեղինակությունը Միշագեաքից այն կողմ չէր անցնում։ Մուս-

ժամանակ դատաւանեալ զնոսա»²⁰։ Երև թերեւո՛ղ Խալիֆայութեանից, եւ շրջից Բյուզանդիայի կողմը. որեզ զարագարին Հայոց (Համազասպ Մամիկոնեանին) զնէր սխաւ եւ քաշախրէր զառնալ ի հազանգութիւն կայսերն Հոսոսնոս»²⁰։

Ջուանշիրքը եւամակ ուզարկեց Կոստանոց Բ կայսրին, որտեղ ստճած է. «Ամենայաջթ աէր, հզօր ե ողորմած թագաւո՛ւ Հոսոսնոց Օգոստոս Կոստանոցին՝ ծովու ե ցամաքի ստտուածարօր իշխան. Ջուանշիր սպարապետ ե իշխան Անուանից հանգերձ արևելեացս ծառայական աշխարհաւ նուստտարայ ողջունելով հրկրագողչ»²¹։ Այսպիսով Ջուանշիրքը հպատակութեան է հայտնում Բյուզանդիային։ Կայսրը նրան պատասխանեց եւամակով, որտեղ Ջուանշիրին կոչում է «ալագահիպատ ե պոստան պատրիկ» ե զահունակութեան է հայտնում հնազանգութեան հայտնելու համար»²²։ Կոստանոց Բ-ը Ջուանշիրի խնդրանքով նվիրեց Փրիստոսի խաշափայտից մի կրտոր. որի համար Համազասպ Մամիկոնեանը ե հայ նախարարները, ըստ Կաղանկատճացու»²³, ետխանձեցին նրան։ Այսպիսի ոչ ճիշտ տեղեկութեաններից հետո, Մովսէս Կաղանկատճացին հավաստեցնում է, որ Ջուանշիրքը հանգիւղեց կայսրին Վազարշապատում, որը նույնպէս կասկածելի է²⁴։ Ըստ Կ. Տրեվերի, Ջուանշիրի ե կայսեր միջև եւամակագրութեանը համաձայնարար պետք է կատարված լինի 658-ին»²⁵, թէն կարող էր նաև 656-ին եղած լինել։

Այսպիսով, Բյուզանդիան կրկին իր սղոյնցութեան տակ զցնց Հայաստանը, Վիրքը ե Աղվանքը։ Իււ զերարերում է Խալիֆայութեանը. սպա Մուսափան, Ալիի զեմ պայքարի ժամանակ իր թիկունքը Բյուզանդիայի կողմից սպաշնոյնու եպատակով, սոսաշարկեց Բյուզանդիային կնքել հաշտութեան պայմանագիր, ըստ որի արարները Բյուզանդիային վճարելու էին սօրական հազար զահեկան, մեկ ձի ե մեկ սարուկ»²⁶։ Այդ պայմանագիրը կնքվեց 659 թվականին։

Օգտվելով Խալիֆայութեան խառնակ վիճակից, Բյուզանդիան իր զիրքերն ամբապնդեց Աֆրիկա (այժմ՝ Թունիս) եսահանգում»²⁷, որը արարները ձգտում էին նվաճել։

Համազասպ Մամիկոնեանը մեռավ 661 թվականին»²⁸։

Այն խաչիֆայի սպանութիւնից (661 Վաճառ) Հեռա
իշխանութիւնն անցավ Մուսափային, որը զեննս 660 թ. Երու-
սազեմում հռչակեց իր խաչիֆա²⁹, իսկ 655 թ. սկսած ան-
կախ տիրակալ էր:

Այն սպանութիւնէր խաչիֆայութեան պատճառով մեջ
աճարածից մի յարաճատուկ ժամանակաշրջան, երբ խաչի-
ֆան (ամիրապետ) բնութիւն էր և շէտր ժառանգականու-
թիւն: Պետութեան մայրաքաղաքն էր Մազինան (Այնն այն
փոխադրեց Փուֆա) և Արաբիան խաչիֆայութեան կենտրոնը:
Այս շրջանում զեռ զգացվում էին նահապետական կարգերը:

Խաչիֆայութեան մեջ շատ բան փոխվեց, երբ իշխանու-
թիւնն անցավ Օմայան սուլթան պատկանող Մուսափայի
մեջը: Նա ամուր անքով կառավարեց պետութիւնը, իր
հաճախարհի մարզիանց (սչ ամպայման Օմայաններէ) եր-
շանակելով նահանգներէ կառավարիչներ, իրաւ կարգապա-
շտութեան մայրեց արարական զորքի մեջ: Հիմնեց պետական
հաշիւն մայրեց արարական զորքի (զիվան ալ-խարաշ), փոստի
զիվանը (զիվան ալ-բարիզ): կազմակերպեց կառավարման
պատասխանատու ըլլալանգական նախկին նախաշինարանները
(Ակրա, Ալեքսանդրիա և այլք)³⁰:

Մուսափայի մայրաքաղաք բնութեց իր նստավայր Գա-
մաակաք և այսպիսով պետութեան կենտրոնը զարձակ Աս-
րիքը (Սիրիան), որի բնակչութիւնը հիմնականում քրիս-
տոնչա էր: Նրա սրբուներում սգիվանի և զործերէ կառավա-
րան էր Սարջուն (Սերգիոս) իրն Մանասիր³¹, որի սրգին հա-
նական եկեղեցական ժառանգորութեան հայանի գեմքերից
նահանգն Պամակապին է³², նրա կինը՝ Մայսունը, քրիստոն-
չա արար Բարք ցեղից էր, իսկ բժիշկը՝ քրիստոնչա իրն Ռ-
սայր³³:

Մուսափայի խաչիֆա զառնալուց Հեռա Հայաստանում
նախնայեա փոխվեց քաղաքական իրազրութիւնը, քանզի Հա-
նայանցի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանի Հայաց իշխան
մազասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանի Հայաց իշխան

դառնալուց հետո Հայաստանը թեքվեց դեպի եսալիֆայաթյան:

Ղևոնդը և Հովհաննէս Գրախանահեքաւացին Գրիգոր Մամիկոնեանի Հայոց իշխան դառնալու մասին տարբեր տեղեկութիւններ են հաղորդում:

Ըստ Ղևոնդի, Մուսափան, իր իշխանութեան առաջին տարում, սկսեց զորք հավաքել՝ հարձակվելու Հայաստանի վրա: Այդ մասին լսելով, Սասանեց Ք կայսրը հրամայեց Կիլիկիայի կազմերում գտնվող զորավարին՝ ելնել աբար զորքի գեմ: Կայսեր հրամանով Քեոզորոս Ռշտունու արգին՝ Վարդը, մասնակցեց արաբների գեմ մղված կռիվին, սակայն նպաստեց արաբների հաղթանակին²⁴: Ցակուրին հիշքի մի (7 մայիսի 661—25 ապրիլ 662) թվականին հիշում է, որ հռոմեացի թագավորը մեծ զորքով հարձակվեց, սակայն Մուսափային խոնարհող որոշ պատճառներով, վերջինս կայսեր մոտ ուղարկեց Հարիբ իրն Մաուրմային հաշտութեան կնքելու՝ տարեկան 100 հազար սկիզբում (գինար) վճարելու պայմանով²⁵: Նույն թվականի տակ եսալիֆա իրն նաշյաթթ վկայում է, որ Մուսափան հաշտութեան կնքեց Ռուսի հետ²⁶: Ըստ երևույթին, երկու պատմիչները շփոթում են 659-ի պայմանագիրը՝ նշելով 661-ին, քանզի 659-ին Մուսափան, խիստ զրաղված լինելով Ալիի գեմ պայքարով, ստիպված էր հարկ վճարել Բչալզանդիային, իսկ 661-ին նա, որպես խալիֆա, ամրացրել էր իր զիբրերը: Համենայնդեպս պատերազմի (կամ պատերազմական միճակ) պարագան հաստատվում է նաև Ղևոնդի վկայութեամբ:

Այս Մուսափան (իշխան Իսմայելի) հրովարտակ ուղարկեց Հայոց աշխարհը՝ պահանջելով հարկ վճարել և հրպատակվել: Հայ եսախարհները ներսնս կաթողիկոսի եսախազահութեամբ ժողով գումարեցին և պարտավորվեցին տարեկան 500 դահեկան (հովանարար՝ սկիզբում) հարկ վճարել և Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Միքայ Թագրատունուն պատանդ ավելցնել: Իր իշխանութեան երկրորդ տարում Մուսափան իր մոտ կանչեց Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Միքայ

Քաղաքատնտեսն և Գրիգորին Հայոց իշխան նշանակելով
բազում մեծարանքներով ուղարկեց նրանց Հայաստան: Ըս-
տացմով է՝ Մուավրան 661-ին պահանջներ գրեց, իսկ
662-ին Գրիգոր Մամիկոնյանին նշանակեց Հայոց իշխան⁵⁷,
Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ Մուավրայի՝ խալիֆա-
տական իրական իշխանությունը սկսվում է 660 թվականից,
այսու երկրորդ տարին կլինի 661 թվականը:

Հետաքրքրական է Հովհաննես Գրաախանակերացու տե-
ղեկությունը այս անցքերի մասին. «Ապա մեծ հայրապետն
ներսէս հանգերձ նախարարօքն Հայոց հայցէ կացուցանել
միշխանական պետութիւնն Հայոց ի Մուսայ ամիրապետէ
Գրիգոր Մամիկոնեան, որ ի պատանգի իսկ առ նժա կա-
ցեալ էր: Արք Մուավրան պահանջում էր, որ Հայաստանը
ցեալ էր: Արք Մուավրան պահանջում էր, որ Հայաստանը
հեղափոխուի և հարկ վճարի, ներսես կաթողիկոսն ու նա-
խարարները իրենց գումարած ժողովում որոշում են քեզու-
նել նրա պահանջները և խնդրել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանին,
որը նրանց մաս պատանդ էր, նշանակի Հայոց իշխան:
Մուավրան քնդառաջում է նրանց ցանկությունը⁵⁸, Տեղին է
վհայակուշի Սերիսոսի այն անդեկությունը, թի 655-ին Համա-
զասպի մի կզրայրը, որը պատանդ էր արաբների մոտ⁵⁹, հա-
վանաբար Գրիգոր Մամիկոնյանն էր, Հովհաննես Գրաախա-
նակերացին ավելի է պարզում Ղեկնդի տեղեկությունները:

Այսպիսով, 652-ի պայմանագրով Հայաստանը իր քաղա-
տավորովն էր շնչին հարկ վճարել՝ պահպանելով իր քաղա-
քական ինքնուրույնությունը: Հայաստանում չկար արաբա-
կան կաշազոր և նույնիսկ չէր պահանջվում, որ հայկական
կան կաշազոր և նույնիսկ չէր պահանջվում, որ հայկական
աշխույժներ ենթարկվեն խալիֆայությունը, ինչպես 652-ի պայ-
մանագրով էր նախատեսված: Ըստ էության Հայոց իշխա-
նականությունը չէր կորսել իր կորուստը: Նախապես չէր կորսել
իր միջն:

Բանն այն է, որ Մուավրան, որը բառ Յակոբիի վկա-
յությունը, 661-ին գեո զգուշանում էր Բյուզանդիայի գեո
պայքարի գուրս գալուց, համենայնզեկապ անհրաժեշտ գտավ
Հայաստանի կողմից ապահովել իր թիկունքը, քանի որ միայն

ուներ հետապալում արշավանքների դուրս գալ զինյի Փոքր Ասիա:

Եվ ահա նպաստավոր առիթը ներկայացավ, որք հեշտացրեց Բյուզանդիայի զեմ պայքարը:

Կոստանդ Բ կայսեր իշխանության 650-ական թվականների վերջին և 660-ականի առաջին տարիներին սրվեի էին հարաբերությունները նրա և մայրաքաղաքի բնակչության միջև: Կրճատվել էին մայրաքաղաքի պաշտոնյաներին արվող սոճիկները: Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև կայսեր դաման վերաբերմունքը իր եղբոր՝ Քեոզորտսի նրկատմամբ, որին նա սպանել ավելց: Այս առթիվ ասելու էլիան օյնպիսի ակիբ բարձրացավ նրա զեմ (նրան Կայսն էին կոչում), որ նա 663-ին հեռացավ Կոստանդնուպոլսից և կենտրոն գարձրեց Սիկիլիա կղզին⁶⁰:

Այսպիսով, Փոքր Ասիան կենտրոնական իշխանության անմիջական հսկողությունից դուրս մնաց և, բնականաբար, սակզծվեց անորոշ ժիճակ: Օգտվելով այս առիթից, Մուսվիան հենց 663-ից կազմակերպեց արշավանքների մի ամբողջ շարք, որը Յակուբի վկայությամբ տևեց հիշյի 43 (663—664) թվականից մինչև հիշյի 59 (678—679) թվականը: Այդ ընթացքում կատարվեց 16 ամենամյա արշավանք⁶¹:

Այս հարձակումներից ամենավտանգավորը Բյուզանդիայի համար Կոստանդնուպոլսի զեմ գրոհներն էին:

Յազայա զորավարը 668—669-ին ցամաքային արշավանք կատարեց զինյի Փոքր Ասիա և հասավ մինչև Քաղկեզոն: Փահածառանց Յազիզը 669 թ. նավատորմիղով պաշարեց Կոստանդնուպոլսը⁶²: Մական 668-ին Կոստանդր սպանվել էր Սիկիլիայում, և կայսր էր հռչակվել հայազգի Մժիճը⁶³: Եւստով նրան սպանեց զահածառանց Կոստանդինը և, շտապելով Կոստանդնուպոլս, հռչակվեց որպես կայսր Կոստանդին Փ, ապա հակահարված տալով արաբներին, քսիպեց նրանց նահանջել⁶⁴:

Արաբները 674-ին ծովից կրկին հարձակվեցին Կոստանդնուպոլսի վրա: Նրանք գրավել և հենակեա էին գարձ-

Հետաքրքրական է, որ այդ ժամանակ Սուրհան անու-
նով մի պարսիկ, «չազդէ թագաւորաց» (գուցե Կասանյան-
ների հետ հետաձգոր կապ ունեցող), գիմում է Հայոց իշխան
Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ քրիստոնէութեան բնագունելու ցան-
կութեամբ: Հայոց Անաստաս կաթողիկոսը մկրակեց երան՝
տալով՝ Գաբիթ անունը և շնորհեց Կասաչքի Ձազ շէնը որ-
պէս կալված⁵¹: Գուցե հայերից քրիստոնէութեան բնագունե-
լով էին պարսիկներն արտահայտում իրենց զգգահութեանը
արարական լծի նկատմամբ:

Նրկարատե խաղաղութեան շնորհիվ բարգաձումեց ու
բարեկարգվեց Հայաստանը: Գրիգոր Մամիկոնյանն իր նք-
տաձայն էր գարծրել Արուհը, որն իր եզրոր օրոր էլ հաձա-
նարար նատաձայր էր եղել: Հայոց իշխանն այտանղ կատու-
ցեց մի փառահեղ տանար, որ մինչև օրս էլ կանգուն է և երս
կողքին՝ ապարանը: Նա Եղվարդում⁵² կատուցեց նաև մի ե-
կեղեցի: Արուհի տանարի պատին գրվաղվաձ արձանաղրու-
թեան մեղ կարգաղղում է. «... հիմն արկեղաւ սուրբ կաթո-
ղիկէս ի ձեան Գրիգորի Մամիկոնեանի Հայոց իշխանի և Հե-
ղինէի նորին զուգակցի...»⁵³:

Վիրքում գուցե արարական կաշաղոր կար կամ ար-
րական օրեղ զորամաս էր ներթափանցել, քանղի, ըտտ Թա-
րարիի, հիրքի 42(26 աղրիլ 662—14 աղրիլ 663) թվականին
արարներն արղաղել էին Աշանների զեմ⁵⁴:

Հայաստանը իտալիֆաշաութեան կողմը թեղվելով, Վիրքն
ու Աղվանքը ևս նույն քաղարականութեանը հետեղցին: Աղ-
վանքի գրութեանն աղելի ժանը էր, քանի որ հյուսիսից խա-
ղարներն էին սղաանում, հարաղից՝ արարները:

Խաղարները, մտաղորաղիս 662-ին ներթուձեղցին
մերձկասաղյան շրղանները, աղա Աղվանք և Կուր գեղի ձաթ
(հյուսիսաղին) ափին աեղի ունեղաձ Հաղատամարում
Հուանղիրը հաղթեց ու հա մղեց նրանղ⁵⁵:

Խաղարները (ըտտ Կաղանկատաղացու՝ հոները) 664-ին
աղելի մեձ պատրաստութեամը (բաղմահաղար հեձաղներաղ)
կրկին ներթուձեղցին Աղվանք: Աեղնեղաղ Կուրից հարաղ ու

սին եզերներով ուղարկել էր Գամասեոս՝ Մուսովիայից պնտաթյան խնդրելու⁶⁵։ Քեոփանեսը նշում է, որ Հաշորց տարած (668) սպանվեց Կոստանդ Ք կայսրը, ուստի այդ այցելությունը պետք է կատարված լիներ 667-ին։ Ըստ Կազանկաովացու, Չուանչիբը կարողացավ Մուսովիային համոզել՝ որ թեթևացվեն Ազգանքի հարկերը⁶⁶։

Այսպիսով, Մուսովիան իր խալիֆայությունը շրջանում (661—680) կարողացավ Հայաստանն ու Հարակից երկրները (Վիրք, Ազգանք) իր ազդեցություն տակ պահել, սակայն 9^{րդ} տանց մինչև իր մահը, որից հետո սկսվեց Աբասյան խալիֆայությունը երկրորդ լուրջ նվաճումը։

3. ՀԱՅՈՑ ԱՆՈՒՆ ԻՆԵՍԱՆԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 680—ՅԱՆՆ ԻՎԱՍԿԱՆԵՐԸ

Մուսովիայի մահից (680) հետո Օմայան պետությունը անմիջապես թուլացավ։ Ինչպես տեսանք, զեռ Մուսովիայի էջիանությունը վերջին տարիներին գրա հիմքերը կային, երբ 678-ին արաբական ետմաորմիցը շախաբալեց Կոստանդնուպոլսի մաս, և Մուսովիան պարտավորվեց տարեկան հարկ վճարել Բյուզանդական կայսրությունը։

Մուսովիայի որդուն՝ Յապիգին (Եզիա, 680—683) մեքենեցին համատարմության երգում առ Աբդալլահ իրն Ջուրայր և Ալի խալիֆայի երկրորդ որդի Հուսայնը։ Նույն (680) թվականին, իրեն համարելով գահի որինավոր ժառանգորդ, Հուսայնը ազատվեց, սակայն Փարբայայի (Իրաք) մասանդի ունեցած հակառակմարտում սպանվեց⁶⁷։ Խալիֆայությունը մեջ բարձրացավ շիինների քողոքի ախրք, քանզի Հուսայնը Մուհամմադի թոռն էր և այդ պայքարին միացան նաև խարիջիները։ Իսկ Աբդալլահ իրն Ջուրայրը իրեն խալիֆա էր հռչակել⁶⁸ և հաստատվել Մագինայում։ Օմայան պետությունը (680) ծանր վիճակում էր, թուլացած ու քայքայված։ Յապիգինի մահից հետո էլ շատ նահանգներ հողատակվեցին⁶⁹ իրն Ջուրայրին և, այսպիսով, Խալիֆայությունը լրիվ քայքայվեց։

Նման իրազրության մեջ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկանյանը անկախ իշխում էր Հայաստանում և երկիրը երկաթաբան խաղաղության շնորհիվ սկսել էր բարգավաճել⁷²։

Սակայն, եթե Հայաստանը այդ մամուկանի սպառնալից էր հայիֆուլայության ու Քյուզանդիայի կողմից, այսուհանդերձ կար երրորդ սպառնալիքը՝ խաղաղների, որոնք է գործի կեղծ պետություն էին ստեղծել Վալդաշի ստորին ավազանում և Հյուսիսային Կովկասի արևելյան մասում։ Նրանք արդեն 662 և 664 թթ. ստպատակել էին Հայաստանի անմիջական հարևան Աղվանքը, իսկ 669-ին, երբ զավթարարսը սպանվեց Աղվանից իշխան Ջուանշիրը և նրան հաջորդեց եղբորորդին՝ Վարազ Տրդատը (669—699), հոների իշխան Ալի Բլիթվերը, իբր թե կամենալով Ջուանշիրի սպանության վրեժը չուռնել, մեծ գործով ներխուժեց Աղվանք։ Վարազ Տրդատը նրա մաս ուղարկեց Աղվանից Սղիագար կաթողիկոսին՝ համոզելու, որ ինքը մեղսակից չէ հարկոր սպանության մեջ և առաջարկելու հպատակություն հաներին։ Սղիագարը մի կերպ կարողացավ համոզել Ալի Բլիթվերին, և նա հեռացավ⁷⁴։ Այսուհանդերձ հոները հաճախ ստպատակում էին այս կողմերը⁷⁵։

Այս սպառնալիքը ստիպեց Հայաստանին ու Աղվանքին համառոտ գործել՝ շեղորացնելու վայրագ ցեղերին։ Աղվանքի Վարազ Տրդատ իշխանը Մեծ Կողմանց զավառի եպիսկոպոս Տեր Բարայելին ուղարկեց Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկանյանի և Սահակ կաթողիկոս Ջորսիորեցու (677—703) մոտ, որ ներկա լինի Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները Քորդանից Վաղարշապատ փոխադրելու հանդիսություններին, բանի որ Աղվանից եկեղեցին ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսին⁷⁶։ Հավանաբար այս այցելությունը սուսկ կրտսեական զբոսապատմաներ շուներ, այլ նաև բազարական։

Գա երևում է հենց այն բանից, որ հենց Բարայելը փաղարձավ Հայաստանից, Վարազ Տրդատը նրան անմիջապես ուղարկեց հանաջ իշխան Ալի Բլիթվերի մոտ՝ համոզելու, որ բնական բրիտանիկությունը և այդպիսով շեղորացնի հոների վտանգը։ 682 թ. փետրվարին Բարայելի պատվերա-

կաթնուներ Հաստով Վարդաշան՝ Հոնկերի մայրաքաղաքը, Բարա-
նկը ոչ միայն կարողացաւ Այփ Բլիթփիերին Համագել խաղա-
զաթյան գաշինը կերելու հոնկերի, Հայաստանի ու Ազգանքի
հետ, այլև հոնաց իշխանը Համամայնեց բնգունել քրիստո-
նեկաթնուներ⁷⁷։

Հոնաց իշխանը նամակներով գիմեց Հայոց իշխան Գրի-
գոր Մամիկոնյանին ու Մաւոնի կաթողիկոսին, Ազգանքից իշ-
խան Վարազ Տրդատին ու Եղիազար կաթողիկոսին՝ խնդրե-
լով, որ Բարաշիւր գտնու հոնկերի կաթողիկոսու⁷⁸, Պատասխան
նամակում Հայոց Մաւոնի կաթողիկոսը և Գրիգոր իշխանը
նրենց գոհունակաթնուներ Հայանեցին հոնկերի քրիստոնեկա-
թնանն բնգունելու առթիւ։ Ի վերջո հոնկերի պատգամաւոր-
ները Բարաշիւր Հոնաստան գնալու հարցը լուծեցին Եղիա-
զարի հետ⁷⁹։

Մակայն այս բայտը շանքերն ի գերն էլան, երբ խաղաք-
ները 685 թ. ներխուժեցին Հայաստան, Վերք և Ազգանք։ Հե-
նգանքի վկայութեամբ, նրանք ազանեցին Գրիգոր Մամիկոն-
յանին, բազում նախարարների և Վրաց ու Ազգանքից իշխան-
ները⁸⁰։

Գրիգոր Մամիկոնյանը է գարի Հայոց իշխանապետու-
թեան կարկառուն գեմքերից է։ Ենարհիվ նրա նկուն գիմանա-
գիտութեան և անշուշտ մամանակի նպատաւաւոր պայմաններ
էի, Հայաստանում մտա քառորդ գար խաղաղ պայմաններ
տակգծմեցին, որը նպատակեց կրկնում ապրեր բնագաւա-
ների զարգացմանը։ Նրա որոք բառ կրեւոյթին լիպոյն իրաք
հակառակ բազարական խմբավորումներու նա Վարազ Տրդա-
տի հետ միասին փորձեց գիմանագիտական միջոցներով կան-
խել հոնկերի ու խաղաքների ալիերի։ ներխուժումները, սա-
խել հոնկերի, ի վերջո, ինքը զո՛հ գնաց նրանց հարձակումը։

Գրիգոր Մամիկոնյանի փոխարեն Հաշ Նախարարները
685-ին Հայոց իշխան բնարեցին Աշտ Քաղքատուն⁸¹, ո-
րը ո՛չ խալիֆայից, ո՛չ էլ կալուքից Հաստաւովելու կարիք
լուծեցր։

Նույն տարում Գամաղիսում ու Կոստանդնուպոլսում զահ բարձրացած երկու եսանդոն տիրակալներ՝ Օմայան Արզալ-Մալիբբը և Հուսաինիանոս Բ-ը, որոնք լի էին երկու պետությունների միջև բնոչնորոշ պատերազմը վերսկսելու վճռականությունով: Սակայն մեկի ձեռքերը հասցան էին երկրի ներքին ազնապաշտի վիճակը, մյուսը չոկ ԼՅ տարեկան էր: Քուստանդնուպոլսում է. «Իսկ Հուսաինիանոսը, շուրջ ԼՅ տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմարար էր կատաղարում երկիրը»⁸⁰:

Արզալ-Մալիբբը 655-ին գեապանություն ուղարկեց Հուսաինիանոս Բ-ի մոտ՝ խաղաղություն հաստատելու համար, և կաշաներ ներկայացրեցինք եկամտի խալիֆայի մոտ ու նրանց միջև կնքվեց պայմանագիր: Արզալ-Մալիբբը կարողացավ համարել «անխոհեմ պատանու», որ «չուժարքի ենթարկվի կրանանի մարգարանների զորարանակը», սրբ, բառ էություն, պատանուս էր խալիֆայություն համար, իսկ հասնողներ Յուզանդիայի համար՝ խալիֆայությունը ներսից խոսնելու⁸¹: Քուստանդնուպոլսում Հուսաինիանոսի այս արարքը բնորոշում է աշակես, «նա քանզեց մի պղնձե պարիսպ»⁸²: Պայմանագրի ստորագրումից հետո կայսրը իր մոտ բերեց ԼԳ հազար մարգարանների⁸³ և տեղափոխեց Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում:

Այսպիսի զիջման զիմաց Արզալ-Մալիբբը պարտավորվում էր վճարել սրահան հազար զահնեկան, մեկ ձի և մեկ սարուկ, իսկ Կրոյրոսից, Հայաստանից, Իրերիայից (Վիրք) արժող հարկերը երկու կողմերը կհսում էին հաճախարակես⁸⁴:

Նույն հաշտության պայմանագիրը Միքայել Ասորին աշակես է նկարագրում. «Նրանք իրար հետ համաձայնեցին, որ Կրոյրոսը մեա հասունների և արարների տիրապետության տակ և հարկը վճարվի երկու կողմերին: Հայաստանը պետք է մեա հասուններին, Վիրքի (Վուրգան), Ասանի (Արզան) և Հյուսիսային Մարաստանի հետ, որը Ասորպատականն է: Կայսրը զուրս բերեց կրանանից մարգարաններին և սարալ

Քեոսփանեօս տեղեկությունները որոշ աւարականներ էն առաջացնում: Նախ այդ ժամանակ Հայաստանում «աւարակի-նասներին» (արարներին) զորք չէր կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ Արարական խաչիֆայությանը, ինչպես ակտանը, թաշաշված էր և երկու մասի բաժանված՝ մեկը Ենթակա Արցախում իրն Չարաշիրն, մյուսը՝ Արցախ-Մալիթին, որոնց միջև պայքար էր գնում: Եսկ ինչ գերարեքում է Ասոնտիտի Հայաստանը և Հարակից երկրները հպատակեցնելու և հարկառու դարձնելուն, ապա ինչու՞ երկու տարի անց, ինչպես կատաներ, Հուստինիանոսը անձամբ արշավեց՝ եզմեցու Հայաստանը, Վերքն ու Ազմանքը: Ըստ երևույթին Քեոփանեօս Հուստինիանոսի կողմից 680 թ. կատարված (այն երկրներից հպատակեցնելը) գերազրում է Ասոնտիտին: Հետաքրքրական է, որ Քեոփանեօս այս տեղեկությունը հազար գելուց առաջ նշում է (ինչպես արգեն գրաններ), որ Հուստինիանոսը անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Համանաբար նա նկատի ունի տասը տարվա զինագազարի պատճառագրեր, որը չպետք է խախտվեր:

Ինչպես նկատելի է, Աշոտ Բագրատունին չէր գիտազրկել բյուզանդական զորքին և ձեռնպահ էր մնացել: Ղեկնող վրկայում է, որ Հուստինիանոս կայսրը Աշոտ պատրիկի իշխանության ժամանակ մեծ զորք ուղարկեց Հայոց աշխարհը, որը ավերեց երկիրը ու հարուստ ավարով եւ գերազարմով⁹¹:

Հաշ պատմիչների հազարգումներից պարզվում է, որ Ասոնտիտի գաժանությանների զրոյացաւանոսը հավանաբար այն էր, որ Հայաստանը 661-ին անցել էր խաչիֆայության կողմը, իսկ 685-ի պաշտանագրից հետո բուրսովին չէր ճանաչել Բյուզանդիայի թեկուզ նեական գերիշխանությանը:

Աշոտ Բագրատունին, հակառակ այս ներքուստման, ամեն շանք թափում էր երկիրը շեկացնելու: Ըստ Ղեկնողի, նա ամեն տեսակ բարեգործության կողմնակից էր և զբաղվում էր շինարարությամբ: Գարույնը Ոստանում նա կառուցեց և կեղեցի, որը զարգարեց Արեւմտաբից քերած Քրիստոսի մի արժեքավոր սրբապատկերով⁹²:

Անոնք զկայսում է, որ Աշոտ Բագրատունին, որպէս
 Հայոց իշխան, կառավարեց շորս տարի և նրա իշխանութեան
 շրջանը տարւում (689) արարական (Իսմայիլի սրգիներէ) մի
 դուռնի (Նափանարար Նրասահախումբ) ասպատակեց Հայաս-
 տանք և մեծ ավար կուտակեց Արարքի Նոփում՝ նրանում
 ու Զուգայում: Աշոտ պատրիկը իր զորքով նրանց գեղ դուրս
 եկավ, և հայերը կատարեցին արարներին: Մրանց մնացորդ-
 ները դիմեցին խորամանկութեան, ավարը գաշտում ցրեցին,
 որպէսզի հայկական զորքը այն հավաքելով գրազդի, և ի-
 րենք կարողանան փախչել, փրկելու իրենց կյանքը: Քէն հայ
 սաղմիկներն իրոք գրազդեցին ավարը հավաքելով, այսու-
 հանգիստ Աշոտ Բագրատունին, սակավ մարդկանցով, հեռա-
 պնդեց թշնամիներին, որոնք եւս դանախով խոցեցին նրան:
 Հայոց զորքը, սթափվելով, վրա հասավ՝ կատարեց ու փա-
 խուտի մասնեց թշնամուն: Մականն Հայոց Աշոտ իշխանը
 ստացաւ մերթից փախնանդեց⁶⁶:

Այսպիսով, անկախ Հայաստանը (680—689) հինգ տա-
 րի ժաշկելով լիակատար խաղաղութեան, շուտով երկր կոչ-
 մից ենթարկեց ասպատակութեաններէ. 685-ին՝ խաղաղ-
 ների, 687-ին՝ բյուզանդացիներէ, իսկ 689-ին՝ արարները
 կոզմից:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՑՎԱԿՆՁՈՐ ԵՍԻՐՅԱՆՈՒՄԻՆ ԵՎ ԳՆՈՒՂԱՆԳՐՈՒՄԻ ՄԻՉՈՎ

Անանիոս գործարի 687 թ. արշավանքը պատահական
 չէր: Հուսարեանն ու Ք. ր եկատելով եսիֆֆայութեան ծանր
 վիճակը, համարված էր, որ կարող է նվաճել Հայաստանը և
 հարակից երկրները (Վիրք և Ազգանք): Անանիոսի ասպա-
 տակութեանը հետախուզական նպատակներով էր կատար-
 ված: Մնում էր իրացնել նվաճողական արշավանք:
 Նույն 689-ին, երբ (Նափանարար՝ գարնանը) արարնե-
 րի Նրասահախումբը ներխուժեց Հայաստան և Աշոտ Բագրա-
 տունին սպանեց, Հուսարեանն Ք. ր (իր թագավորութեան

չորրորդ տարում) մեծ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա (մասաեր կամ աշևանք). զորքը երեք մասի բաժանելով, բժշակվեց Հայաստանի, Վերքի և Աղվանքի նվաճմամբ: Նա իր մաս կանչեց հայ նախարարներին, արևն, բառ Աստղիկի, ոչ իրենց կամքով, այլ ստիպված եկան: Ներսէ՛՛ Սամասարակներ Աշոտ Բագրատանու փոխարեն նշանակվեց Հայոց իշխան: Նա հայ նախարարներից սմանց, շատերի արգիններին, ինչպես նաև Հայոց Սահակ կաթողիկոսին հինգ եպիսկոպոսներով պետք է տաներ Կասսանդնուպոլիս: Իսկ նախարարների մի մասին էլ հաստատեց իրենց իշխանութիւն մեջ: Ինչպես երևում է Աստղիկի նկարագրութեանից, Հայաստանում Հաստիթանոսի ներխուժումը մեծ դժգոհութիւններ էր առաջացրել:

Հուստինիանոս Բ. ր Աղվանից Վարդ Տրդատ իշխանին հաստատեց իր պաշտօնում և զերազարձով Կասսանդնուպոլիս: Նա Հայաստանում թողեց «Ա՛մ զոր օգնական իշխանացրնս»⁹², Այդ 30 հազարանոց զորքը համարվում էր օգնական (կաշազոր)՝ համարաբար արաբական հարձակումներից պաշտպանվելու, կամ հետագայում նրանց դեմ հարձակվելու նպատակով:

Թեոփանէսը անսրտշ ձեռով հիշում է, որ արարչապարծութիւն 6179 (688) թվականին «կաշաքը դալով Հայաստան, աշևանից բնգոճնեց Արսենանի մարզախաներին»⁹³:

Թեև Հայաստանում կար բյուզանդական կաշազոր, երկիրը հիմնականում կառավարում էր Հայոց իշխան Ներսէ՛՛ Կամսարակներ, որը իշխեց շորս խաղաղ տարի: Նա բավականին ինքնուրույն էր, քանի դեռ Բյուզանդիայի և Խալիֆայութեան հարաբերութիւններն անսրտշ զինակում էին և, ի վերջո, Հայաստանը մնում էր Բյուզանդիային դաշնակից, ինչպես է դարձում:

Սակայն շուտով քաղաքական իրադրութիւնն աշտատապիտ փոփոխեց, երբ Արդ ալ-Մալիք խալիֆային հաշտվեց աստիճանաբար օշնչացնել իր հակառակորդներին:

նախընթացն նախ ձգանց նպատակեցնել խոստանալոյց Իրա-
քը, որի կառավարիչն էր Աբարիայում իրեն խալիֆա Հալ-
աբարում Արգայյա՛ն իրն Զուրայրի եղբայրը՝ Մուսարը՝ Իրա-
քում Քասրան գանձում էր խաբիշիների ձեռքում, իսկ Քու-
ֆան՝ շիրինիքի, և այնտեղ հաստատվել էր Մուխամարը⁹⁰, Արգ
ֆան՝ ալ-Մալիքը 686 թ. զորք ուղարկեց Մուխամարի գեմ, որը սա-
կայն, պարտվեց: Եւստով Քուֆայի վրա հարձակվեց Մուսա-
րի զորքը Հայանի զորավար Մուհալլարի գլխավորութիւնով
ճակատամարտում Մուխամարը պարտվեց ու սպանվեց
687-ին⁹¹:

Այդ ժամանակ խաբիշիների ձեռքում էին Պարսկաստա-
նի արեմտյան և Իրաքի որոշ մասերը, սակայն Մուհալլարը
688-ին կարողացավ ցրել նրանց ուժերը՝

689 թվականին Միրիայում իրեն խալիֆա Հայապարեց
Արգ ալ-Մալիքի զարմիկը, որը սակայն բռնվեց և սպանվեց
Արգ ալ-Մալիքի ձեռքով՝

Արգ ալ-Մալիքը զորք ուղարկեց Մուսարի գեմ և Տիգ-
րիսի ափին, Գալը ալ-Ջալիկ կոչված վաշտում, տեղի ունե-
ցավ ճակատամարտ: Բանն այն է, որ Մուհալլարը Արեմրա-
յան Պարսկաստանում գրազված էր խաբիշիների գեմ պաշ-
տարով և Մուսարի զորքը 691-ին պարտվեց, իսկ նա սպան-
վեց: Լեւիզվ նրա մահվան մասին, Մուհալլարը նպատակու-
թեան հաշմանց Արգ ալ-Մալիքին⁹²:

Իրաքը (Քասրա և Քուֆա) մի կերպ հնազանդեցնելուց
հետո, Արգ ալ-Մալիքը 692-ին, հաժտաբարձ զորավար Հալ-
աբարի գլխավորութիւնով, զորք ուղարկեց Արգայյա՛ն իրն Զու-
րայրի գեմ: Մերքան, որտեղ ամրացել էր իրն Զուրայրը, վեց
բարձր քարանետ ձեղնահետքով սնրակոծվելուց հետո պարտ-
ամիս քարանետ ձեղնահետքով սնրակոծվելուց հետո պարտ-
վեց, իսկ Զուրայրը սպանվեց⁹³, Մերքան արշան մեջ խեղդե-
լուց հետո Հալաբը նույնն արեց նաև Քուֆայում¹⁰⁰,

Այսպիսով, գլխավոր թշնամին շախշախոված էր (թեև այլ
վայրերում նա կալին խոստովութեան օջախներ), և Արգ ալ-Մա-
լիքը կարող էր գրազվել արտաքին թշնամի թշուղանդութիւնով:

Սակաշն բանն այն է, որ ասիկք ստեղծեց չենց Հուսարնիտանսը՝ իստատելով հաշտութեան պայմանագիրքը:

Քեոսիանեք այսպէս է նկարագրում վճռական ճակատամարտը (692) Բյուզանդիայի և եստիֆաշաթյան միջնակէս ասարի Հուսարնիտանսը իր գաղթեցրած սկիւմներէ մեկ բնարութեան կատարեց, 30 հազար հոգու զինվորացից, զինեց, անվանեց «արտակարգ զորք» և հրամանատար նշանակեց Նեփույսու անունով մեկին: Երանց վրա հուշս գնելով, նա արարներին գրեց, թէ շեղչոյ է հայտարարում հաշտութեան պայմանագիրքը: Այդ օտարակարգ զորքն առնելով, ինչպես և ողջ հեծելազորք, կայսրը շարժեց զնայի ծագափնչա Սեբաստուպոլիս: Արարները ձեռացնում էին, թէ զեմ են խաղաղութեան վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, երա հեղհեղուկութեանը և զինվելով, իրենք ևս եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակոչելով երկուսի միջև երգումներով հաստատում պայմանագիրքը, նրանք կոչ էին անում կայսեր՝ շտախեչ այն, բանգի Աստված կցասի և կցասուհասի մեղափորներին: Այն պատմաբան, որ կայսրը այդ խոսքերին տկանց անգամ չկախեց, բնո՛ւակատակց, փութաց մարտի, արարները հաշտութեան պայմանագրի բնագիրք (զլանտփաթիթը) բացելով, զտշակի փոխարեն երկար ձողի ծալքին կապեցին և Մոհամմեդ զորավարի զիրափորութեանը համալեցիներէ վրա հարձակեցին ու մարտ ավելցին: Սկզբում արարները պարտութեան էին կրում: Մոհամմեդը, համալեցիներին զաշնակից սկիւմներէ զարսվարի հետ զօգանի բանակեցեց, նրան սակեկրամով ի մի կապարն ուզարեկեց, բացում խաստամներ տալով խարեց, համագեց 20 հազար սրկլափներով իր կողմն անցնել և զա տհա կանխորոշեց համալեցիներին փախուստը:¹⁰¹

Քարարին վկայում է, որ հիշքի 73 (23 մայիս 692—12 մայիս 693) թվականին Մոհամմեդ իրն Մարուանը տուտային սրշափանք կատարեց և փախուստի մասանեց հասաներին: Ասվում է նաև, որ այդ տարում Օսման իրն ալ-Վալիդը Հայաստանի կողմերում ճակատամարտում բախժեց՝

անկնայով շորս հազար, իսկ հոսոմները՝ զաթառն հազար
չորս: Եւս փախուսախ մասնեց Երանց և մեծ կատարած ար-
գեց¹⁰⁷:

Քեոփանեւի մաս «ծովափնչա» Սերասուպոլիսը սույ
Քյուրիմայութիւնն է (զուցի գրչական սխալ), իսկ Քարաբին
աջն համարում է «Հայաստանի կողմերում», որը գտնվում է
Փոքր Հայքի հյուսիսում (Կաճուսափնիանսոյան Երկրորդ Հայ-
քում)¹⁰⁸: Անշուշտ արարաց զորքի շորս հազար լինելը չա-
փազանցութիւնն է, քանի որ, ինչպէս վկայում է Քեոփանե-
սը, 30 հազար էր միայն սկիւպիների «արտակարգ զորքը»,
որի կողքին պատմիչը հիշում է. «Ինչպէս և ողջ հեծելազո-
րը»: Ինչ վերաբերում է Քարաբինի մաս հրամանատարների
անունների շփոթութիւնը, ապա իրն Խայլաթը վկայում է,
որ Մուհամմադ իրն Մարուանը Սերասուպոլիսում հազարեց հո-
սոմներին¹⁰⁹:

Այս հազարանակից հետո Արց ալ-Մալիքը իր հայացքն
Ազգեց գեղի Հայաստան, որտեղ 693-ին վախճանված Եր-
սեհ Կամարականին հաշորգող Սմբատ Բագրատունին ան-
ցած արարների կողմը: Հազարարար, 692-ի վճռական պար-
տութիւնից հետո բյուզանդական կայսրորդ հեռացել էր Հա-
յաստանից և անարյուն:

Քեոփանեւը արարչագործութիւն 6185 (693) թվականին
հիշում է. «Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը, իմա-
նայով հոսոմայեցիների պարտութիւն մասին, Հայաստանը
արարներին հանձնեց»¹⁰⁵:

Միամամանակ Արց ալ-Մալիքը (հազարարար՝ 693-ի
գարնանը) իր եղբորը՝ Մուհամմադ իրն Մարուանին, Եշու-
սակեց Հայաստանի և Զաղիրայի կառավարիչ¹⁰⁶:

Սերասուպոլիսի հազարանակից հետո, Արց ալ-Մալիքը,
մինչև իր իշխանութիւն վերջը, ամենամյա արշավներն
կատարեց գեղի Փոքր Ատիա:

Իրն Խայլաթը հիշքի 74 (13 մայիս 693—1 մայիս 694)
թվականին հիշում է Մուհամմադ իրն Մարուանի քնդհարու-

մը հոռոմների հետ, Զարի մտաւ Հիշում է նաև, որ նա արշավեց Մուսի դեմ՝ հասնելով Անգարայիցա (Անգարին)¹⁰⁷։

Հարորդ, հիշքի 75 (2 մայիս 694—20 ապրիլ 695) տարում Մուսամմայ իրն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց, իսկ հոռոմները Զումագա Ա (28 սպտեմբեր—26 սեպտեմբեր) ամսին գուրս եկան Ամմակ (Մարաշի մաս) Աքան իրն ալ-Վալիդ իրն Ուկրա իրն Աբու Մուայթի ու Գինար իրն Գրեարք բախճեցին և հաղթեցին նրանց¹⁰⁸։ Գուցե այս տարում մասին է Քեոփանեսի (արարչ. 6186—694) այն տեղեկութիւնը, թէ Մուսամմայը իր հետ վերցնելով զազ-թական սկյազներին՝ որպէս Ռոմանիային քաշառեղջակ մարզկանց, արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում մարզկանք գերեզարեց¹⁰⁹։

Ապա հիշքի 76 (21 ապրիլ 695—9 ապրիլ 696) տարում Մուսամմայ իրն Մարուանը հոռոմների երկիրը արշավեց Մալաթիայի կողմից¹¹⁰։ Ըստ Քեոփանեսի (արարչ. 6187—695) թվականին Մուսամմայը արշավեց Զորբորդ Հայր և բազում գերիններով վերադարձավ¹¹¹։ Ուրեմն, Զորբորդ Հայրում զեռ բյուզանդական կայազոր կար։ Ցախուրին վկայում է, որ հիշքի 76-ին Յահյա իրն ալ-Հարամը ամառային արշավանք կատարեց Մարշ ալ-Շահճ, որը գտնվում էր Մալաթիայի և Մամեսաթիայի միջև¹¹²։ Այդ տարում (695) Հուսուսի նրանոս Թ-ը զահրնկեց արվեց և սքսորվեց։ Կայսր զարձավ Անանիոսը¹¹³։

Հայորդ, հիշքի 77 (10 ապրիլ 696—29 մարտ 697) տարում Վալիդ իրն Աբդ ալ-Մուլիքը արշավեց հոռոմների երկիրը, հասնելով Մալաթիայի ու Մամեսաթիայի մեջտեղը։ Իսկ ծովով արշավեց Հասսան իրն Նումանը¹¹⁴։

Իսկ հիշքի 78 (30 մարտ 697—19 մարտ 698) թվականին Մուհրիդ իրն Աբու Մուհրիզը արշավեց հոռոմների երկիրը և գրավեց Ազկալան, սակայն վերադարձին տեղատարափ անձրևի տակ ընկան Հադասի լեռանցքի կողմերում և շատերը զոհվեցին¹¹⁵։ Ըստ Քեոփանեսի (արարչ. 6189—697

տարում) սպասումընց Լազիկայի Սերգիոս պատրիկը և երկիրը արարեներին հպատակեցրեց¹¹⁶։

Արարեները երկու արշավանք կատարեցին հիշքի 79 (20 մարտ 698—8 մարտ 699) թվականին։ Այդ տարում Իրնայ-Հարածը (Արդ ալ-Մալիբի հորեղբայրը) արշավեց հռոմեների երկիրը և գրաստ բերեց Մարշ ալ-Շահմից։ Կույն տարում Վալիդ իրն Արդ ալ-Մալիբը արշավեց Մալաթիայի կողմից և ավարով ու գերիներով վերադարձավ¹¹⁷։ Այսպիսով վեց տարվա (692—698) Խալիֆայության հարձակումները Փարս Ասիայի վրա, հող էին նախապատրաստում Հայաստանի նվաճման համար։ Այդ տարիներին Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին ինքնուրույն իշխում էր Հայաստանում՝ ևնահանորեն կախման մեջ գտնվելով Խալիֆայությանից։

Սակայն Լեանտոս կայսեր հեռացումով և ծովահույ Ապսիմարոսի 698 թ. կայսերական գահին տիրելով (Տիրերիոս անվան տակ)¹¹⁸ դրսևյանը փոխվեց։ Բյուզանդիան, վեց տարի Սերաստուպոլի իսլամական պարտության սպաժտության տակ մեաուց հետո, փորձեց հակահարված տալ արարեներին։ Քարարին վկայում է, որ հիշքի 79-ին (698) հռոմեները հարձակվեցին Անտիոքի (չորքի) վրա¹¹⁹ և, ըստ Իրնայ-Ասիբի, հաղթեցին¹²⁰։

Կույն 698-ին բյուզանդացիք մի ուրիշ արշավանք կատարեցին զեպի Հայաստան, ուր, ինչպես երևում է, չկար տարական կայսզոր։ Ղևոնդը վկայում է, որ հունաց արքան Բարական կայսզոր։ Ղևոնդը վկայում է, որ հունաց արքան զորք ուղարկեց բանելու Սմբատին, որը թինախնդիր էր եղել զորք ուղարկեց իր հոր՝ Վարազախրացի Մահվան համար, հունաց զորքից իր հոր՝ Վարազախրացի Մահվան համար, որին սպանել էին հռոմեները։ Ծակատամարտ անդի ունեցավ Պայիկ կոչված ճահճուս գաշտում և Հայոց զորքը բազում հարվածներ կրեց, բանդի փոքրաթիվ էր։ Սակայն հունաց զորքից էլ շատերը ընկան և բյուզանդացիք վերադարձան իրենց երկիրը այն բանից հետո միայն, երբ Սմբատն արդեն նահանջել էր¹²¹։

Որպես պատասխան այս երկու հարձակումների, Արդ ալ-Մալիբն իր սրգի Վալիդին հիշքի 80 (9 մարտ 699—25

փետրվար 700) Թվականին, աշխինքն 699-ին, արշավանքի ուղարկեց Յուզանդիայի գեւ¹²², բայց չի տաժամ, թե ինչ ուղղութիւնով (Համանարար Փարս Ատիայի արեւելյան կողմերը)՝ Մի ուրիշ արարական զորք նաչն տարում Մուհամմադ իբն Մարուանի զխալիֆութիւնով մտաձ Հաշաւտան: Արարները ներթուսեցին Չերմածոր գաղափար և բերդերում ամբողջածներին խաթալութիւնով ու խոստումներով համոզում էին իշնել, սակաչն, էրբ իշնում էին, կոտարում էին ազամարգկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին զերեմարում¹²³: Նրանք շարժեցին գեպի Հյուսիս և պաշարեցին Սեանի ամբողջը, որը երկու տարի զիմազրեց¹²⁴: Ախալխաձ Հաշաւտանի սրոշ վաչքերում մնացին արարական կաշապներ:

Արարները 699-ին չկարողացան Հաշաւտանը նվաճել: Բանդի Հաշորը՝ 700 Թվականին, զրութիւնը բարգացած, էրբ: Քեոփանեսի վկայութիւնով (արարչ. 6192—700 Թվականին), հասմաչեցին նրանք արշավեցին Ասորիքի վրա, հասան մինչև Սամուսա, առաջատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին՝ կոտարեցին (մտալիֆապես 200 հազար արար), ապա մեծ ամբարով և բազում արար գերիներով վերադարձան, արարները մեծ սարսափ տարածելով¹²⁵:

Ախալխաձ իրազրութիւն մեծ էլ արարները մնացին Հաշաւտանի սրոշ մասերում: Արմինիա մակազրութիւնով հիշքի 81 (700) Թվականին¹²⁶ զրամի առկաշութիւնը, որը, համարար, Գոյնում է թողարկվել, ցույց է տալիս, որ գեւ 699-ից աշաւեղ կղել է արարական կաշապոր: Թարարին վկայում է, որ հիշքի 81 (26 փետրվար 700—14 փետրվար 701) Թվականին Արդ ալ-Մալիքը իր սրդի Ուրաշգալլահին արշավանքի ուղարկեց և նա զրամից Կարնո բազարը (Կալիկալա)¹²⁷ բխողանդացիներին:

Արարները Հաշաւտանը վերջնականապես նվաճեցին միայն 701 Թվականին:

Ղեկնոր վերահիշյալ ամլալները հիշելուց հետո, ամլալացնում է՝ «Յրկու տարի հետո»¹²⁸, աշխինքն 701-ին, Մուհամմադ իբն Մարուանը, սրին նա սարխնարբու և զիւհար:

րի մաս շկա ոչ մի տեղեկութիւն, թէ ո՞վ էր Գլինի ազրո-
տամբութեան զեկաժարը կամ արդյա՞ր Հայոց իշխան Մմբատ
Բագրատունին ոչ մի զիմադրութեան ցույց շտփեց:

Հայանի չէ, թէ ինչպէս 701 թ. Հայաստանում հայանը՝
վեց բյուզանդական զորքը: Գուցե այս դեպքում նկատի ու-
նենանք Քեոփանեսի այն տեղեկութիւնը, թէ հայերը, երբ
ապստամբեցին (703-ին), անմիջապէս զիմեցին Ապսիմա-
րոս կայսրին և հոսմայեցիներին բերեցին իրենց երկիրը՝
703 թվականին, ինչպէս կտեսնենք, Հայաստանում բյուզան-
դական զորք չկար և, հաժանաբար, 701-ին է, որ ապստամ-
բելով հայերը զիմեցին կայսրին և սաացան այն զորքը, որք
սգնութեամբ և պաշարեցին Գլինը, ապա գրավելով, կոտո-
րեցին արարական 62 հազարանոց կայսրազորը:

Ղեկնողը վկայում է, որ Մուհամմադը, այս քայլը շարիք-
ները գործելուց հետո, մեծ ավարով վերագործած Սասիրե-
իսկ Հայաստանի բնակիչները «մնացին իբրև կրակից ծիւ-
ցող, խանձող և խողերի ստրկի անկ փխրված ցորենի
խուրձ»¹³⁵, Ըստ Հովհաննէս Գրասխանակերացու, Մուհամ-
մադն իր հետ շղթայակապ վիճակում Գամակուս տարավ
Հայոց Սահակ կաթողիկոսին և իշխան Մմբատ Բագրատու-
նուն¹³⁶,

Բալագուրին Մուհամմադ իրն Մարտանի արշավանքը
համարում է սրպէս պատասխան 680-ին Հայաստանի ան-
կախացմանը Խալիֆայութեանը: Նա գրում է. «Երբ Իրն ալ-
Ջուբայրի խառվութեանը (ապստամբութեան) սկսվեց, Հա-
յաստանն ապստամբեց և նրա ազատներն (ահաբար) ու նը-
րանց հետևորդները բժրոստացան, սակայն, երբ Մուհամ-
մադ իրն Մարտանը իր կզորը՝ Արդ ալ-Մալիքի կողմից Հա-
յաստանի (Արմինիա) կառավարիչ Նշանակվեց, կովեց նը-
րանց զեմ, հազթեց և կոտորեց ու զերկվարեց, իսկ երկիրը
եվաճեց»¹³⁷,

Ինչ վերաբերում է Ազվանցին, ապա, մոտավորապէս
699-ին, իշխան Վարազ Տրդատին Բյուզանդիայի Ապսիմա-
րոս կայսրը իր մաս էր կանչել և երկու սրգիների հետ ձեր-
բակելով, բանաարկել էր Կասանկնուպոլսում, հաժանա-
114

Բար Խալիֆայությանը հպատակվելու ձգտումներ ցուցաբերելու պատճառով: Աղվանից իշխան էր գարձնի Եերոյնն (699—705):

Հինգ տարի անց, 704-ին, Վարազ Տրգաւար զերազարձավ: Նա Աղվանքը հանձնեց արարներին և պարտավորվեց հարկ վճարել¹³⁰, իսկ Եերոյնն՝ Միհրանյան (Միհրակոն) առհմի վերջին իշխանը, 705-ին արարների կողմից տարվեց Ասորիք¹³⁰, որից հետո Աղվանից իշխանի պաշտանք վերացվեց:

Սակայն անհասկանալի է, թե ինչպես Վարազ Տրգաւար Աղվանքը հանձնեց արարներին, երբ կար Աղվանից Եերոյն իշխանը: Գուցե երկուսի միջև համաձայնություն կար: Բացի այդ հայանի է, որ Աղվանքը նվաճվեց 701-ին Մուհամմադ իրն Մարուանի կողմից: Հաժանարար 704-ին կրկին նվաճվեց: Կ. Տրեվերը գտնում է, որ արարները 705-ին նվաճեցին Աղվանքը և Եերոյնին տարան Ասորիք¹³⁰:

Այսպիսով, 591-ից հետո Պարսից Հայաստանն ունեցավ միայն հայ մարզպաններ, ապա 628-ից՝ սաաջավ լայն ինքնավարություն, իսկ Հունաց Հայաստանը սկսեց կառավարվել հայ իշխաններով և, ի վերջո, 639 թ. Հայաստանի երկու մասերը միավորվեցին և Հայոց իշխանապետությունը կայելուս էր քաղաքական ինքնուրույնություն, իսկ 680—688 թթ.՝ լրիվ անկախություն: Այս քաղաքական գոյավիճակը պահպանվեց մինչև 701 թվականը, երբ արարները վերջնականապես նվաճեցին Հայաստանը:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԸ ՕՐԱՆՍԿԱՆ ԵՌԱՐԵՆՆԵՐԻՑԻՍԿԱՆ ԿՈՂՄՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՐ ՎԵՆԵՏԻՆԻ ԿՈՂՄՈՒՄԻՆ ԸՆԾՈ

Հայաստանի և Քաղկեդոնի փոխարքա Մուհամմադ իրի Մարուանը, եվանջելով Հայաստանը, 701 թվականին եվանջեց նաև Ազգանքը, մերձկասպյան շրջանները և Չոզա (Ճուրա) երկիրը: Գեոհա 697-ին Լազիկյան ընկել էր արաբական տիրապետության տակ, իսկ դա չէր կարող իրադրծվել տանց Վիրքը պատվելու: Հավանաբար 701-ին եվանջեց նաև Վիրքը, որի վկայությունն է հիշրի 85(705) թվականի արաբատան գրամի թողարկումը Տաֆլիս (Տփղիս) մակադրությունը: Ինչ վերաբերում է Գարրանդին, ապա 692—693-ին Մուհամմադ իրի Ուկրա գործարքը գրավել էր այն, իսկ ինչպես տեսանք, 701-ին Մուհամմադ իրի Մարուանը հասավ Չոզա երկիրը: Թեև արաբական տիրապետությունը Գարրանդում դեռ կայուն չէր, այսուհանդերձ եվանջված էր համարվում:

Այսպիսով, Արմինիա արաբական վարչական միավորը (Կահանդը) գերջնականապես ձևավորվեց 701 թ. եվանջումից հետո: Նրա բաղկացուցիչ մասերն էին՝ Հայաստանը, Վիրքը (Չուրզան), Ազգանքը (Առան), մերձկասպյան շրջանները (Հեռագայում՝ Երվան) և Գարրանդը (Թաք ալ-Աբուար):

Ընկն 701-ին Մուհամմադը նշանակեց Արմինիայի առաջին կառավարչին (ստրիկանին), որի անվան մասին արաբ և հայ պատմիչները աարբեր վկայություններ են հազարդում:

Մեզ հայտանի Շեազույն արար պատմիչը՝ Խալիֆա իրն Խայ-
 յաթը՝ (մեռ. 854) նշում է, որ Հիշրի 82 (15 փետրվար 701—
 3 փետրվար 702) թվականին Մուհամմադ իրն Մարուանը,
 Հայաստանը նվաճելուց հետո, կառավարիչ նշանակեց Խա-
 ռի՛հ իրն Արզալլահ՝ ալ-Անագիին: Երանը (Հայերը) զազանա-
 րեցին ու սպանեցին նրան: Ապա Հիշրի 83 (4 փետրվար
 702—23 հունվար 703) թվականին կրկնում է, որ Մուհամ-
 մադ իրն Մարուանը նվաճեց Հայաստանը և կառավարիչ նը-
 շանակեց Աբու Շայխ իրն Արզալլահ՝ ալ-Ղանադիին և Ամրու
 իրն Սադա ալ-Ղանադիին, սակայն երկուսին էլ զազանա-
 րեցին (Հայերը) և սպանեցին²: Նրանից ավելի ուշ ապրած
 իրն ալ-Ասիրը՝ (մեռ. 1233) նույնպես Հիշրի 82 թվականին
 հիշում է, սկիզ տարում Մուհամմադ իրն Մարուանը արշա-
 ղեց Հայաստան, Հաղթեց և (Հայերը) հաշտության խրեղ-
 ղեցին և եւս հաշտության կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց
 Աբու Շայխ իրն Արզալլահին, սակայն նրանը (Հայերը) զա-
 վաճանեցին ու սպանեցին նրան³: Սակայն ասում է, որ
 նրան սպանեցին Հիշրի 83 (3 փետրվար 702—23 հունվար
 703) թվականին: Իրն Խայյաթի հիշած էրեք կառավարիչնե-
 ռից միայն մեկին է հիշում իրն ալ-Ասիրը՝ Աբու Շայխ իրն
 Արզալլահին:

Սակայն Հովհաննես Գրասխանակերտացին վկայում է, որ
 Մուհամմադից հետո ուզարեկից Արզալլա անունով մեկը⁴,
 Մուսաննուր հաստատում է նրա ժամանակակից պատմիչ ալ-
 Այս անունը հաստատում է նրա ժամանակակից պատմիչ ալ-
 Քուֆին⁵ (մեռ. 926), բայց սրի Մուհամմադ իրն Մարուանը
 Քուֆին⁶ (մեռ. 926), բայց սրի Մուհամմադ իրն Մարուանը
 Հայաստան ուզարեկից իր մերձավորներից մեկին՝ Արզալլահ՝
 Հայաստան ուզարեկից իր մերձավորներից մեկին՝ Արզալլահ
 (Արալյալլահ) իրն Աբու Շայխին, որը կամեց Հայերի դեմ,
 սակայն պարտվեց:

Այսպիսով, կան երկու տարբեր անուններով անձնավո-
 րություններ: Ընթացիկներ, որ զա անունը պարզապես շուր
 տված մի մարդ է (Արզալլահ իրն Աբու Շայխ և Աբու Շայխ
 իրն Արզալլահ), կարելի է ընդունել, որ նրանք իրար են
 Հաշտարեցի, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Հ. Նալբանդյա-
 նը⁷, Սակայն կարելի է նաև ընդունել, որ Աբու Շայխ իրն

Արգալլաւէր կառավարիչ էր, իսկ Արգալլաւէ իրն Արու Շաշ-
խը՝ գորավար, որ ուզարկիվէ էր Հայաստանը Հպատակեց-
նելու: Բոլոր դեպքերում աչս ամենը մնում են սրպես վար-
կածներ:

Բանն այն է, որ Հայաստանի և Հարակից երկրների նը-
վանումը տեղի օճնեցով այն ժամանակ, երբ արդեն բավա-
կան ամբաստանողի էր Արարական խաչիֆայաթյանը: Արկա-
րավարական ծանր հզնածամերից (Ալիի օրոք՝ 656—661 և
Մուավիայի ժա՛րոք՝ 680—692 թթ.) Հետո Արդ ալ-Մալիքը
Հիմնադրեց Յմայան պետությանը՝ զիմելով ամենախիստ մի-
ջոցնների նա արարացրեց ու մահմեդականացրեց խաչիֆա-
յաթյանը: Մինչ այդ օգտագործվող հռոմեական ու պահլավե-
րենի փոխարեն պետական բոլոր գրասենյակներում արարե-
րենը պարսագիր գործրեց Հարկամատայաններում: 695-ին
Յոզարկեց առաջին արարատաւ գրամները, իսկ մինչ այդ
օգտագործվում էին բյուզանդականը (և պահլավատաւը)՝ ս-
րոշ ատրերանշաններով: Արդ ալ-Մալիքը վարչական սյուր-
տից Հնոացրեց տեղացիներին, փոխարենը նշանակելով մահ-
մեդականներին (արարներին): Նրա օրոք էլ ավելի ծանրացավ
Հարկային յածը ոչ մահմեդական ժողովուրդների հանդեպ,
քանզի գլխահարկի (շիդիա) նկատմամբ խստապահանք էին:

Պետք է ընդգծել, որ է գարում ոչ միայն Հայաստանում
(որը զեռ նվանված չէր), այլև նվանված երկրներում պահ-
պանվում էր ներքին ինքնավարությանը, որը սակայն վե-
րացվեց Արդ ալ-Մալիքի օրոք:

Միջրաչի Ասորին հիշում է, որ Վերին Միջագետքում,
որի ազգաբնակչությանը հիմնականում ասորիներ էին, մինչ
Արդ ալ-Մալիքը բոլոր վարչական գործերը (պաշտօնները)
քաղաքներում և գավառներում (գյուղերում) վարում էին
քրիստոնյա պետերը (պաշտօնյաները)՝ Մակայն Արդ ալ-
Մալիքի օրոք, երբ փոխարքա նշանակվեց Մուհամմադ իրն
Մարտանը, ասորիներին Հնոացրեց վարչական պաշտօննե-
րից: Նա սպանել ավեց Սոխաթայի կառավարիչ Անպրեստ-
օրդի Անաստասիանին և նրա ստանը կողոպտեց», այսինքն
սենցվածքը բռնապարավեց⁹:

Կեղծ Գիտնքսիրոսը վկայում է, որ Հունաց 1003 (691—692) թվականին Աբդ ալ-Մալիքը Հրամայեց, որ ամեն աստ-
692) թվականին Աբդ ալ-Մալիքը Հրամայեց, որ ամեն աստ-
քի զնա իր ձեռագրայրը և այնպեղ գրանցվի¹⁰։ Այսպիսով
ճանրացա՞ գիտահարկի լուծը, բանգի մինչ այդ միայն Հո-
զահարկ էին վերցնում և սկսվեց բրիտանոնյա ասորիների
ոարկուձյունը։ Գա առաջին աշխարհագրին էր, որ կերտու-
ճին արարենէրը։ Բացի այդ, բառ Բալագուրիի, Նիշրի 81 (26
փեարվար 700—14 փեարվար 701) թվականից Ասորիքում
Նունարենի փոխարեն սկսեցին սրտագործել (գրասենյակե-
րում) արաբերենը¹¹։

Նման գրության մեջ էր նաև նգիպտոսը։ Է գարում զրոյ-
տինները նշանակվում էին գա՞վանների կառավարիչներ և
զպտերներ սգտագործվում էր վարչական գործերում, սա-
կայն Աբդ ալ-Մալիքի օրոք վարչական պաշտոնների նշա-
կակվում էին միայն մահմեդականներ և արաբերենը գար-
ձա՞վ գրասենյակային միակ լեզուն։

Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Աֆրիկային (Մազրիբ),
Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Աֆրիկային (Մազրիբ),
այլա է գարում այն նա Հայաստանի նման կովախնե՞ք էր
կալիֆայության ու Բալագանգիայի միջև և վերջնականապես
նվանձեց միայն Աբդ ալ-Մալիքի օրոք։

Պարսկաստանում նա գրությունը ձանրացա՞վ Աբդ ալ-
Մալիքի օրոք։ Է գարում պարսիկները զնաև Հույս ունեն
վերականգնելու իրենց պետականությունը։ 661-ին Քոթա-
րխտանի (Բալխ) գե՞հկանները (Հոգաաեր ազնվականներ) ջրնաստանի
Հուգկերտ Գ-ի սրգի Պերոզին։ Սակայն 674-ին արաբները
էա մղեցին նրան, և Պերոզը ապաստան գտա՞վ Չինաստա-
նում։ Հետագայում (680-ական թվականներին) Պերոզի որ-
դի ներսե՞ր վերագործա՞վ Քոթարխտան և ապտամբություն
սկսեց իայիֆայության զնմ, սակայն, երբ 707-ին Բալխը ա-
րաբների կողմից վերջնականապես նվանձեց, ներսե՞ր ա-
պաստանեց Չինաստանում։ Պերոզը և ներսե՞ր շինական
պաստանիում պաշտոնապես ճանաչված էին որպես Պարս-
կաստանի արքաներ։ Է գարում Պարսկաստանում լիակատար

անկախ միավորներ էին Գրեան-Գալլամբ, Թարաքիստանը և Վրկանը (Ջուրջան)։

Արդ ալ-Մալիբի և նրա հաշորգների որոշ արտը կառավարիչները առաջին անհանգուրժող էին գրապաշտական պարսիկների նկատմամբ և վերջիններս սկսեցին զազթել Հեղհաստանի Գուշարաթի նահանգը։ Արևելքի գոխարքա Հաջաշը թշնամություն օսներ մահճեղական պարսիկներին նկատմամբ, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, նրանք մեծ նսածորով մասնակցեցին Արդ ալ-Ռահման իրն ալ-Աշաասի աղքատամբությանը։ Պարսիկ մատուցները (գերված, բայց մահճեղականությունն ընդունելով՝ ազատագրվածներ) համակրանք օսներն շիրիների նկատմամբ, որոնք լգայքություն էին օմայանների դեմ, մանավանդ որ, ինչպես կարժվում է, Ալիբ որդի Հուսայեր ամուսնացել էր Սասանյան ահմեդի մի իշխանուհու հետ։

Պարսկապատանում մինչև է գարի վերջը պահչավորները գնա գրասենյակային լեզուն էր, սակայն Արդ ալ-Մալիբի հրամանով սկսեցին ոգտագործել արաբերենը։

Հայաստանում, հենց եվանջումից հետո, կիրառվեցին խառություններ. առաջինը հարկային լուծն էր՝ ծանր գլխահարկը։ Այս ուղրաում բնություններն այն առաքնանի հասան, որ Մուհամմադ իրն Մարուանը արգելեց ձկնորսությունը Վանա լճում, մինչպես նախապես դա թույլատրվում էր։ Այդ մասին վկայում է Ք գարի աշխարհագիր Իրն ալ-Յակիհը. «Ինչ վերաբերում է տարևի (թրոխ) լճին, ազա միշտ էլ նրանում թույլատրված է եղել (ձկնորսությունը), մինչև որ Մուհամմադ իրն Մարուան իրն ալ-Հաբամբ, գառնալով Ջազիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ, արգելեց ձրկնորսությունը»¹²։ Նույնը կրկնում է Իրն ալ-Ասիրը, ավելացնելով, որ Մուհամմադը հասուն պաշտոնյա նշանակեց, որը վերջնում էր ձուկը (տասներ) և վաճառում¹³։ Այգա արտահայտում է իր վերաբերմունքը այդ մասին. «Քանզի ով որ վատ սրենք սահմանի, ինքն է պատասխանատու գրա համար, ինչպես նաև այն մարդկանց համար, որանք շարու-

ցու վարքում աշխարհ է բնորոշում. «և առաջնորդ գործն որ
ի Հայս Արղւայ անուն, զառն և շարարարոյ»¹⁵, Ինչպէս ակ-
սանք, նա ամեն ակաակ խոստովաններ և հալածանքներ
կիրառեց և ծրագրում էր բնաշնչել նախարարական աներն
ու այրումին, իսկ Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին և
Մահակ կաթողիկոսը գերի էին առնել Քամակոսու Այս ան-
մեր, բնականորար, մեծ զայրույթ առաջացրեց Հայաստա-
նի նախարարներ, եկեղեցականների և շինականների մաս-
Թեև 702-ին, ըստ Թեոփանեսի¹⁶ և Յակոբիի¹⁷, Արց ալ-
Մալիբի որդի Արղալուհը նվանեց Մամեստիան, բերդ կա-
սուցեց և կայսրոր նշանակեց, իսկ նույն ատում Չորրորդ
Հայրի իշխան Վահան Հեղատացեմոնը (Յսթգեյան) հզա-
տակվեց եալիֆայութանը, աշուհանդերձ 702-ին ծանր
զրոյթան մեջ հայտնվեց այդ պետութանը:

700 թվականին Արեւելի փոխարքա Հաջըաջը սրաշեց, որ
մահմեդականութունն բնգունած օտարները շղեպ է ազատ-
վեն գլխահարկից, որի հետեանքով մեծ զժգոհութուն ա-
ռաջացաւ և մուսուլմանների (ազատագրված եորահատմա քա-
րուկներ) մի հոծ բազմութուն միացաւ այդ մամանակ
ապստամբած Արց ալ-Մահման իրն ալ-Աշաասին, որը զա-
հի նկատմամբ հաժականութաններ ուներ: Վերջինս 701 թ
փետրվարին հաղթեց Օմայան զորքին, սակայն մարտին
Բասրայի մոտ պարտվեց: Համենայնգնպս ապստամբը դեռ
շատ կողմնակիցներ ուներ, և Արց ալ-Մալիբը փորձեց նրան
սիրաշահել՝ պաշտոններ խոստանալով, սակայն զորքի նընդ-
ման տակ նա շահմաձայնվեց: 702-ին Քայր ալ-Չամաշի-
մի հակառակմարտում Արց ալ-Մահմանը կրկին հաղթվեց
Մահմամադ իրն Մարուանից: Նա մի քանի հաղարանոց
զորքով հեռացաւ Հերատի կողմերը և միայն 704-ին վերջ-
նականապես պարտվեց Յալիգ իրն Մահալլարից ու ազան-
վեց:

Այսպիսով Հայաստանում մոտավորապես 702 թ. վեր-
ջին շրկացած միջուրա սակզծվեց: Հաժանարար այդ տա-
րում, երբ եալիֆայութունը գահի հաժակնորդ Արց ալ-

Ռահմանի սպասամբայան Հեռեանքով խոսք իրացրու-
 թյան մեջ էր, Գամտակոսից մի կերպ վերագարձան Սմբատ
 թագրատունին և Սահակ կաթողիկոսը: Հաջանարար ար-
 վա վերջին սպանվեց Արմինիայի սատրիաներ (կառավարիչը):
 Չարմանայի է. որ ոչ մի հայ պատմիչ չի հիշում սատր-
 կանի սպանութիւնը. մինչդեռ երկու արար պատմիչներ
 (Խալիֆա իրն Խալլաթ²¹ և Իրն ալ-Ասիր²²) պարզ վկայում
 են այդ փաստը. իսկ մեկը ակնարկում է (Քուֆի)²³: Թեթև-
 կի ակնարկում է նաև Թեոփանեսը՝ գրելով. «Հայոց նախա-
 րարները սարակիներուներքի զեմ սպասամբեցին և Հայաստա-
 նում եղած սարակիներուներքին կոտորեցին»²⁴, Ըստ Խալիֆա
 իրն Խալլաթի, հայերը սպանեցին երեք կառավարիչներին²⁵,
 իրն Խալլաթի, հայերը սպանեցին երեք կառավարիչներին²⁶,
 իրն Խալլաթի, հայերը սպանեցին Արու Շայխ իրն Ար-
 վալլահն էր. իսկ մյուս երկուսը՝ Կառավարիչները: Իրն ալ-Ա-
 սիրը վկայում է, որ հայերը սպանեցին Արու Շայխ իրն Ար-
 վալլահին²⁷, Քուֆին այսպես է ակնարկում այդ փաստը.
 «Երբ Արգալլահ իրն Արու Շայխը իր զորքով եկավ Հայաս-
 տան, նրա ժողովուրդը համախմբվեց մեծ բազմութիւնով
 (զորքով) և կոտորեց բոլորին այնպես, որ ոչ-որ շփրկվեց»²⁸.
 Աս, հաջանարար, Հեռագայում կատարված վարդապետներ-
 անց պարտութիւնն է վերաբերում և ստացվում է, որ սատր-
 կանը այդ ճակատամարտում սպանվեց:

Հետաքրքրական է, որ թեև Իրն Խալլաթը և Իրն ալ-Ա-
 սիրը նշում են, թե կառավարիչը սպանվեց հիշքի 82-ին (15
 փետրվար 701—3 փետրվար 702), այսուհանդերձ երկուսն
 փետրվար 701—3 փետրվար 702) է սպանվել կառավարի-
 չը²⁹, Երկրորդ արարներակը հաջանական է, բանի որ միայն
 702-ի վերջին ամիսներին նա կարող էր սպանվել. սրից հե-
 տա անմիջապես սկսվեց սպասամբայաները:

Թեև սպանվել էր հայ նախարարների թշնամի կատ-
 վարիչը, այսուհանդերձ նկատի ունենալով, որ դա Արգ ալ-
 Մալիքի բազաբականութիւնն էր, նախարարները Հայոց իշ-
 խան Սմբատ Թագրատունու ստաշարկով զազանի նախարա-

բայ ժողով գումարեցին: Սմբատը թեև նախկինում անցել էր Խաչիֆայութեան կողմը և պատերազմել Քյուզանզիայի դեմ, սակայն արդեն բժրունել էր Աբդ ալ-Մալիքի քաղաքագետութեան նենդութունը: Նա իր մաս (համաձայնաբար՝ Գարուշը) հրավիրեց Աշոտ իշխանի սրգի Սմբատին, Թեոփորոս Մշառնու սրգի Վարդին, իր կղզայր Աշոտին և այլ նախարարներին՝ խորհրդակցելու, թե ի՞նչ կարելի էր անել: Նրանք եկան այն կղզակացութեան, որ պետք է հեռանան հայկական Տայք նահանգը, որը մասամբ մեկուսացված էր՝ դանդելով Բյուզանդիայի ազդեցութեան տակ) և այնտեղից՝ հեռագայում կրկին կարող էին մտնել Հայաստանի ներքին նահանգները²⁹:

Թեև նախարարաց ժողովը որոշեց շապատամբել և հեռանալ, բայց Վասպուրականի նախարարներից ոմանք բաժանվելով, գնացին Ասեստակոզմ կոչված վայրը, որտեղ մի սուրբ միայնակչաց էր ապրում և հարցրեցին նրա կարծիքը՝ նա խորհուրդ տվեց զգուշ մնալ, և նախարարները որոշեցին հեռանալ: Եթե նախարարները հաստատ որոշել էին հեռանալ, ապա ի՞նչ կարիք կար գիմելու միայնակչացին: Փույն նպատակ ունեն նրա միջոցով եկեղեցու և անուղղակիորեն նաև Սահակ կաթողիկոսի կարծիքն իմանալ: Սահակ կաթողիկոսը, ըստ հրեույթին, դեմ էր ապստամբության գաղափարին, քանի որ հեռագայում, ապստամբութունից հետո, հայ նախարարները հենց նրան ուզարկեցին համոզելու Հայաստան արշավող արար զորքի հրամանատարին, որ հրամարդի արշունահեղութունից³⁰:

Ի վերջս հայ նախարարները իրենց գեղերով շրջանցելով Մասիս սարը, հասան Ակոսի մեծ աճանք: Սակայն նախճաճանի հինգ հազարից (այլ ձևազրում՝ ութ հազարից) ավելի արաբական կաշազորն անմիջապես հետանցնեց նրանց: Նախարարների զորքը, կանգ առնելով Արարսի ձախ փոխն գտնվող Վարդանակերտ աճանում, պատգամ հղեց արաբական զորքին, թե՛ մենք ապստամբության հետամուտ չենք և կամենում ենք լուր հեռանալ, ձեզ թողնելով մեր քնակա-

կամ ու մտալ Հայաստան երկիրը և նրա ժողովուրդը, իմանալով այդ մտայն, մահճեղապահանքի՞ գնմ համախմբվեց մեծ բազմությունը (զորքով), սրբ հարյուր հարյուրից ավելի էր (այդ զորքը)։ բոլորին այնպես կատարեց որ ոչ-որ չփրկվեց, այս պերհրեց նրանց ունեցվածքը է գեներերը, վերցրեց այն ամենը, ինչ-որ կայ նրանց մտած։

Այս առգերից կարելի է եզրակացնել, թե զորավորը (որը, բնականաբար, կասավարիչ էր նշանակվել) սպանվեց բոլորի հետ, իսկ ինչ վերաբերում է ավարին, այս իրար էրը հայ նախարարները վարդանակերտի նակասամարտից հետո հեռանում էին դեպի արևմուտք, արարական ընտիս երիվարներ ուղարկեցին Տիրերիտո Կ (Ասպիմարտ) կայսրին։ Ընծաներով։ Կայսրը փոխադարձաբար կուրապագա ախազսը շնորհեց Ամբաստ Բագրատունուն, որն իր զորքով նախարարների հետ հաստատվեց Տայրի Քուրտարը ամրացում, զգուշանալով արարներից։ Հետաքրքրական է, որ գեոնս 698-ին Տիրերիտոի զորքի գնմ կոժող Ամբաստը քաղաքական նոր իրադրություն մեջ միայն նրանից ստացավ կուրապագա ախազսը։

Քնն նախարարների վերահիշյալ իրավոր շուգեց գեների գիմել և հարկազրաբար գիմեց միայն ու հազմելուց հետո էլ հեռացավ, այսուհանդերձ վարդանակերտի հազմանակից ներշնչված, Հայաստանի տարբեր վայրերում գիմված ապրտամբություններ սկզվեցին։ Անտոզը վկայում է, որ սովորաու թշնամին, ըստ երևույթին ստանալով նոր ումեր, հարձակվեց վասպուրականի վրա։ Նա և հայսց զորքը իրար հանդիպեցին Մշտունյաց գավառի Գուկանք գյուղի մոտ։ Քնակա հայերը սակավաթիվ էին, բայց մեծ գրոհով սրի քաշեցին նրանց։ Միայն 280 հոգի փախուտաի գիմելով ապաստանեց մի եկեղեցում։ Հայ ազգմիկները, այլ միջոց չունենալով, մտածեցին հրկիզել եկեղեցին, սակայն վասպուրականի իշխան Ամբաստը, Աշտի որդին (արդյո՞ք վարդանակերտի նույնանուն մասնակիցն էր) շիղեց գործել այդ սրբ-

ասնեական հաճառքի հանդուրժելիությանը, բայց ոչ նախարարների հողատիրական մասնագական իրավունքները:

Պետք է ընդգծել, որ այս գիշումը բոլորովին էլ բարյացակամության հետևանք չէր: Բանն այն է, որ դեռ լքիվ չէ՞ ճնշվել 701-ին ծագած Արզալ-Մահման իրն ալ-Աշառան համկու ապստամբությանը, որին միացել էին Իրաքի զորքը և արարների ու պարսիկ մասուլանների (ապստապրված սարսիկների) մի հոծ զանգված: 702 թ. պարսությանից հետո ապստամբության զեկավարք իր մնացած զորքով մնում էր Հերատում և սրեկ պատեհ առիթով կարող էր կրկին բուպտանալ Թմալան խալիֆայությանը: Միայն 704-ին Յագիթ իրն Մուհալլաքը գերջնականապես հաղթեց նրան ու սպանեց:

Բացի այդ, դեռ անորոշ էր Բյուզանդիայի հետ գտնեմարտի էլըր: Եուսով, հիշքի 85(14 հունվար 704—1 հունվար 705) թվականին, այսինքն 704-ին, Արզ ալ-Մալիթի որդի Արզալուհը, որը Մահմետայում էր, արշավանքի ուղարկեց մի արարական զորամաս, սակայն հասանկերը հաղթեցին նրան: Իսկ Մալմուհ ալ-Ջուրջումանին հաղար հոգով սպանվեց Տիանայի մոտ⁴¹: Այս պարսության մասին վկայում է նաև Քեուփանեթը՝ նրան Մալմուհ կոչելով: Ըստ Քեուփանեթի, մասսոդորապես 704-ին արարները նա մի պարսություն կրեցին Կիլիկիայում, նրանց զորքը Տիրերիոս Գ Ապսիմարոս կայսեր էզրոք կոզմից պարտվեց, և տասներկու հաղար արար կոտորվեց⁴²:

Համեկայնգեպս Մուհամմադ իրն Մարուանը էկով Հայաստան, ինչպես վկայում են Ղևնեդը⁴³ և խալիֆա իրն եայյաթը⁴⁴ (սակայն թարուն հետևում է հայ նախարարներն զործունեությանը), և ամանն ու ձմեան այստեղ անցկացրեց: Վարզանակերտի խայաստակ պարսության տպավորությունն այնքան ուժեղ էր արարների մոտ, որ ասում էին. «Վարզանակերտ տախ մի իշխեսցի մեզ» (Վարզանակերտ մեզ մաս թող չհշեկե)⁴⁵:

Դեռ ավելին. 705-ին մեղած Արզ ալ-Մալիթի հաջորդ Վալիդը (705—715) իր իշխանության հենց սկզբին այսպես

Հասած հասանքներն ու հաշերը մեծ բազմութեամբ նրա զեմ
զորս եկան և Մուհամմազ իրն Մարուանը կատապի կսկի
ձգեց նրանց զեմ աչնքան, որ վախեցած, թև կպարտ-
վի և կխաշտառակվի, քանզի տեսածատները մեծ թը-
վով էին հազարովի նրա զեմս⁵⁰, Սախաշն արարները հազ-
թեցին՝ կոտորելով ու զերեմարելով, և գրավեցին նրանց եր-
կիրն ու սենցվածքը:

Աշտեց երկու կարեոր հանգամանք կա, նախ Փուֆին
առաջինն է, որ հիշում է Հայկական զորքի բյուզանդականի
կողքին դանվելը և ապա պարզվում է, որ արարները հազիվ
են փրկվել խաշտառակ պարտութունից⁵¹:

Արարական իշխանութուններն արզեն առիթը բաց շքո
ղեցին վրեժխնդիր լինելու թե՛ 703-ի ապստամբութեան, թե՛
Ամրատ Սազրատունու՝ բյուզանդական և Հայկական զորքի
բով հարձակվելու համար:

Մուհամմազ իրն Մարուանը, Հրաման ստանալով Վալիվ
խալիֆայից՝ ոչնչացնելու հայ նախարարներին, կարգազրեծ
ամն Կասիմի, որը Հրամանատար էր Նախնաժանի կողմե-
րում, իր ձուռ կանչել Հաշաստանի նախարարներին, պա-
ճատարանելով, թև իբր արքունի մարզահամարով պետք է
անցնեն՝ հեծյալների համար հող (ոսնիկ) ստանալու և զե-
րագասանալու նախարարները շիտակածելով, ժամանեցին: Երբ
հազարովեցին, Կասիմը Հրամայեց նրանց երկու մասի բա-
ժանել, ոմանց հազարեցին նախնաժանի եկեղեցում, իսկ
այլոց՝ երամի և, զաները փակելով, սղջակիղեցին:
Փաշտակերա ծածկը, վառվող զերաններն ու շիկացած կրգ-
ձինդըր թափվել էին նրանց գլխին և սղջակիղեցի⁵², Ըստ Մով-
սես Առաջնկառավարու, նախնաժանում զհնչվել էր 800 հա-
զի, իսկ երամում՝ 400⁵³, Ղենդըր⁵⁴ և Հովհաննես Գրտախա-
նակերացին⁵⁵ թվեր չեն հիշում:

Իսկ մեծ նախարարներին կապանքների մեջ խոշտան-
դելով, պահանջեցին ոսկի ու արծաթ, խոստանալով զքանք
սաչու զեպրում ազատ արձակել: Սախաշն կողոպտելով, նը-
րանց կախաղան հանեցին:

Նա համազգեց նրանց, մինչև որ համատային ու գառահեցին նրան և համարզեցին նրա մտաւ: Նա որոշ հարցերի շարքը (որոշ պայմաններով) նրանց հետ համաձայնութեան եկամ (հաշտութեան կնքեց) ու զստացրեց նրանց: Ապա ստաց' ևս ձեզ շեմ գառահեմ, ուտաի պետք է մտնեք ձեր այս եկեղեցիները և ինձ երգվեք այնպես, ինչպես որ երգվեցնել տամ ձեզ, այն բանի համար, որ զօրք ձեր խոստացած պարտաժտութեաննէն չեք զրթի. ապա ինձ պատանդներ կտայք ու կզնար ձեզ էրկիրը (էրկրները): Նրանց համաձայնեցին ու մտան եկեղեցիները երգվելու: Մակայն, երբ իմացավ, որ բոլորը համարելի են եկեղեցիներում, զոնկը փակել ավել և եկեղեցիները, ներսում եղածների հետ միասին, նավթի կրքակով զտուեցին: Այդ եկեղեցիները մինչև օրս կոչվում են գառահեմներ (մուհտարիկա)⁵⁴:

Ի տարբերութեան հայ և արար պատմիչների այն զկայութեան, թե արարական իշխանութեանները հրավիրելով հայ նախարարներին, ստիպեցին եկեղեցիները մտնել և ապա հրկիզեցին⁵⁵, Փուֆին նշում է, որ խոստումներով համոզեցին նրանց, որ մտնեն եկեղեցիները երգվելու և ապա զոնկը փակեցին և այլն⁵⁶: Պետք է բնոգծել, որ հայ վարքագրական գրականութեան մեջ հիշված է այն, որ համոզեցին նախարարներին եկեղեցի մտնել՝ երգվելու:

705 թ. արշունայի զեպրեբի մասին հաղորդում են ոչ միայն հայ և արար, այլև բյուզանդացի և ասորի պատմիչները⁵⁷: Քիտփանեսը հիշելուց հետո, թե հայերը Ապսիմարոսից (Տիբերիոս Գ) սցնութեան խնդրեցին, գրում է. «Մուհամմադը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց, Հայաստանը հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծներին մի տեղ համարելով, ոչչակեզ արեց»⁵⁸:

Միջայնի Ասորին նշում է, թե սա մի մասն էր Արդ այ-Մալիբի գայրազ բազարականութեան, որն իրականացնում էին Հաշշաշը և Մուհամմադ իրն Մարուանը: Պատմիչը գրում է. «Նա (Մուհամմադը) համարեց հայերի մեծամեծներին (պեաներին) և մայրեց Հայաստանի եկեղեցիներին մեկը, որը հրկիզեց և բոլորին այրեց»⁵⁹:

Այդ ժամանակ բուն Ազգանքը (Կուրի ձախափնչա) բազմացած էր երկու միաժողովրդից, որոնց Քալազուրին հասակ առարկերում է որպես առանձին հոգաակեր իշխաններ սենցոյ գաղթաններ՝ Կապաղակը (Կարալա) և Եաթե-Կամրեհաներ⁷¹։ Այս վերջին միաժողովրդ վաղ միջնադարում հայացման ճանապարհի վրա էր Կ. Վ. Տրեվերը գրում է. «է գարից հետո ազգանական գիրը, ինչպես տեսնում ենք, կենցաղից զուրս է գալիս, որը մեծ շափով կաղթած է այն բանի հետ, որ Անդրկովկասում միաբնակների (հայոց եկեղեցու հետ՝ վորդների) և երկարեակ-քաղկեղոնեականների (վրաց եկեղեցու հետ՝ արքաների) միջև պայքարում առաջիններից ոգտագործում էին հին հայերենը, երկրորդները՝ հին վրացերենը և զրանք զործան այդ եկեղեցիների կանոնականացված լեզուները։ Այդ ժամանակից Ազգանից եկեղեցին համարվում է Հայոց եկեղեցու մի մասը և ծիսակատարության լեզուն դասնում է հին հայերենը։ Այս առթիվ ազգանական գրի մասին հիշատակումներն առաքելանարար անհետանում են»⁷²։

Այս հայացումը առաջին պարզ նկատվում է այն հատվածում, որը Քալազուրիի մաս կաշվում է Եաթե-Կամրեհան (հետագայում՝ պարզապես Եաթե)։ Կամրեհանն իր հարակից գաղթաններով, միշտ էլ եղել է հայաբնակ և հայախոս, որի մասին վկայում է Ստրաբոնը, այն համարելով Հայաստանի (Արտաշեսյան թագավորության) ամենահետագուր գաղթուր⁷³։ Վրաց անանուն հեղինակի՝ Գալիթ Գալիշեցու «Վարքում» ակնարկ կա⁷⁴, որ Կամրեհանում հայերեն են խոսում, իսկ Արսեն Սափարեհին հիշում է, որ այդ գաղթուրում է «Հայոց ձորը»⁷⁵։ Ինչ վերաբերում է Եաթեին և հարակից գաղթաններին, ապա այսանոց հայացումը և հայկական տարրի ներգաղթը հետագա դարերի ընթացքում այնքան մեծ է եղել, որ հայերը Եաթեի բնակչության մեծամասնությունն են կազմել։

Ինչ վերաբերում է մերձկասպյան շրջաններին՝ Խաչգան (Խարտան), Եարվան (Երուան), Մասկաթ (Մազրութ), Եարուրան (Եագորան), ապա դրանք իրանաբնակ էին, ինչպես

անկախ)՝ նրան տալով Անդալուս անունը, Կորդովա կենտրոնով:

Այդ ժամանակ սկսվեց Միջին Ասիայի նվաճումը. որտեղ Թուրքական խանության անկումից հետո գոյացել էին մի քանի մանր անկախ միավորներ (Սոգդա, Բուխարա, Խորեզմ, Չղզանիան, Ֆերղանա, Եաշ Խուսթայ), որոնք, սակայն, անգործ էին դիմադրելու Խալիֆայության գրոհին: Կատայրա գործարար 705—715 թվականներին ստաբիլանարսով նվաճեց այդ տարածքը, որը սակայն Միջին Ասիայի (արտը՝ Մավարաննահը) գերզնական նվաճումը չէր:

Եարուսակվեց պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ, ուր ինչպես տեսնենք, Հուստինիանոս Բ-ը 705-ին վերահաստատվել էր իր գահին, սակայն հաշտագրի Վարզան Փիլիպպիդի 711-ին խլեց իշխանութունը նրանից: Այդ իրար ետևից իշխանութունը վերցրեցին Անաստասիոսը (713) և Թեոֆոս Գ-ը (715):

Օգտվելով այս անկայուն վիճակից, արաբներն անընդհատ ներխուժում էին Փոքր Ասիա: 707-ին նրանք հասան Տիանա, 708-ին Մաուլումա իրն Արց ալ-Մալիքը՝ Ամորիտ: 712-ին արաբները՝ Ամասիա, իսկ 713-ին Վալիդի որդի Աբբասը սապատակեց մինչև Պիտիդիայի Անտիոք (Ամորիտներից հարավ): Բյուզանդիայի միակ հաշտությունն այն էր, որ 697-ին արաբների ձեռքն անցած Լազիկան (Արքեպոպոլիս ժայռաքաղաքով) 705-ին արաբները կորցրեցին և նրանց մնաց Վիրքը (Բերբիան):

Նման պայմաններում Վալիդը համոզվեց, որ իր իշխանության առաջին ամիսներին կատարված իտաություններն ավելորդ էին: 703-ի ապստամբության փորձը ցույց տվեց, որ հայ նախարարական տների գեմ ճնշման քաղաքականությունը միայն լուրջ քարոզություններ կատաղացնի երկրի քաղաքական կշռեցում:

Չգտելով չեղու գտնել Հայաստանի տիրապետող զանհետ, հենց 705-ի վերջին Վալիդը Արմինիայի կառավարիչ (ստաբիլան) նշանակեց Արց ալ-Ազիզ իրն Հատիմ ալ-Բահի-

իին (705—709), որք ըստ Ղևոնդի, խորագեա էր և ի Երկ-
րափոր իմաստությամբ: Կա յօր ուղարկեց Փայթում ապա-
սանած Հայ հախարարներին՝ վերագտնելու Հայաստան,
խոստանալով նաև հրովարտակ ու երգման պայմանագիր:
Սա արդևն բավարար երաշխիք էր, որ պանդխտության մեջ
զանկոյ հախարարները Ամբաս Քաղբատունու գլխավորու-
թյամբ վերագտնան Հայրենիք և գրավոր պայմանագրով
ստանան իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքնե-
րը: Ամբաս Քաղբատունին կրկին զարձակ Հայոց իշխան:
Այս վերագարծք հավանաբար կատարվեց 709-ին, երբ Արց
այ-Աղջիզը զևս ստրկան էր:

Ըստ Ղևոնդի⁷⁷ և Քալազուրիի⁷⁸, Արց այ-Աղջիզը վերա-
կատարեց Գվինը, որք վնասվել էր հախարգ զարի արշա-
վանքներէն: Կա, Ղևոնդի արաստաստությամբ, ժամային
որդիների (արարների) իրոխտացող անզգամությունը սա-
տիկ կշտամբանքով մեղմացրեց⁷⁹:

Միտմամանակ փոթվեց Օմայանների վերաբերմունքը
Հայ եկեղեցու նկատմամբ: Նկատի ունենալով, որ երկարեակ
Քաղկեդոնեական (քաղկեդոնեականությունք) Քյուզանդիայի պաշ-
տանական եկեղեցու գովանանքն է, Արաբական խալիֆայա-
թյունը համեմատաբար բարչացական վերաբերմունք ունե-
ր իրարեակ եկեղեցիների հանդեպ: Ասորիքում, միարևակ
հակորիկ ասորի եկեղեցին, արարական նվաճումից հետո
պատվավոր գիրք գրավեց, երկար ժամանակ Քյուզանդիայի
կողմից հալածվելուց հետո: Եգիպտոսի գլխի կոլված քրիս-
տոնյա պատրիարքները վերագարձան Ալեքսանդրիա, որ
հախարակս նստում էին Քյուզանդիայի գրած քաղկեդոնա-
կան պատրիարքները:

Օմայանները բնականաբար կույն ձևով պիտի վերա-
բերվին նաև Հայ միարևակ եկեղեցուն: Խառանում վախ-
ճանկած Մասակ կաթողիկոս Չորսփորեցուն Հաջորդած եգիպ-
տոնից (703—717) որք զարձագրվեց այն պայմանագր-
քը, որք արվել էր Մուհամմադ իրն Մարուանի կողմից հան-
գույցալ Մասակ կաթողիկոսին:

Բանն այն է, որ Յժաշտներն եւ Հայ եկեղեցու մերձեցմանը նպաստեց Բյուզանդիայի կայսր քաղաքականութիւնը Հայերի նկատմամբ: Ըստ Քեոփանեսի, Հայազգի Վարդան Փիլիպպիկը արտաքսեց Հայերին իր երկրից եւ ստիպեց ընկալիլ Մելիթանեում եւ Չորբորց Հայրում⁵⁰: Ենթադրում է, որ այդ վատերգածները պալլիկիան շարժման ազանդագորներ էին. համեմատեցեալ զա նպաստագոր քայլ շէր Հայ մտղովրդի համար: Մերայեւ Ասորին ազելի մանքաման է հիշում. «Հոսումների Փիլիպպիկոս կայսրը Հայերին վատրեց իր կայսրութեանից: Երանք Հեռացան եւ ապաստանեցին արարների մաս: Մրանք բնակեցրին Երանց Մելիթանեում ու շրջակայքում եւ Չորբորց Հայրում: Հայերը շատ բազմացան եւ ամբացրին այդ շրջանները եւ արարների Բազալորութեան օգնականները պարձան, իսկ Հոսումների կայսրութեան՝ թըշնամիները (հակառակորդները): Այսպիսով Հոսումները հանդես եկան որպէս վատ կատախարողներ, իրենց բոլոր ուղղափառների (միաբնակների) նկատմամբ ունեցած ստեղծութեան պատճառով⁵¹»:

Նման վերաբերմունքի գեպում բոլորովին զարմանալի չէ Ղեռնցի այն վկայութիւնը, թէ Հայ եպիստարանները Փուլիից վերադառնալու ժամանակ գրովեցին քաղաքը, քաղաքի գանձերն ու եկեղեցու ապասքք վերցնելով, աճարտանցին ու եկան Հայաստան⁵²: Սա պարզապէս կայսրութեան վերաբերմունքից ունեցած դժգոհութեան արտահայտութիւն էր:

Սգիտ Արճիշեցին այդ ժամանակ սկսեց պայքարել երկարեակ ուսմունքի գեմ: Հասկապէս Ազգանքում պայքարը միաբնակութեան եւ երկարեակութեան միջե սուր բնույթ էր կրում: Ազգանքի Սգիտպար եպիսկոպոսի վարձանձեղիւոց հետո, Երան Հաշարցած Ներսէսը Վարդա Տրդատ իշխանի այքի Սպրամի հետ սկսեց քաղկեդանականութեան տարածել Ազգանքում, հայաձեւով միաբնակ եպիսկոպոսներին, որանցից մեզ հայանի է Եսրայելը, հոնների մաս քրիստոնեութեան տարածուցը:

Ազգանքի իշխան Եերան միաբնակութեանը համառարիժ կայրակապոսներին ու եպիստարաններին հետ մտղով գումարեւ,

պատեւերի կողմից, սա այն, որ հաճատարիմ պետք է մնա՞ծ միաբնակ զազմանքին: Ապա եզրա Արճիշեցիին իր հերթն պայմանի թուղթ (զիր) ուղարկեց Ազգանք, որ շեշտում է՝ որ անհրաժեշտ է հաճատարիմ մնալ «շաւանդութեան սուր» հարցեա՞ծ:

Վրճահարույց է այս գեպերի կատարման ժամանակն որոշումը: Ըստ Կազանկառնացու, ինչպէս տեսանք, զա կատարվել է Արց ալ-Մալիք խալիֆայի (իշխել է մինչև 705) օրոք, երբ Ազգանից իշխանն էր Շերոն (հետացվել է 704 կամ 705-ին)⁶⁵, Սակայն Հալհանեն Պրասխանակերպացին եղում է, որ զա կատարվել է Յմար խալիֆայի օրոք⁶⁶, Մ. Յրմանյանը անհավանական է համարում թե՛ Կազանկառնացու թե՛ Պրասխանակերպացու տեղեկութիւնները, քանզի եզրա Արճիշեցիին վախճանվել է 717-ին, իսկ Յմարը իշխել է 717-ից: Նա գտնում է, որ այդ գեպերը պետք է կատարված լինեն Վալիդ խալիֆայի ժամանակ (705—715)⁶⁷:

Համենայնզեպ, եթէ հաճատարի համարենք Մովսէս Կազանկառնացու տեղեկութիւնները, զա պետք է կատարված լիներ գտնէ 704-ին, երբ Հայաստանում, 703-ի ապրիլ-ամսերումից անմիջապէս հետո, խիստ լարված վրճակ էր և հազիվ թէ Արց ալ-Մալիքն այդքան բարշացակամ լինեի՞ հայ եղևկեցու եկատմամբ: Ի վերջո այդ հարցը մնում է անորոշ:

Վալիդի հաջորդ Մուլայմանի (715—717) օրոք մի նախ պատերազմ սկսվեց եւալիֆայութիւն և Յուզանդիայի միջև: 716-ին Մուլայման իրն ալ-Մալիքի գլխավորութիւնով արաբական զօրքը ներխուժեց Փոքր Ասիա: Այդ ժամանակ Անատոլիկան բանակաթիւնի սարաանց ինն իսափրացիին, որ ծնվել էր Գերմանիկում (Մաքաշ), ապստամբեց Քեղզս Գ-ի գնդ և բանակցութիւններ սկսեց եւալիֆայութիւն հետ: Նա խոստումներ էր տվել Մուլայմանին, սակայն, երբ 717-ի զարմանք մտալ Կոստանդնուպոլիս և զարձալ կայսր, ոչ մի խոստում չկատարեց: Մրանից զայլացած, արարները հարձակվեցին և ծովից ու ցամաքից պաշարեցին Կոստանդնու-

պղծար: Քյուզանցացիք «Նունական կրակով» ոչնչացրին արարական նախատարմիդի 1800 կազիրը և արարական զորքը մի ձևեռ ևս անցկացնելով Փոքր Ասիայում, 718 թ. սպասարին ևսր խալիֆա Օմար Բ-ի (711—720) հրամանով նահանջեցին: Գրանից հետո, Օմարի իշխանութան տարիներին արարները զրեթե արշավանքներ չկատարեցին: Գեպի Փոքր Ասիա:

Քյուզանցիայի բնական գաշնակիցը հալիֆայութիան զեմ հազարաց խանությունն էր, որը (իբ հարձակումներով) արարական զորքին ստիպում էր երկու նահատակ պատերազմել:

Թեև, ինչպես նշել ենք, 692—693-ին արար զորավար Մուհամմադ իբն Ուկբան նվաճել էր Գարրանդը, մուսափորապես 701-ին Մուհամմադ իբն Մարուանը հասել էր Չաղաբազարը (Ճորա պահակ), այսուհանդերձ Բ զարի սկզբին Գարրանդը գանձում էր խազարների ձեռքում:

Երբ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքը նշանակվեց Հյուսիսային նահանգների (Արմինիա, Զազիրա, Ասրագատական և այլն) փոխարքա (709—722), պայքար սկսեց խազարների և զեմ և 713—714-ին զրավեց Գարրանդը, ապա արշավեց Գեղեմ և 713—714-ին զրավեց Գարրանդը: Խազարները պի հոնների երկիրը, որը, սակայն ձախողվեց: Խազարները ներխուժեցին հարավ և Օմար խալիֆայի որսը (717—720) իշխում էին մերձկասպյան շրջաններում (Շիրվան): Խալիֆան ուղարկեց Հատիմ իբն Նուման ալ-Բահրիին, որը հազարեց խազարներին:

Նման պայմաններում խալիֆայությունը զեռ շարունակում էր հանդուրժողական բազարականություն վարել Հաստանի նկատմամբ:

Սղխա Արճիշեցի կաթողիկոսին հաջորդել էր Հովհաննես Օձնեցին (717—728), որն իբ նախորդի նման ձեռ չեղրինա, կուսյուն էր վաշիլում երկրում, բանի որ Հայոց իշխան Սրմբատ Բագրատունին, որպես նախկին ապստամբ, մի կերպ հանգուրժվում էր Օմայանների կողմից:

Հաստանի նահանգներում, Հայաստանում

գանձոց մի արար պաշտանյա՝ Վլիթ (Վալից) անձամբ, այն-
քան էր զբմառել Յձնեցու բարեմասնությաննեք Յմար խա-
լիֆայի մաս, որ սա կամեցա՞յ տեսնել Հայոց կաթողիկո-
սին: Հովհաննէս Յձնեցին զնայ Պատմական և այնտեղ բն-
գանձեց խալիֆայի կողմից⁵⁵: Քէն Գրասիրանակերպացին այն-
պես է նկարագրում, որ զա սուկ բազարա՞մարական այն-
չության էր, սակայն Կիրակոս Պանծակեցին զկայում է, որ
կաթողիկոսը որսչակի խնդրանքներ ուներ խալիֆայից՝ և
բաշխագորել թրիտանեական համարի ազատությանը, հարկ
չվերցնել նկեզկցականներին և խալիֆան այդ մասին գրով⁵⁶
կերպած երաշխագորագիր տվեց⁵⁷:

Ղևոնդը նշում է, որ այդ ժամանակ Յմարը ազատ ար-
ձակեց այն հայ գերբայներին, որոնք 705-ի արյանալի գեղ-
բերից հետո բշվել էին Ասորիք⁵⁸, Մ. Սրմանյանը գտնում է,
որ զա հենց Յձնեցու ժարած բանակցությաննեքի արդյունք
պետք է համարել: Ազատ արձակվածներն մեշ էր նաև Վա-
հան Պողթնացին, 705-ին սպանված Խոսրով Պողթնացու որ-
գին⁵⁹:

Հայոց կաթողիկոսի տեսակցությանը խալիֆայի հետ
իր արձագանքը գտա՞յ նաև Կասանդեուպոլսում: Անոն Գ
Բաա՞մրացին (717—741) Վասիլի կոչված մի մարդու ազար-
կեց տեղեկանալու, թե ի՞նչն էին Հայոց կաթողիկոսի արար-
ներին մերձենալու զրգացատանանեք:

Քէն Ղևոնդը Յմար թ խալիֆայի մասին մեծ գովասան-
քով է արատալալում, նրան համարելով ազնվապույնը ի՞նչ
ազգատունմի (Յմայաններին) մեշ, նշում է նաև, թե ինչպե՞ս
ղա՞վանարանական հարցերի շուրջը նամակ գրեց Անոն Գ
կայսրին և պատասխան նամակը ստանալով, այնքան ազգ-
վեց, որ բարեհաճության էր ցուցաբերում թրիտանյանների
հանդեպ: Սակայն արար իրավագեա Աբու Յուսուֆը⁶⁰ և Քու-
փանեար⁶¹ զկայում են, որ Յմարը ոչ մահձեղականների եր-
կատմամբ անբարշացակամ էր: Նա առաջինն էր խալիֆա-
յության պատմության մեշ, որ պետականորեն սրբազարծեց
ոչ մահձեղականի (թրիտանյա, հրեա) մահձեղականին պա-

720) իշխանության տարիներին հայ եկեղեցու ու նախարարների նկատմամբ վերաբերմունքն քննչանքապետ հանգուրժողական էր, սպառնալից փոխակերպերը Երզնկայի Գալստիանի (Յազիզ) Բ-ի (720—724) և շիրազի (724—743) իշխանության ժամանակ, էրք անհանգուրժողությունն ու հանգուրժողությունը հարցադրում էին իրար, կամ գուցա հենց ընթացքում, քննչ սրում անհանգուրժողությունը եկեղեցու ու Մամիկոնյանների նկատմամբ էր, իսկ հանգուրժողությունը՝ Ռազրատուների:

Եզիզ Բ-ի իշխանության առաջին տարում ազատամարտի Եզիզ իրն Մուհալլարը: Նա խորասանի կառավարիչ էր և զամ ժամանակ ամենագաման միջոցներով ճնշելու ու նվաճելու էր վրկաներ (Ջուրջան), որք մինչ այդ, Գալստիանի ու Քարաբիտանի նման, լիակատար անկախ լեռնային նահանգ էր: Ապա Օմարի որոք, համարված հարկերը Գամասկոս շուրջակա կելու համար, բանտարկվելու ու արսորվելու էր: Երբ լսեց Եզիզի խաչիքոս գառնալու մասին, որք նրա սխեմիմ թշնամին էր, բանախցի փախավ ու սարի հանդեպ Երաքը: Նա այնքան էր հզորացել, որ կառավարիչներ էր նշանակում Ահալապարտ, Քիրման նահանգներում: Հյուսիսի (Արմինիա, Ջաղիրա, Ատրպատական) փոխարքա Մասլամա իրն Երզնկայիցը մեծ զոհաբերությամբ հաղթեց նրան ու սպանեց:

Այս փոսանգաժուր շարժումը ճնշելուց հետո, վերսկսվեց պայքարը արաբներն թշնամու դեմ: Խաղարները 721—722-ին հարձակվեցին Ալանաց կողմերի, իսկ 722—723-ին Գարբանդի վրայով՝ Արմինիա նահանգի վրա, հասան Աղվանք և հաղթեցին արաբներին: Եզիզ Բ-ը 722-ին Մասլամայի փոխարեն Հյուսիսի փոխարքա նշանակեց Ջառահ իրն Երզնկայից հայ-ճարտարներին, որք շուտով գրավեց Գարբանդը, հասավ մինչև Բայազետը: Ջառահը նպատակ ունի շարունակել գրքուցը մինչև Մամանդար, սակայն լսելով, որ խաչարները մեծ զորք են հավաքել, վերադարձավ ու Երեւում ձմեռեց: Նա 724-ին սգնություն իսկզբեց, սակայն Եզիզն արդեն մահացել էր:

կրնվեց և երբ արարեանքը զգտինների պատրիարքին բան-
տարկեցին, քրիստոսն ի նուրիս ի կրթական թագավորը 10¹
Հազար զորքով Հարձակվեց, ապա նահանջեց միայն պատ-
րիարքին ազատ արձակելու պայմանով:

Եզրից (Յագրից) Բ-ի մտա տարաբնույթություններն այն
տառիճանի հասան, որ նա հրամայեց կատարել Հայաստանի
բոլոր խոզերը (բոս Դեոնգի)¹⁰⁰, իսկ Ասորիքում ու Գերիկ
Միջագետքում՝ բոլոր սպիտակ շները, ազաճինները և արա-
զազները: Նա հրամայեց սպանել նաև բոլոր շեկ մարզկանց,
սակայն այս հրամանը շիրագործվեց. շնորհիվ սաստիճա-
վախ մարզկանց միջամտություն: Խոզերը ոչնչացնելու հրա-
մանը ինչ-որ շափով հասկանալի է, քանի որ մահմեդական-
ները նրան պիղծ կենդանի են համարում և հաճախայն
շղկար է խոզի միս ուտի, սակայն բոլորովին անհեթեթա-
բյուն է սպիտակ շների, ազաճինների և արագազների բնա-
շնչումը: Համենայնպես այս հիմարությունների (հատկա-
պես խոզասպանությունը) պատճառով տունեց երկրի արև-
տեսությունը: Դեոնգը (նրան համարելով գիվահար) այսպես
է նկարագրում նրա մահը. «եկզգամահ սասկեց գեի բրա-
նությունից»¹⁰¹:

Եզրից (Յագրից) Բ-ին հաշորդեց եզրայրը՝ Հիշամը (724—
743), որի իշխանության տարիներին քաղաքական ոլորտում
մեծ փոփոխություններ կատարվեցին:

Հիշամի իշխանության հենց առաջին տարում սկզբեց մի
նոր շարժում, որը հետագայում խորհրդեց Օմայան պետու-
թյան հիմքերը: Այդ տարում Մուհամմադ մարգարեի հարեզ-
րայր՝ Աբրահիմ Բուսնորգի Մուհամմադ իրն Ալին, գաղանթ
կազմակերպություն հիմնեց, որի նպատակն էր բմբոստ ար-
բամագրություններ առաջացնել տարբեր նահանգներում,
հատկապես Խորասանում, որտեղ կաշին Օմայաններից գրժ-
գուհ պարսիկ թե՛ հոգաակր ազնվականություն, թե՛ գյուղա-
ցիություն, ինչպես նաև արարական ցեղեր:

Մուհամմադը իր նստավայրից (Միրիա) Խորասան ուղարկեց
պարսիկ հարուստ վաճառական Բուրայր իրն Մահանին որ քա-

բազմ Արքայազանների գառը, թե Օմայանները խալիֆայական
զանգը հափշտակողներ են, իսկ արինավոր թեկնածուները Մու-
համմադի հորեղբայր Աբրահիմ անբող Աբրահայաններն (Աբ-
րահաններ) են: Պարսիկ հաղապետ ազնվականությունը հրա-
պուրում էին, խուսափելով, որ Աբրահանների իշխանություն
գլուխ անցնելուց հետո, նրանք սրբաների հետ հաճախ
կամանակեղեն քաղաքական կյանքին, իսկ գյուղացիությունը՝
հարկային լծի թեթևացում:

Հիշումն անտեղյակ չէր այս շարժմանը և, անհանգստ-
ցած, ուշադրություն կենտրոնում էր պահում կորստանքի
724-ին Իրաքի փոխարքային պաշտանից հեռացրեց ու բան-
տարկեց Օմար իրն Հուրայրային և նրա փոխարեն նշանա-
տարկեց Օմար իրն Հուրայրային և նրա փոխարեն Մաազին Խու-
կեց Խալիֆ իրն Աբդալլահին, որն իր եղբայր Մաազին Խու-
րասանի և Մաժարաննահի ընդհանուր կառավարիչ կար-
գեց: Մակայն Հիշումը կասկածելով, որ Խալիֆը կապ ունի
Աբրահայանների (Աբրահի) հետ, 737 թ. ձերբակալեց նրան
ու փոխարենը նշանակեց Յուսուֆին: Մաազը կորստանում
գաման միջոցներով էր իշխում և միամտամանակ պայքարում
Մաժարաննահի իրանական ազգաբնակչության ապստամ-
բությունների դեմ, որոնք, ի վերջո, ձևական կախման մեջ
էին Խալիֆայությունից: Մաազը մեռավ 736-ին, նախքան իր
եղբոր քանադակիչը և կորստանում նրան հաջորդեց նաև
իրն Մալլաբը:

Հիշումի սրտը պայքարը խաղարների դեմ նոր թափ քու-
տացած: Այդ պայքարի հաշտությունն ապահովելու համար
Ջառահը 724—725-ին մտավ Վիրք՝ ամբաստանելու արաբա-
կան իշխանությունն այդ երկրում, որի կապը թույլ էր Խու-
լիֆայություն հետ և վրաց իշխանը նրան ցույց տվեց Հա-
րիբ իրն Մաալամազին 654 թ. պայմանագրերը, որի հիման
վրա Ջառահը նոր պայմանագիր կնքեց:

Հիշումը Ջառահին հեռացրեց և Հուսեյնի փոխարքայու-
թյունն ու խաղարների դեմ պայքարի ղեկավարությունը
հանձնեց Մաալամազին: Խաղարների դեմ պայքարում հայա-
նի դարձավ նաև Մարդ ալ-Հաբաշին, որը 725—726-ին հար-

ձակօճեց Երանց չքա, սակայն հաշորդ տարին խազարները ԳՐՐՈՆԵՅԻՆ ղեկի հարաժ: 727—728-ին Մաւրաման նորից հարձակօճեց, իսկ մեկ տարի հետո Գուսն Ալանաց լեւանացքով կրկնեց պրհը, խորանալով խազարների երկրում, սակայն հաշորդութուն չունեցավ:

728—729-ին Զառահը, նորից Եշանակօճեց Հյուսիսի փոխարքա և նույն լեւանացքով կրկին խորացավ խազարների երկրում, հասնելով Բալլա քաղաքը (Վուլգայի ստորին մասերի մաս):

Բանն այն է, որ Բյուզանդիան միշտ հարարերութուն մեղ էր խազարների հետ՝ պրդելով Երանց Խալիֆայալայութան զեմ: Ասն Գ Իսապրացին 729-ին պատմիրակութուն ուղարկեց Վուլգայի ափերը, իսկ 732-ին նրա որդի Գոստանգինն ամուսնացավ Խաքանի գասեր հետ:

Խազարները 730 թ. ուժեղ գրհնով շարժվեցին դեպի հարավ, հասան Փայտակարան ու կոստրեցին մահմեդական ազգաբնակչությանը: Զառահը գիմեց Արդարիլ, ուր ահնկալում էր հանգիպել թշնամուն: Խազարները Վրաց իշխանի հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ տեղյակ էին Արմինիայի ներսում կատարվող գեպրերին: Արդարիլի մոտ խազարների թվով գերազանց ուժերը շախախեցին արարներին: և Զառահը սպանօճեց: Խազարներն ավերեցին Ասրպատականը, ապա ներխուժեցին Հայաստան, կոզուպանցին Բաղամանը, պաշարեցին Ամարիոսիկ ամրոցը, հասան մինչև Ազձեբը:

Հիշամ խալիֆան Զառահի փոխարեն զորքի հրամանատար Եշանակեց զորավար Մաիդ ալ-Հարաշիին, հանձնելով 30 հազարանոց զորք: Գալով Հայաստան, Մաիդը հովաքեց Զառահի զորքի մնացորդները, ապա Հարավային Հայաստանում խազարներին որոշ զամառներից դուրս քշեց ու շարժվեց դեպի Պարտով, ապա՝ Բալլական: Նա խազարների զեմ հաղթանակներ տարով՝ ստիպելով Երանց նահանգի՝ Վերջիններս կրկին հարձակվեցին, սակայն Մուղանի գաշաում արարները Երանց շախախեցին: Ետևով եկավ Մաւրաման,

որք երբորդ անգամ էր Հյուսիսի փոխարքա Աշահակովն և
Քչնամական հարարերությաննների մեջ էր Սահգի Հեա. որին
խալիֆան ետ կանչեց:

Մասլաման Գարբանդի կողմերում հաշտություն կերեց
նախ մերձկասպյան հաջգան. Եարուանշահ և Մասթթան ան-
րերի, ապա լեանային իշխանությաննների (քառ Բալագուրիի,
լեանական թագավորների) Հեա. ինչպես Քարասարանշահ,
Ֆիլանշահ, Զարշանշահ (Լարգ, լեզգիներ): Խաղարներից
Ֆրավեց Գարբանդը, ապա մի անհաշտ արշավանք կատա-
րեց զեպի հյուսիս: Ի վերջո 24 հազարանոց կաշաղար թու-
նկով Գարբանդում, վերադարձավ Անուրիք: Մասլաման 728—
729 և 731—732 թվականներին արշավեց Վիրք, որ կալի-
ֆայության տիրապետությունը թույլ էր և անհրաժեշտ էր
ուն ամբապնդել:

Այս բնթացքում շարունակվում էր պայքարը Յյուզան-
պիսի զեմ: Հիջրի 107 (19 մայիս 725—7 մայիս 726) թվա-
կանին Մասլաման գրավեց Կեսարիան: Հաջորդ ամբում
զարձյալ նվաճեց: Հիջրի 109-ին (28 ապրիլ 727—15 ապրիլ
728) Հիշամի որդի Մուհամմադը Բաթթալի հեա հասավ
728) Հիշամի որդի Մուհամմադը Բաթթալի 729—25 մարտ
Գանդրա (Կանչարա): Հիջրի 111 (5 ապրիլ 729—25 մարտ
730) թվականին Հիշամի որդի Մուհամման (Կարշանա), Էսկ հիջրի
հաշտոց տարում՝ մինչև Խարսիսան (Կարշանա), Էսկ հիջրի
114 (7 մարտ 732—20 փետրվար 733) թվականին՝ Ակրսինոն
(Ակրան):

Խալիֆայության պայքարը թշնամիների զեմ զովարա-
նում էր այն պատճառով, որ ստիպված էր երկու ճակատով
պատերազմել: Անհրաժեշտ էր կաշտել վրեժի ապահովել Հա-
րասանում: Սակայն, ինչպես ասել ենք, Հիշամի քաղաքա-
կանությունը երկպիմի բնույթ ուներ. թե՛ հանգստաց, թե՛
անհանգստաց:

Իր իշխանության ասպին տարում Արմինիայի ստի-
կան ուղարկեց Հարիս իրն Ամրու ալ-Քաթին (հաշ. Հերթ,
724—725), որը զամանորին վերաբերվեց Հայաստանի հեա:
Անանզն այսպես է նկարագրում նրա խառնությունները. «Սա

(Հիշամբ) վաս խորհուրդ հղանալով, Հերթ անունով մի գրքովար ուղարկեց աշխարհագիր աննչու մեր Հայոց աշխարհում, որպեսզի տեսակ-տեսակ շարիքներով ծանրացնին Հարկատվութիւն յուրք¹⁰²: Ապա ավելացնում է. «Սազում վերջ պատճառեց մեր երկրին, մինչև որ ամենքը սկսեցին հառաչել դանն նեղութիւններինց և շկար ոչ մի հետք անտանելի տագնապներինց ազատվելու: Գրանից հետո առավել ևս ծանրացավ նրա ձեռքը մեր Հայոց աշխարհի վրա»¹⁰³:

Մոզես Կաղանկատվային ևս պատմում է Հերթի (Հարթ) գործունեութիւն մասին. «Իսկ ի 629 (725) թուականութեան Հայոց զաման ժա՛ն անտանց և ձմեռն աշխարհագիրն Հերթի, որ արկ դմարգ և զանասուն և սահմանս երկրին քեզ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»¹⁰⁴: Այսպիսով, իբր աշխարհագրով ոտիկանց մեծ հարկ գրեց մարդկանց, տնտեսներին և հողային տարածութիւններին վրա: Հայ շինականի վիճակը խիստ ծանրացավ, քանզի նույն հարկը, որ նախկինում վճարում էին ամբողջ քնտանիքի համար, այժմ պետք է վճարէին ամեն մի տղամարդ անգամի համար:

Հիշամբ հարկային զաման քաղաքականութիւն մասին վկայում է նաև Միքայել Ասորին. «Հիշամբ իբր իշխանութիւն հենց սկզբին սկսեց ճնշել մարդկանց (ժողովրդին) շարժանց մանր հարկերով ու տուրքերով»¹⁰⁵: Եվ արինակ է բերում Վերին Միջագետքից (Ջազիրա), ուր, հաճախաբար, կեղերվում էր ասորի ազգաբնակչութիւնը:

Սակայն Հիշամբ շուտով փոխեց իր քաղաքականութիւնը, քանի որ սրվեց պայքարը խազարների դեմ:

Այլ ժամանակ Հայոց կաթողիկոսն էր Հովհաննէս Թանկցին (717—728), որն իր նախորդի՝ Եղիա Արճիշեցու նրժան ձգտում էր ամրապնդել հայ եկեղեցու զիրքերը: Նախ 720-ին նա զամարեց Գվինի Զ եկեղեցական ժողովրդ, ուր օրաշունհեր ընդունվեցին եկեղեցական արարողութիւններին կարգավորման և հասկապես արգելվեց պովիլիկյան ազանգավորների հետ հարցրգանցվելը: Սակայն Հովհաննէս Թանկցու սրտը տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձութիւնը հայ-ասորական անշուքութիւնների ամրապնդումն էր:

Նականուժյան ամրապնդումը, մի կողմից զինազրամկելու
Խաչիֆայուժյան սանձազուժյաններին, մյուս կողմից՝ Բյու-
զանդիայի գաղափարախոսուժյանը հանդիսացող քաղկեդո-
նականուժյանը:

Հովհաննես Օձնեցին միջնադարի պատմության մեջ կա-
րեոր տեղ սևի: Բացի հասարակական գործունեությունից-
հիշենք հատկապես նրա շանքերով կազմված «Կանսեա-
զիքը Հայոց» կոմիտային ժողովածուն, հայերեն առաջին ի-
րաժյունի հուշարձանը, որ շափազանց արժեքավոր է թե՛
հայ իրավունքի, թե՛ միջազգային միջնադարյան իրավունքի
պատմության մեջ¹⁰⁶, Մ. Սրմանյանը նրան է վերադարձնում նաև
«Գիրք թղթոց» ժողովածուի հավաքումը¹⁰⁷, որը նույնպես զի-
վանագիտական արժեքավոր աղբյուր է, հետազոտելու վաղ
միջնադարյան, Հայաստանի զավանդաբանական և նույնիսկ
քաղաքական հարցերը:

Այդ ժամանակ, 726 թ. մահացած Հայոց իշխան Մմբատ
Բագրատունին, իսկ 728 թվականին՝ կաթողիկոս Հովհաննես
Օձնեցին: Փաղարական միջնադարում արաբակի փոփոխու-
թյաններ կատարվեցին:

Բանն այն է, որ Հիշամ խաչիֆան 730-ական թվական-
ներին Հայաստանի նկատմամբ սրղկչրեց մի նոր քաղաքա-
կանուժյուն, որը մի կողմից հանդուրժող էր Բագրատունի
ների հանդեպ, քանի որ Խաչիֆայուժյանը պետք է ասպան-
վեր Հայոց աշխարհի մասնակցությունը խաղաքների զեմ
պաշարում, մյուս կողմից՝ անհանդուրժող հայ եկեղեցու
և Մամիկոնյանների նկատմամբ:

Երբ 732-ին Մարուան իրն Մուսամմազը նշանակվեց
Հյուսիսի փոխարքա և եկավ Հայաստան, ժողովելով Գվի-
նին, սիրալիր վերաբերվեց բնիկառաջ եկող նախարարներին:
Գվինում վասակի սրգի Աշոտ Բագրատունուն ավելց պատրի-
կուժյան իշխանությունը Հայոց աշխարհի վրա և մեծ պա-
տիվներ արեց: Այս ամենն անակնկալ էր, քանզի 726-ին
Մմբատ Բագրատունու ժա՛հից հետո, մից տարի Խաչիֆայու-
թյունը Հայոց իշխան չէր նշանակում, անշուշտ նպատակ

անկեալով Հայաստանը գրկել ներքին ինքնավարությաննից-
է գեղ, Մովսէս Կապանեկաւագիցին նշում է, որ ՃՀԳ (725)
թվականին, արարները սպանեցին ոմն Ազգանից իշխան
Ջուանշիրին:

Ասկաչն այս նշանակումը մեծ դժգոհություն աւարաց-
րնց «Մմբատի սրգիներէ» մտա, որանք Մամիկոնյան Գրիգոր
ու Գալիթի կորայրներն էին նրանք զեմ էին Աշոտի Հայոց
իշխան է սպարապետ կարգովում, բանգի համոզված էին,
որ սպարապետության պաշտոնը ժառանգարաբ պետք է Մա-
միկոնյաններին պատկաներ: Այս դժգոհության յորք հասավ
Մարտանին, որը հրամայեց ձերբակալել նրանց ու բերել իր
մտա: Ապա ուղարկեց Հիշամի մտա, գրավոր ամբաստանու-
թյամբ, որ նրանց որակում էր որպէս խռովարարներ ու Ա-
շոտ իշխանին (պատրիկին) հնազանդելի շկանեցոյներ: Հի-
շամբ նրանց արսորեց մեկն:

Այս գաժան պատմի մեշ բացահայտեան երևում է Յմա-
յանները անբարոյացկամ վերաբերմունքը Մամիկոնյաններին
նկատմամբ, որոնք միշտ էլ համարվել են Քյուզանդիայի
կողմնակիցներ:

Գրանից հետո Հայոց իշխան Աշոտ Բաղրատունին գր-
նաց «Թամայի իշխանի», այսինքն՝ ամիրապետի մտա,
խնդրելու, որ լուծի Հայոց այրուծիի սոճիկի հարցը: Արդևն
երեք տարի նայիֆությունը չէր վճարում այրուծիի տարե-
կան 100 հազար զիրհեմ (արծաթ) սոճիկը: Հիշամբ հարցեց
նրա խնդրանքը՝ հրամայելով կշտել երեք տարվա սոճիկը՝
100 հազարի հաշվով: Գրանից հետո ամեն տարի սոճման-
ված արծաթի քանակությունը (սակը) անխափան տարվում
էր Հայոց հեծյալների համար:

Ասկաչն շատով Հիշամբ սկսեց նեղել հայ եկեղեցուն,
խիստ անբարոյացկամ վերաբերմունքով: Անկատկամ Յմա-
յանները (այս զեպում՝ Հիշամբ) գտնում էին, որ նզեա
Արճիշեցուն ու Հովհաննէս Օձնեցուն շատ էին բնդաւաշել,
որի հետեանցով ամբապնդվել էր Հայոց ազգային եկեղե-
ցին, մանավանդ որ Հայոց իշխան Մմբատ Բաղրատունին,
որպէս նախկին սպսաւոր, հեղինակազուրկ էր: Եվ ահա

ժամանակն էր սահմանափակելու հայ եկեղեցու իրավունքները և բարձրացնելու Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հեղինակությունը:

Այս վերաբերմունքին արժանացավ Հովհաննես Թանկցու հաջորդ Գափիթ Արամունեցին (728—741): Հովհաննես Գրասխանակերացին վկայում է. «Նա զամն զի քնակչաց չեթանս սաց ի Գփին քաղաքի յայժ տաղակացեալ չինէր այրն Աստուծոյ Դաիթ, այլ և բազում շար սնիրք զնա եկզէին»¹⁰⁸: Այսպիսով, Գափիթ կաթողիկոսը այս տարիներին ստափիկ նեղված էր Գփինի չեթանս քնակիչների, այսինքն՝ մահմեդական արարների արարքներից, և բազմաթիվ սնրազործություններից: Հովանաբար Մուհամմադ իրն Մարասանը կոր արարների էր քնակեցրել Հայոց մայրաքաղաքում, կամ արար քնակիչներին և Հասկապեն արարական կայազրքին լիազորություններ էր տվել՝ ամեն առևանկ նեղություններ պատճառել Գափիթ կաթողիկոսին, եսլինիակ շար սնիրներ զործել: Վերավերելով կամ սղանելով հայրապետանոցի միաբաններին:

Նման զայրաց և թշնամական գործադրություններից չեան Գափիթ Արամունեցին ստիպված էր իր հայրենյաց Արամանք գյուղում կառուցել եկեղեցի ու տուն քնակիթյան (հայրապետանոց), ուր փոխազրգվեց և մնաց մինչև իր մահը:

Այս ժամանակ Հայաստանում հայտնի էր մասենայիք Մանգանոս Սյունեցին, որը զեան Ը դարի քառանկան իմպերատորներին, վիճելով ամն Ամրատ Բագրատունի Երկաթնակ տապալի հետ, զգալով իր Ժառվոր զարգացման պակասը, զնացել էր Կասսանդիուպոլիս օւսանելու, 728-ին վերադարձել էր Հայաստան: Եվ ա՛ն 725-ին նա խորհրդովոր կերպով սպանվեց մի անասակ կնոջ ձեռքով, որին հանդիմանել էր: Նման սպանություն պարագաները համոզիչ չեն և զույցն այս հարցում քաղաքական ինչ-որ անհասկանալի զբր-դապասնաններ պետք է որոնել: Միգուցե նրա մեծ հեղինակությունը հանելի չէր խալիֆայական իշխանություններին:

Գրանից երկու տարի անց, 737-ին ամիրապետի կողմից մահվան դատապարտվեց Վահան Բազմեացին, սպանված

Խոսքով Գողթնացու սրգին, որք 705-ի արչսնալի զեպրեբինց
Նեառ զերի էր տարգել Գամաակոս ու զառախարակիչն սր-
պեա մահճեղական՝ ստանալով Վահագ սնունք։ Ապա Յմար
խալիֆայի որոք (717—720), այլ զերյալներք Նեառ, վե-
րագործել էր հայրենիք մտաավորապեա 719-ին։ Նա տիրա-
ցել էր իր հայրենյաց կալվածքներին Գողթն գավառում և
կրկին զավանել իր քրիստոնեական հավատք, զերստին կոչ-
վելով Վահան։ Եվ ահա 13 հանգրսա տարիներ (ժողացված)
ապրելուց Նեառ, հանկարծ 732-ին ամիրապետք ճիշեց Երս
գոյության մասին ու սկսեց փնտրել Երան։ Լսելով այդ մա-
սին, Վահանք հինգ տարի թափառելուց Նեառ, զերջապեա
737-ին զեաց Թուսաֆա (Թուժափ), որք Օմայյանների տնա-
պատային նստավայրերից էր և հանձնվեց շիշամին։ Վեր-
ջինս փորձեց համոզել, ապա ստիպել Երան հավատափոխ
լինել, սակայն Վահանք մերժեց ու նահատակվեց։

730-ական թվականներին եկեղեցու զեմ կառարված
այս ստնձգությունների միջուկորսում արգյոք ի՞նչ վերաբեր-
մունք ունեք Հալոց պատրիկ Աշոտ Բագրատունին, որն քա-
երեսոյթին անտարբեր էր կամ անկարող միջամտելու։ Քեա-
կանարար Մամիկոնյանների զեմ սնեցած հակասություն-
ների հեռանալով զուցի լարված էին հարաբերությունները
Նաև Աշոտի ու եկեղեցու միջև, քանզի վերջինս կարող էր
համակիր լինել Մամիկոնյաններին։

730-ական թվականներին իրենց զազաթնակեմին հա-
սան արաբա-խաղարական պատերազմները։

Գեոն իր փոխարքայության ճեմց առաջին տարում Մա-
րտանը հարձակվեց խաղարների վրա, բայց թիչ հաջողու-
թյուն ունեցավ։ Նա խալիֆայից խնդրեց 120 հազարանոց
զորք և ստանալով, կրկին եկավ Հալաստան։

Նախքան խաղարների վրա հարձակվելը, Մարտանը
736-ին ասպատակեց Վիրքը, բանզի այդ երկիրը Ը զարթ
սկզբին նվաճվելուց Նեառ, սգավելով խաղարների զեմ Խա-
լիֆայության պայքարից և իր աշխարհազրահան զիրքիչ,
գրեթե կապված չէր Օմայյանների իշխանության հետ։ Մա-

բուանք դաժան միջոցներով, վերջնականապես նպատակեց-
րեց Վերքը. սրն արդեն հաստատ մնաց Խաչիֆայութիւն-
կազմում: Մարտանք նվաճեց նաև Ալանայ երկիրը և, այս-
պիսով, արարնիրի գիրքերն ամբացան Ալանայ շրջերում
(Դարբայի կիրճ, Քաբ սյուն):

Խաչիֆայութեան տիրապետութեան անվանական էր
Դարբանգի (Դադատանի) լեռնահանները մաս: Մարտանք
736-ին նպատակեցրեց լեռնային Քումանշահ և Լարզ (Լեզ-
գիններ) իշխանութեանները: Լարզի տերը Բրն աշ-Ասիրի մաս
կոչվում է Վարնիս, իսկ Բրն Խաչիաթը նրան անվանում է
Վարաանիս (Վրթանես), սրբ համանարար հայ էր: Վարնիսը
(Վրթանես) փնխով, իսկ Մարտանք պաշտօնեց նրա Համգին
ամրոցը: Ե վերջո բերեցին Վարնիսի գլուխը, սրբ Մարտանք
կախեց ամրոցի աշտարակից: Ամբոցի պաշտպանները կո-
տորվեցին, իսկ նրանց ընտանիքները գերեզմարվեցին:

737-ին Մարտանք 150 հազար զորքով, սրբ մասն էր
կազմում հայոց 15 հազարանոց այրուձին, Հայոց իշխան
Աշոտ Բագրատունու հրամանատարութեամբ պատրաստվեց
արշավանքի խաղաղների դեմ: Մարտանք չուր սեղանիկեց
Խարանին՝ բանակցելու, իսկ վերջինս ստանց կասկածելու
զեւոյան սեղանիկեց: Մակայն, ըստ պայմանագործութեան,
արարական զորքը հանկարծակի, երկու կողմից, հարձակ-
վեց: Մի մասը Մարտանի զլխագորութեամբ Ալանայ գոնե-
րից ներխուժեց Հյուսիսային Կովկաս, մյուս մասը Դար-
բանգից գրահեց զեպի հյուսիս: Անսակնկալի եկած Խարանը
Ես հանրեց մինչև Վարբայի ավազանը: Մարտանք հասավ
ու հաղթեց նրա թողած իսպաղարական զորքին: Խարանը նպա-
տակութեան հայանեց Յմայան խաչիֆայութեանը, և Մար-
տանի պահանջով բնգունեց մահմեդականութեան:

Այսպիսով, խաղաղական հարցը գրեթե հրմնականում
չուժվել էր Արարական խաչիֆայութեան համար:

Վերադառնալով, Մարտանք 738-ին վերջնականապես
նպատակեցրեց Դադատանի լեռնային իշխանութեանները՝
Մարիթ, Քուման, Քիրան, Ֆիլան, Լարզ, Համգին, Քարաա-

բան, Ջիրֆրան, ինչպես նաև մերձհասոյցյան Շապարան, Շիրվան և Մազրուխ (Մասկաթ) գավառները:

Արարական զորքի հաղթական վերազարմից հետո Մարտանը եռազարաց հրկրից բերած բազմահազար զենքերն ու հեկայական սողմական ավաքք բաժանելով, մեկ հինգերորդն ուղարկեց խալիֆային, շրտ հինգերորդը բաշխեց իր զորքին: Որոշ բաժին ստացավ նաև Աշոտ Բագրատունին և Հայոց աշուձին: Աշոտ Բագրատունու հաղթական վերազարձը ամբողջից երա հեղինակությունը Հայաստանում:

Եռազարների զեմ վճռական հաղթանակից հետո, Խալիֆայության ձեռքերն ազատ էին վերջապես վերանվաճելու Միջին Ասիան (Մազարաննահր), բանի որ 705—715 թվականներին Սուլայրա զորավարի նվաճումները ժամանակավոր էին և Միջին Ասիայի հրկրները (Սուզա, Խորզմ և այլն) զրեթև անկար զինակում էին: Խորասանի ժոխարքա Նասր իրն Մայլարը 738-ին մտավ Ֆերզանա, Սուզա: 740-ին արզեն Միջին Ասիայի (Մազարաննահր) մեծ մասը նվաճված էր:

Սակայն Արեմուտքում Խալիֆայությունն անհաջողություն ունեցավ: Արարական զորքը, որ ներթափանցի էր Փոքր Ասիա 730-ին, պարսություն կրեց Լևոն Գ-ի զորքից և արարների զիպական հերոս Բաթթալը սպանվեց:

Ըստ Յակուբիի, 742-ին Սուլայման իրն շիշամը հարձակվեց, սակայն հանդիպելով Լևոնին (Լևոնի որդուն) և Արտավազդին (Արթարսու), ես վերազարձավ և բախում տեղի չունեցավ¹⁰⁰, նույն տարում Քուսիանեար վկայում է, որ Սուտանզին Ե. ք կամեցավ հարձակվել արարների վրա, սակայն Արտավազդի ապստամբությունը երան խանգարեց¹⁰¹, Ակներեորեն Յակուբիի հիշամը կատարվել է զարնանը, երբ հարարությունները կաշարի և Արտավազդի (Օստիկիոն բանակաթեմի զորավար) միջև զեա շարված շէին, իսկ Քուսիանեաի հիշած զեպրից հետո Արտավազդն իրեն կայսր հրաշակեց:

Շիշամի մահվանից (743) հետո Օմայան խալիֆայությունը սկսեց քայքայվել:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր ՈՒ Ք Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Ֆ Լ ՈՒ Կ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՐՈՒԱՆ ԵՎԱՆՈՐԹԵԼԵՐԻՆ ԿՈՍՈՐԳՈՎ
ՃԱԿԱՆԱԿԱՆՔԸ ԵՎ ԲԱՆԻՄ

- 1 Փառասոքի Քուրմուզադեի Պատմության Հայտը, Վենետիկ, 1933, Ի գաղ-
ղի. Ա, էջ 310—311:
Մազմուրի Խարենկադեի Պատմության Հայտը, էջմրտահե—Տփղիս, 1813,
էջ 310—312:
- 2 Հուգարայի Փարսիզիայի Պատմության Հայտը, Տփղիս, 1904, էջ 23—24:
- 3 Н. Джурджанишвили, С. Джанашини, Н. Бердзенишвили, Историю
Грузии, Тбилиси, 1950, с. 106—107.
- 4 Там же.
- 5 С. Ершани, Политическая история Албании III—VII вв. «Обзор-
ки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, с. 314—315.
- 6 Там же, с. 316.
- 7 Լ. Մանեկյան, Երկիր, Ք, Երևան, 1978, էջ 238—248:
- 8 С. Ершани, Политическая история..., с. 315.
- 9 Հուգար Փարսիզի, էջ 160—162:
- 10 Եղիշեի վանի Հարգանայի և Հայտը պատերազմի, Երևան, 1957,
էջ 71:
- 11 Հուգար Փարսիզի, էջ 171:
- 12 Յակոբանուրի Տարսեհիդեի Առաջին Պատմության տիեզերական, ՅԱ-
ակրբուրդ, 1855, էջ 80:
- 13 Առաջին, էջ 82:
- 14 Առաջին տեղում, էջ 82—84:
- 15 Պոստալիսա Ստարուշի, Խորհրդ. Լ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ
203—204:
- 16 Վ. Իսկանյան, Մարգարավանական Հայաստանը Ի գաղտում, Հայ ժողովրդ-
ի պատմության, Ք, Երևան, 1984, էջ 251:
- 17 Ջախարիա Հոնոս, Ասորական պաշտօնակիր, Խորհրդ. Լ. Մելքոնյանի,
Երևան, 1976, էջ 313—314: Н. Анона, Армения и эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 219—220. Կ. Ազեկեր Բազզուեր Խորագրեր—

րեն *Վաճառում է Քաղաքացիներ: Քնացրից երեսով է, որ այս անգամ ասով պետք է շահույթով մեղմեացան շրջանները՝ եսեյին Մազ-բաց Արշակունիների թագավորությունը:*

18 Փրքը իջնաց, Թրքիա, 1801, էջ 171:

Հաս վրաց մասնակցից Արսեն Մախարազու, «Վրացիք ասում էին, որ ասքը Փրքագրը Հաճառանից շերել ասից մեզ (այն) Վաճառ-ը...»:

Լ. Մելիսեր-բեկ, *Վրաց պաշտարները Հայաստանի և Ղազարի մասին*, Ա. Երևան, 1834, էջ 37:

19 Մովսես Կապանեցուսուպի, Փաստաթղթի Ազատներից աշխարհի, Երե-վան, 1882, էջ 11:

20 Խաչն անգամ, էջ 36:

21 Կոսին, *Վարք Մաշտոցի*, Երևան, 1941, էջ 62:

22 Խաչն անգամ, էջ 68:

23 Կ. Անկեյնեկ, *Վրաց գրականության պատմություն (Վրացերեն)*, Տրմ-ցրտ, 1928, էջ 37: Ե. Մարտիրոսյան, *Մաշտոց*, Երևան, 1882, էջ 346—347:

24 К. Тренер, *Очерки по истории и культуре Кавказской Азии*, М.—Л., 1950, с. 310. *Հայերենը ըստ լեզվան ծ գործից էր պատարճեցում Ազատներում:*

25 Աս, *Երկերի ժողովածու*, Բ, Երևան, 1967, էջ 99—102:

26 Խաչն անգամ, էջ 140—143:

27 Խաչն անգամ, էջ 159—161:

28 Կ. Տեր-Մինասյան, *Եկամտաբանությունը Հայաստանում*, Փաստա-րանագրական Հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 330—333:

29 Փաստաթղթի Արևոտի, Երևան, 1970, էջ 70:

30 Աս, *Երկեր*, Բ, Երևան, 1967, էջ 159—205:
Հ. Քարթիկյան, *NARRATIO DE REBUS ARMENIÆ*, *Վաճառան թագավորությանը մեզ շատով Ղաչ-թագվեցանական սկզբնաղբյուր*, *Բազմեր Մատենադարանի*, Ե. 1962, էջ 465:

31 Մերես, էջ 72—73:

32 Մերես, էջ 76—80; Աս, էջ 213—215:

33 Քարթիկյան, *NARRATIO...*, էջ 466—487:

34 Փաստաթղթի Յովանեսի Կաթողիկոսի, *Յրուսազեմ*, 1867, էջ 88—89:

35 «Ըսկ թ Տանաց իզգանե՛լ եան Յովան պատրիկ, ապա Ներսէկ, ապա Յարմեհ, Մերես, էջ 105:

36 Խաչն անգամ, էջ 81:

37 Histoire de la Géorgie, Petersbourg, 1849, t. p. 216—223:

38 Կ. Անկեյնեկ, *Երկերի Կաթողիկոս Վրաց*, *Վրենտ*, 1910, էջ 100:

39 Խաչն անգամ, էջ 243—236:

39 Н. В. Пугачевская, *Из сириндской анонимной хроника 1234 г.*

5 кн.: Византия и Проп. на рубеже VI и VII вв., М., Л., 1946, с. 256—267.

40 Սերևու, էջ 86.

41 Նաչի տեղում, էջ 92.

42 Նաչի տեղում, էջ 67—68.

43 *Յանգուսի Տարածչույ Թագիակ Փամբաթիկ տիւղերտիւն, Պե-տերբուրգ, 1883, էջ 85.*

44 *Մաճչումի, Փամբաթիկ Լույս, 2, էջ 307.* Մ. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 396—398.

45 *Մաճիս նախնականացի, էջ 170—171.* С. Ереми, Политическая история Албании III—VII вв., с. 319. 9. *Տրեզեր ցանում է, որ սուրջուր էր Եւրոպում ազգաններն ու նախնականներն իրեն.* К. В. Тресер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, с. 235.

46 *Քուրանե, Յարգժ. 2. Քարթիկցիակ. Նրնում, 1882, էջ 30—31.* История Византии, I, с. 364—366.

47 Սերևու, էջ 131. Փամբաթիկ Տագնանու, էջ 99.

48 Սերևու, էջ 123.

49 Մ. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 401.

50 Histoire de la Géorgie, I, p. 225—226.

Е. А. Нахомов, Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, с. 29.

51 *Մաճիս նախնականացի, էջ 137—138.*

С. Ереми, Политическая история Албании III—VII вв., с. 320. К. В. Тресер, Очерки по истории..., с. 241.

52 *Մաճիս նախնականացի, էջ 172.*

53 Քուրանե, էջ 71. История Византии, I, с. 365.

54 Սերևու, էջ 121—122.

55 *Փամբաթիկ Տագնանու, էջ 98—103.*

56 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1936, p. 500—502. Աս, էջ 260—263.

57 Սերևու, էջ 128—129.

58 *Փամբաթիկ Տագնանու, էջ 87—98.*

Գ. Յուսիպե, Ազգագրամուտ, Կ. Փարիզ, 1959, էջ 482—483.

59 Սերևու, էջ 122.

60 Նաչի տեղում, 124.

61 Նաչի տեղում, 128.

62 Histoire de la Géorgie, I, p. 232—237.

Нахомов, Монеты Грузии, с. 30—31.

63 *Մաճիս նախնականացի, էջ 178.*

64 М. М. Артамонов, Хазарский каганат. Сов. исторические этно-классика, т.15. М., 1974, с. 483.

65 История Византии, I, с. 373.

ԱՐԻՐՄԵՐԻ ՀԻՄՆԻՍ ԳԼԸ

- 1 J. Ryckmans, Chronologie des rois de Saba et du Raydan. *Oriens Antiquus*, III, 1964, p. 1—24.
 A. Г. Лундан, Государство мукарридов Сабда, М., 1971.
 H. Wissmann, Die Geschichte von Saba, Wien, 1982.
 J. Pirenne, Le royaume sud-arabe de Qataban et sa datation, Louvain, 1961.
- 2 H. Wissmann, Himyar: Ancient History, Le Muséon, Louvain, 1964, vol. 77.
- 3 J. Dorese, L'empire du prêtre Jean, v. I, Paris, 1957.
 A. H. M. Johns and E. Monroe, A History of Ethiopia, Oxford, 1955.
- 4 Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 65—66.
- 5 М. Б. Пшотровский, Южная Аравия в раннее средневековье, М., 1985, с. 50—65.
- 6 Hitti, History, p. 104—105.
- 7 Idem, p. 36—48.
- 8 A. Kennedy, Petra its History and Monuments, London, 1925.
 R. Dussaud, La pénétration des arabes en Syrie avant l'islam, Paris, 1955, p. 21—50.
- 9 Dussaud, La pénétration, p. 176—178.
- 10 Dussaud, p. 71—162. Hitti, History, p. 74—78.
- 11 A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreiche Osroëne, Mémoires de l'Académie impér. de St. Petersbourg, 1887, sér. 7, t. 35, № 1.
- 12 Հ. Մելիսյան, Միջոցներ, Հայկական Հանրագրարան, Երևան, 1981, Վ. 7, էջ 230:
- 13 Հ. Մանուկյան, Երկեր, Ա, Երևան, 1977, էջ 189:

- 14 *Βασιλική της Βουλγαρίας Σύγχρονη Ιστορία. Σχόλια*—*Σφράβα*, 1909, αριθμ. 203.
- 15 H. Driiten, *Hatra*, Lexicon der Antike, Leipzig, 1909, S. 222.
Ἡμεῖς ἡμεῖς, Βασιλ. Β. Αρχαιολογικῆς, Ἐπεὶ, 1916, τ. 213, 218, 220. A. C. Bonassius, *Περὶ τοῦ Ἡμεῖς*, Μ., 1906, II, σ. 246, 287.
- 16 *Ἡμεῖς ἡμεῖς, Ἐπεὶ*, 1916, τ. 213, 218, 220.
- 17 T. Nöldeke, *Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Ga'as*, Berlin, 1888.
 H. B. Puryaevskan, *Ἀραβία ὑπομονὴ Βασιλείου ἢ Ἡμεῖς ἢ IV—VI αἰ.*, Μ—Λ, 1904, σ. 180—214.
- 18 G. Rothstein, *Die Dynastie der Laboniden von al-Hira*, Berlin, 1899.
 Puryaevskan, *Ἀραβία*, σ. 57—123.
- 19 Hitt, *History*, p. 106—107.
- 20 G. Ollander, *The kings of Kinda*, Lund., 1927. Puryaevskan, *Ἀραβία*, σ. 124—179.
- 21 H. Lammens, *Le berceau de l'Islam*, Rome, 1914. Hitt, *History*, p. 87—108.
- 22 H. Lammens, *La cité arabe de Taif à la veille de l'hégire*, Beyrouth, 1922.
- 23 A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, t. I, Paris, 1847, p. 229—234.
 H. Lammens, *La république marchande de la Mecque vers l'an 600 de notre ère*, Bull. de l'Inst. d'Égypte, 5e sér., t. 4, p. 23—54.
 Idem, *La Mecque à la veille de l'hégire*, Beyrouth, 1924.
 E. A. Bezaev, *Ἀραβία, ἡμεῖς ἢ ἡραβικὸν χαλιφάτ ἢ ἡμεῖς—εὐρωπαϊκῶς*, Μ., 1965, σ. 95—108.
- 24 *History of Muhammad's campaigns* by Muhammad al-Wakidy, Calcutta, 1856, p. 196.
- 25 Bezaev, *Ἀραβία*, σ. 100.
- 26 J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Berlin, 1897.
Ἡμεῖς ἢ Μухαμμάδ αλ-Κααβί, Κόνη ἢ ἡμεῖς (ἡμεῖς ἢ ἡμεῖς), Μ., 1984.
- 27 Hitt, *History*, p. 93—94.
- 28 Caussin de Perceval, t. II, p. 641—656.
- 29 Πυρρῶν, *Ἡμεῖς ἢ ἡμεῖς*, σ. 157—158.
- 30 *Ἡμεῖς ἢ*, σ. 162—164.
- 31 *Ἡμεῖς ἢ*, σ. 120.
- 32 H. Lammens, *L'Islam, croyances et institutions*, Beyrouth, 1941, p. 30.
 Hitt, *History*, p. 108.
 Bezaev, *Ἀραβία*, σ. 103—105.

Յնձնամ ծաղիկն անգուկն Նիվանասկն հրակից ծաղկ է մրաս-
գանալլյան ցամաքոց մի սումուեր, անկախ արարական Նիվանաս-
կան հրակից: Писцовский, Южани Арабии, с. 155—156.

33 Н. Ю. Крачковский, Арабская медицина, Избранные сочинения,
II. М.—Л., 1956, с. 247—248.

34 Liber expugnacionis regionum auctore al-Beladsori, Lugduni Bat.,
1866.

35 (Զ ցարի վերջ ն է ցարի սկիզբ) Արաբիայի Նասարահյուզի մասին
խորհրդային գիտնականության մեջ աարքեր կարծիքներ են նայու-
մել: Իսկ 30-ական թվականներին նկատվել է, թե կել է աս-
սիրա-կապիտալիստական շարաբերություններ, եան՝ բազմաթիվսե
և փրկարարական և սեռայիններ: Նայումի է կան սին կարծիքը,
թե վաղիկագույնական Նասարահյուզան է եղել, որը Նասարայում
կրկնել է Ե. Վ. Պրյուդեկայան:

Սահայն Ս. Ս. Տալաուզը՝ 30-ականներին, Ա. Յու. Նախարարիկին,
Բ. Ս. Պարաշեկին ու Ե. Ա. Սեյյանը՝ Լազառազմայան շրջանում,
գտնում են, որ իշամի նախորդին արաբների մաս նկատվում էին
նախնական ասորիական շարաբերություններ: Իսկ նվաճումներից
Նևոս, էր է—Ը ցարերում կողմադրվել կալիֆայությանը, արա-
բները ներթաշնչելին ֆեոդալական շարաբերությունների մեջ և ասոր-
կապիտալիստի մնաց որպես փրկարարիցին կազմավորել:

Н. П. Петрушевский, Иран под властью Арабского халифата,
в кн.: История Ирана, Л., 1959, с. 84. Белкен, Арабия, с.
93—95.

36 IIII, History, p. 104—107.

37 Историю Ирана, с. 84—85.

38 IIII, History, p. 46—48.

39 Մուհամմադի կենսագրությունը ցրել է Բրի Բուկուր (մկ. 767), որի
աշխատությունը մեղ է Նասիկ Բրի Հիշամի (մկ. 834) խմբագրու-
թյամբ: Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishaq bear-
beitet von Abdelmelik Ibn Hisham, Hsgh. von F. Müstenfeld, Göf-
tingen, 1858—1860. Նայ միջնագույնական մասնակցիները Մուհամմա-
դի կենսագրության անգրագրանի են շարաբասակ մասնակցում: Տե՛ս
Aram Ter-Ghewondian, Auteurs chrétiens, Bibliographie du dialogue
islamo-chrétien, Islamochristian, Roma, 1980, p. 279—287.

Արևելագրության մեղ Մուհամմադի կենսագրության մասին Նա-
րասա գրականության կա: Հիշեր մի ցանկը:

W. Muir, The Life of Mahomet, vol. 1—4, London, 1856—1861.

M. Gaudelroy-Demombynes, Mahomet, Paris, 1967.

W. W. Montgomery, Muhammad, Oxford—London, 1961.

- 40 A. J. Wansink, *Bahira*, Shorter Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1953, p. 55—56.
- 41 Հիջրայի Յիսկահառնայան պաշտանական ընդունումը հասարակ է Սմար (634—644) խալիֆայի որսը: Գրան սկիզբը նամարիկ է 20 սեպտեմբեր, 622 թ.: B. Carra de Vaux, *Hidjra*, Shorter Enc. of Isl., p. 139
- 42 Beladsori.
- 43 Idem.
- 44 Idem.
- 45 Idem.
- 46 Ղաթիկառյով, որ Մուսուժմայի բարագան նայանությանները կրա մաւնանից նետա կիսապղնե, ոտանք սկոն է կքի ոտանկ: Այլ գործը նանկարիկ է Մուսուժմայի բարագայար Քայզ իրն Մուրիանի, որը միայն Յուան (644—655) խալիֆայի որսը նամարիկ յուրս իսկայարությանները, ժի նամուամար բնագիր կազմեց. այն զվարտվյաժը ընդունվեց: F. Buhl, *Koran*, Shorter Enc. of Isl., p. 276—279.
- 47 Մուսուժմայի կոնստիտուցիան (իսլամ) այլ կրաններից տարբերվում է կրանով, որ մեկն, ճնամարիկն, որրայան ճառայան է սեկեկն (Յեկուց բանավոր) և պաշտանական կրան է գարնեկ միայն Մուսուժմայի որսը, ազնեկն ճիշտ՝ 610—630 թթ., սյոթերն՝ 20 տարիների բնկուց ճամ: Գրան նահապակ, երկար նահապար: Ան սեկեկն յրանմայանկանստիյաներ, բարգայանկանստիյաներ, զրադուշտանկանստիյաներ, նրանկան կրանը (նուդայանկանստիյաներ), յրիսանկանստիյաներ և այլն: Քրիստոնեանստիյանն այլ նահապարն սեկեկն է կրնը նարյուրամարիան: Մուսուժմայի կոնստիտուցիան (իսլամ) մաանն նարուստ գրանկանստիյան կա ճիշեկն ժի բանկար:
- A. Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig, 1868.
- I. Goldziher, *Mohammedanische Studien*, Tl 1—2, Halle, 1889—1890.
- D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, London, 1903.
- H. Lammens, *L'Islam, croyances et institutions*, Beyrouth, 1941.
- G. E. von Grunbaum, *Medieval Islam*, London, 1946.
- 48 D. B. Macdonald, *Djihad*, Shorter Enc. of Isl., p. 89.
- 49 История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970, с. 130—131.
- 50 Там же, с. 133.
- 51 История Ирана, с. 86—87.
- 52 История стран зарубежной Азии, с. 133.
- 53 Там же.

24 Երկարահամբյուրան և միարեահամբյուրան պայքարն աչերան էր սրվել, որ երա մէջ ներգրավվեց նաև թագաբանան խմբագրութեանը՝ հայաւայտները (գնեհականներ) և հանաչները (պրատիկոսներ)՝ Նահաւարտաւայտներ: Եսպարտիանները խմբագրութեան մէջ մտնում էին նախապէս ազգականները, որոնք հոգմեակեց էին երկարահամբյուրան և Արևմուտքը Նաւերա հապերին, իսկ հանաչները՝ աստորագրաւայտաւանան վերախաղից էին: Նախախմբագրում էին միարեահաններին և հոգմեակեց էին Արևելքը Նաւ սերա հապերին: Այսպիսով, այս երկու թագաբանան խմբագրութեանները միջև պայքարը ստուշել էր կրեւարագորտական քրեւայթ:

Բ. Պետրուշևիչու հարմիրով, այդ պայքարը Բյուզանդիային ներսից Թուրքիոյ տղպաններին մտնել էր: Ավելի ճիշտ է ստել, որ այդ կեւարտները ու հայաւայտները պայքարը միարեաւայտով երկարահամբյուրան և միարեահամբյուրան գտնեւարտին, երան ստավել կտուաղ ընտիլ էր նազորգում:

G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State.

Historia Byzantina, I, 134—136.

Historia странъ восточнаго Азіа, I, 133.

55 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1936, p. 500—502.

56 HHH, History, p. 147.

57 Historia Byzantina, I, c. 275.

58 Там же, c. 275—278.

59 A. S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1969, p. 179. M. Kamil, Aspects de l'Égypte copte, Berlin, 1965, p. 9.

60 Ատուրին պատրիարք Յեղիար Նախար Թուրքոստան հոգմեակեց մեւուրդել է մտաւարտաւան 242-ին: Atiya, A History, p. 183.

61 A. Muhsen, Historia byzantina, CHG., 1895, I, c. 277—278.

62 HHH, History, p. 147—148. W. Muir, The Caliphate, its rise, decline and fall, Edinburgh, 1924, p. 70.

63 Idem, p. 92—96.

64 Քեւփանեւ, էջ 46: Քեւգորտու Մակելլարտուին Ֆ. Հրատին շիտմով է Հերակի կորստի Քեւգորտու Նաւ: HHH, History, p. 152.

65 Քեւփանեւ, էջ 46—47.

66 Նույն տեղում, էջ 47.

67 Tabari, Tarikh, al-Qahira, 1962, III, p. 570: Հաւ երա, Նախարտան զարտաւար իրաւեւարտուին էր Զարտան, որը զույն Վերսց լինի:

68 Beladsofi.

69 Tabari, III, p. 572. Հաւ որոշ արար պատմիչները, Վաներ քրեւփեց, սահալե զտիկեւայտով, որ Հերակի կրեւ հայաւար էին պեւ երա:

- ժամ, ազատականք Սրբազն Բ. Կասարթիկ զանքը, գրանցում զա-
 նական՝ Թուսուսա սեփար. և Եզրիկն Գազթի Զ ազգնոր մեկնու-
 թյոնքը: Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, t. I, CSCO,
 Scriptores Arabici, III, Beryti, 1906, p. 15: Հուանի ժամն ախ՝
 A. Sirafox, Byzantium in the seventh century, I, Amsterdam, 1972,
 p. 64—73.
- Ю. Кузановский, История Византии, III, Киев, 1915, с. 149—
 151.
- 70 Beladorsi, p. 137. Muir, The Caliphate, p. 129.
- 71 Muir, p. 129—130. Hitt, History, p. 153.
- 72 Muir, The Caliphate, p. 131—132.
- 73 Idem, p. 86.
- 74 Մուսաթը, Իտորիս սեռամ, v. 262.
- 75 Muir, The Caliphate, p. 104—111.
- 76 Սրբազ. էջ 187.
- 77 Մուսաթը, Իտորիս սեռամ, v. 269—270. Hitt, History, p. 156—157.
- 78 Մուսաթը, Իտորիս սեռամ, v. 268.
- 79 Կառ առ, c. 273.
- 80 Կառ առ, c. 274—275.
- 81 Aliya, A History, p. 74. M. Kamli, Aspects, p. 9—10.
- 82 Idem, p. 10.
- 83 Muir, The Caliphate, p. 160.
- 84 Hitt, History, p. 160.
- 85 Վարդանը (Յարզան ոչ-Յամի, Խոստ Վարդանը) Հարստանի բյու-
 ղանական ժամն էր Գեյնի էր ընկել, այս ազատարգելի (ժամա-
 ռա): Եւ Յերսի խորհրդանուն էր, ինչ որոշ ժամանակ՝ Եզրիկի
 վերստանուչ: Եզրիստոս Թասթիթ ժայտուրագարս իրա սեփարս
 շահա կար:
- 86 Հերսիկի ժամանակն Լուս իշխեց իրա սուրբն կնոջն Սեփա Լու-
 սանկն Գ.բ. որին շուտով թանամորեցին, այս գահին տիրացան
 Էրկորն կնիք՝ Կասարթիկն ա իրա որդին՝ Հերսիկեանսը (Վարդան
 պատմիկի ժամ՝ Հերսիկեան, էջ 94), որոնց իշխանաւթյան շրջանում
 բազմաթիվան վիճակն իսակ էր և Կասարթը կարգազամ թալլամա:
 Իրան սուսուր վերագտնուրս Եզրիստոս՝ սուսանկնիով պասրիսարի
 ա ծառամարի պաշտանկերը, և որոշվեց բյուզանդական կայսրորդ
 զարս ընթել Եզրիստոսից: Ostrogorsky, History, p. 113. Յ. Հրստին
 կարծում է, թե այդ թալլամութլրուսը շեքիկն Հերսիկեանսը Եզրիկ
 կասուսն Բ.բ (641—668): Hitt, History, p. 164.
- 87 Muir, The Caliphate, p. 160, 164—165.

ՀՅՏՏՈՏՏԱԸՍՔ ԵՐԱՐՈՒՄԸ, ԻՆՈՋՈՒՆ ԻՐԵՆՈՒՄԵՆԻԻԸ ԺՅՄԱՆԱՒ

- 1 Denys de Tell Mahré, p. 6.
- 2 Քեփանեկ, էջ 49 (Յ128 թ.):
- 3 Michel le Syrien, II, p. 426.
- 4 Քեփանեկ, էջ 49—50 (Յ120 թ.):
- 5 Beladsori, p. 174.
- 6 Քեփանեկ, էջ 49.
- 7 Beladsori, p. 175—176.
- 8 Քեփանեկ, էջ 49—50.
- 9 Beladsori, p. 176.
- 10 Khalifa Ibn Khayyat.
- 11 Այս ժամանակ առաջին անգամ Մանուկյան, Շ. Ք., էջ 208—213:
- 12 Beladsori, p. 176.
- 13 Խաչի տեղում:
- 14 Հովհաննես Գրախանյանի, էջ 105:
- 15 Michel le Syrien, II, p. 424—425.
- 16 Տարանի պատմություն, էջ 283—286:
- 17 Beladsori, p. 176.
- 18 Ս. Երեմյան, Հայաստանի բնակչության և քաղաքների մասին, էջ 53:
- 19 Beladsori, p. 176.
- 20 Խաչի տեղում:
- 21 Տարանի պատմություն, էջ 280:
- 22 Սեփևս, էջ 138:
- 23 Ղևոնց, էջ 2, Հմմտ. M. Ghazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.
- 24 Սեփևս, էջ 138:
- 25 Խաչի տեղում:
- 26 Խաչի տեղում: Մամուկյանի, էջ 8, որտեղ ներկայումս Տարանի պատմության համալիրը, որտեղ Գրախանյանի համալիրը կհանդիպենք Մ. Սեփևսյանի վերջին և, որ զույգ Մարտիկոս Կիլիկիացի է: Մ. Սեփևսյան, Ազգայնագրություն, Ա, էջ 208:
- 27 Denys, p. 6. Մամուկյանի, էջ 80, ներկայումս Մանուկյանի, էջ 50:
- 28 Սեփևս, էջ 138:
- 29 Tabari, IV, p. 53.
- 30 Այս վայրը հայտնաբերվել է (Վալենտինով) Իրանի և Արևադարձի միջև, որտեղ 640-ին Մամուկյանը և նրան շարժվելով այժմ արդեն Կասաբլանկայի Գ-ը,

սա Վաչեմարեանին, որն Արշակունի էր, նշանակեց իր գործերն էր-
բանահասար (Սեբեոս, էջ 140): Մահույն, էջը մի բանի ամեն
Վեառ ձևով Կասանցին Գ-ը և Սալամբուրեյն Ներակի կրկնոր
կինը՝ Մարտինն և արքին, Վաչեմարեանը փախրվեմ գործով ու
պատմելը կրակը զմ և զայմ Կասանցեանային, զարեկեց ու
րեց կրակը: Կայր զարմով Կասանցին Գ-ի արքին Կասանց Թ-ը
(Սեբեոս, էջ 141): Այս ամբով Սարգսդարեկին ՚Նրամ է, որ այս
Վաչեմարեանը նա էր և Արշակունի (G. Ostrogorsky, History of
the Byzantine State):

Այս Վաչեմարեանը արտամբելց Կասանց Թ կայսեր զմ (Սեբեոս,
էջ 142), սահայն սպանելց (Փետրանես, էջ 22, Սեբեոս, էջ 143):
Գրեմիտեա Տեղ-Մարտիցա ՚Նրամ արշակունի Վաչեմարեանը կա-
տարեց 841-ի սկզբին, նախքան Կասանցեանային զնայր և Կա-
սանց Թ-ին զարին նամեցնելը (841 թ. սկզբամբելը):

- 31 Denys, p. 7.
- 32 Michel le Syrien, II, p. 443.
- 33 Anonym 1234, p. 287.
- 34 Michel le Syrien, II, p. 443.
- 35 Anonym 1234, p. 287.
- 36 Michel le Syrien, II, p. 443—444.
- 37 Michel le Syrien, II, p. 444.
- 38 Denys, p. 7.
- 39 Michel le Syrien, II, p. 444.
- 40 Anonym 1234, p. 288.
- 41 Beladsori, p. 176.
- 42 Anonym 1234, p. 287.
- 43 Սեբեոս, էջ 133—134.
- 44 Նայն սեղում, էջ 120.
- 45 Denys, p. 7.
- 46 Հ. Բանաստեղծիկը այն զնամ է 642—643-ին (Հ. Մանասյան, Երկեր,
Հ. Բ, էջ 326—327):
- 47 Beladsori,
- 48 Tabari, IV, p. 153—155.
- 49 Նայն սեղում, էջ 156—157.
- 50 Նայն սեղում, էջ 157.
- 51 Չեռեց, էջ 7.
- 52 Նայն սեղում, էջ 7—8.
- 53 Սեբեոս, էջ 162.
- 54 Tabari, IV, p. 162.
- 55 Նայն սեղում, էջ 162—163.

- 56 Beladsori, p. 201.
 57 Tabari, IV, p. 246.
 58 Նաչի տեղում:
 59 Սերևու, էջ 163:
 60 Beladsori, p. 163.
 61 Yaqubi, II, p. 155.
 62 Beladsori, p. 163.
 63 Yaqubi, II, p. 155.
 64 Նաչի տեղում, էջ 156:
 65 Beladsori, p. 189—190.
 66 Նաչի տեղում, էջ 191:
 67 Նաչի տեղում, էջ 184:
 68 Tabari, IV, p. 241.
 69 Նաչի տեղում, էջ 248:
 70 Beladsori, p. 185.
 71 Իրն աշ-Ութր, էջ 56: Tabari, IV, p. 250.
 72 Michel le Syrien, II, p. 441.
 73 G. Ostrogorsky, p. 116.
 74 Պատմատանգիրք Հայոց, Վ. Բ, էջ 200—210:
 75 Քուֆանե, էջ 32:
 76 Սերևու, էջ 143:
 77 Նաչի տեղում, էջ 133:
 78 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 339—341:
 79 Սերևու, էջ 143:
 80 Նաչի տեղում, էջ 144:
 81 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 332:
 82 Սերևու, էջ 144:
 83 Նաչի տեղում, էջ 144—145:
 84 Հ. Մանանդյան, Բ, էջ 339—341:
 85 Սերևու, էջ 145:
 86 Նաչի տեղում, էջ 147:
 87 Նաչի տեղում, էջ 148:
 88 Նաչի տեղում, էջ 148—152:
 89 Մ. Սամեղսի, Ազգասրտում, Վ. Բ, Մաս Բ, էջ 770:
 90 Քուֆանե, էջ 34:
 91 Նաչի տեղում:
 92 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 338—336:
 93 Սերևու, էջ 146—147:
 94 Քուֆանե, էջ 33:
 95 Սերևու, էջ 143:

են ոչ թե յազնեզանեանսնսր. այլ միակամայնսր. Ազգաստ-
աստ, Թ. էջ 726—727:

127 Գ. Սեմանյան, էջ 735:

128 Սերևս, էջ 168:

129 Նույն տեղում:

130 Քնոփանես, էջ 33:

131 Սերևս, էջ 170—171:

132 Khalifa Ibn Khayyat, p. 167.

133 Yaqubi, II, p. 169.

134 Tabari, IV, p. 304.

135 Նույն տեղում, էջ 317:

136 Khalifa Ibn Khayyat, p. 167, նպիս Բար Շինայա միտրեանկ ժևո-
րազարթոր իջում է. որ իջրի 33-ին (նրանց 9661 թ.) Մուսափան
Նասաֆ Մարջ Նամ (Մուսափանի և Նիքիկիայի միջև): Elie metro-
polite, Opus Chronol., p. 33.

137 Սերևս, էջ 172:

138 Tabari, IV, p. 304—305.

139 Նույն տեղում:

140 Beladsori.

141 Սերևս, էջ 171:

142 Կ. Սրգաբյան, Սերևս, ծանոթ. 846, էջ 355:

143 Սերևս, էջ 172:

144 Beladsori, p. 197.

145 Քնոփանես, էջ 26:

146 Այս Մանգիկը գուցե Մանազկերա տեղան ազափայլմը լինի:

147 Այս Արթուրը գետը տեղանան ազափայլում է. պետք է լինի Անուր՝
Ազատ գետ, որը արդեն մեկ տեղում իջվում է որպես Ազատաց Հա-
փա:

148 Beladsori, p. 199.

149 Նույն տեղում, էջ 197—203:

150 Սերևս, էջ 173—174:

151 Beladsori, p. 203—204.

152 Խառնա Խանը, Գ. Սրեկյան և Կ. Մեյլի-Օնեանյան, Թ. Նյուան,
1938, էջ 17:

Պ Լ Ի Բ Ե Պ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱԴՐԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔՅՈՒՋԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉՈՒՆ
Է ԳԱՐԻ ԵՐԳՐՈՒՄ ԿԱՅՈՒՄ

1 E. Eeasen, Արմիա, Իւստա ու Արժեւոն խնութատ, v. 156.

2 Tabari, IV, p. 330—339. Mosaaber, v. 335—341. Muir, p. 216—233.

- 3 Նաչի անգամ, էջ 231:
- 4 Սեբաս, էջ 174:
- 5 Հովհաննէս Գրատառնակերացի, էջ 117:
- 6 Սեբաս, էջ 173:
- 7 Քուփանես, էջ 56:
- 8 Նաչի անգամ, էջ 26—27, Tabari, IV, p. 290.
- 9 Սեբաս, էջ 173:
- 10 Հովհաննէս Գրատառնակերացի, էջ 113:
- 11 Սեբաս, էջ 173:
- 12 Նաչի անգամ, էջ 173—176:
- 13 Hillé, History, p. 170—171.
- 14 Արժգինի Նահապետաբան Ալիի գործը նազմում էր (համում նա-
հապետաբան արքի ընկած Մաշիկը իրն Ազրազ գործաբար): Նախաջի Ամրու-
նիկ ալ-Անար, Մուսափաուի Նաճապարի գաշնակիցը, գրեց խորածան-
կալիան. գրեմբերի սփննկեր ծալրերին անրացելով Դարանի թեր-
թերը, գաշի՛ թոյ ալաւիք գաւթի Ալիի գործին ներսում որոշ տար-
րեր (թե՛ ճարտանգ, թե՛ հարամած Մուսափաուի կազմից) ստիպե-
ցին երան Նաճապարիկէ կ'նազմանալէ զերանկից կեզո նաշու-
նյան. Muir, p. 261—264.
- 15 G. Levi della Vida, Kharidjits. Shorter Enc. of Islam, Leiden, 1953, p. 246—249.
- 16 H. Lammens, L'Islam croyances et institutions, Beyrouth, 1941, p. 187—231.
- 17 W. Muir, p. 286—287.
- 18 Սեբաս, էջ 173:
- 19 Մովսէս Կաղանկատաւացի, էջ 180—181:
- 20 Նաչի անգամ, էջ 181:
- 21 Նաչի անգամ:
- 22 Նաչի անգամ, էջ 182:
- 23 Նաչի անգամ, էջ 184:
- 24 Նաչի անգամ, էջ 186:
- 25 K. B. Тронер, Очерки, с. 244.
- 26 Քուփանես, էջ 58:
- 27 Նաճապարի անրթեանկի:
- 28 Հովհաննէս Գրատառնակերացի, էջ 114:
- 29 Նաչի անգամ:
- 30 Նաչի անգամ:
- 31 Ibn Khayyat, p. 228. Lammens, Syrie, p. 69—70.
- 32 Hillé, p. 195.
- 33 H. Lammens, Syrie, p. 70—71.

- 34 *Շահ Անեղի, Վարդ Յշատենի խնդրեց Նույն պարագրին, որ իրեն նրամահառար հարգի: Պատերազմի ժամանակ, երբ արարենըր գերա-կշտոյթուն անկտան, Վարդը, որը համենում էր Յշատենիայի պարտախնդր, զնտի այն կողմն անցնելով, հարեց համբոյր լարերը, որ պետիկ փոխառական Նույնըր շփոխվեն: Արարենըր շրջապատեցին երանց, Նույնըր ձի ժուար զետում խնդրեց, իսկ մնացածները փախան (Վանգ, էջ 13):*
- 35 Yaqubi, II, p. 217.
- 36 Ibn Khayyat, p. 205.
- 37 Վանգ, էջ 14.
- 38 Հովնանեն Պատխանակերացի, էջ 114.
- 39 Յէրևո, էջ 113.
- 40 Ostrogorsky, p. 121. *История Византии, т. I, с. 320.*
- 41 Yaqubi, II, p. 239—240.
- 42 Tabari, V, p. 232. *Hitti, History, p. 201.*
- 43 Քնոխանե, էջ 63—64.
- 44 Hitti, p. 201.
- 45 Քնոխանե, էջ 65—66. *Ostrogorsky, p. 124. История Византии, I, с. 372.*
- 46 Նույն ակգում, էջ 87.
- 47 Վանգ, էջ 15.
- 48 Հովնանեն Պատխանակերացի, էջ 118.
- 49 Նույն ակգում, էջ 118—119.
- 50 Վանգ, էջ 15.
- 51 Հովնանեն Պատխանակերացի, էջ 116—117.
- 52 Նույն ակգում, էջ 118—119.
- 53 H. A. Ordean, *Избранные труды, Ерewan, 1963, с. 402.*
- 54 Tabari, V, p. 172.
M. H. Artamonov, *История Хазар, 1962, с. 181.*
- 55 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 186—187. *M. H. Artamonov, История Хазар, XI, 1962, с. 181.*
- 56 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 190—191.
- 57 M. H. Artamonov, *История Хазар, с. 182.*
- 58 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 188.
- 59 K. B. Trener, *Очерки, с. 248.*
- 60 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 183.
- 61 Նույն ակգում, էջ 186.
- 62 Քնոխանե, էջ 61.
- 63 *The History of the Caucasian Albanians by Movses Daskhurantzi, translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961, p. 127, n. 1.*
- 64 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 188.

- 65 Muir, p. 308—310.
 66 նույն տեղում, էջ 313.
 67 նույն տեղում, էջ 317.
 68 Ղևոնց, էջ 14.
 69 նույն տեղում, էջ 15.
 70 Beladorsi, p. 205.
 71 Քեփանեւ, էջ 69—70. Ostrogorsky, I, էջ 126—127.
 72 Քեփանեւ, էջ 71. Ostrogorsky, էջ 128.
 73 Ղևոնց, էջ 15: Ք. Կասրէլլանի գտնում է, որ Հայաստանը տեղափոխ էր թողնում իմպերատորից մինչև 689 իմպերատոր: Տե՛ս նաև -Հայաստանը արարական սիրապետութեան սուղիին շրջանում և նախքան պաշտօնը տեղափոխութեան նախքան, ՊՊ, Արմենիկ Տեղեկագիր, 1941, էջ 89—101.
 74 Մովսէս Նազանկատուցի, էջ 222—233.
 75 նույն տեղում, էջ 237.
 76 նույն տեղում, էջ 235—237.
 77 Մովսէս Նազանկատուցի, էջ 227—259. Տե՛ս նաև С. Т. Еремич-Монсэй Каланикутыч-кни и покаяние князи Вард-Трдата и хазарскому царю Аш-Илтуберу, Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII, М., Л., 1930, с. 134—137. М. И. Артамонов, История Хазар, с. 186—189.
 78 Մովսէս Նազանկատուցի, էջ 262—264.
 79 նույն տեղում, էջ 264—266.
 80 Ղևոնց, էջ 16; Ասողիկ, էջ 100.
 81 Ղևոնց, էջ 16.
 82 Քեփանեւ, էջ 76.
 83 նույն տեղում, էջ 74.
 84 նույն տեղում, էջ 75.
 85 Michel le Syrien, II, p. 469.
 86 Քեփանեւ, էջ 74.
 87 Michel le Syrien, II, p. 469.
 88 Tabari, VI, p. 150.
 89 Ասողիկ, էջ 100.
 90 Քեփանեւ, էջ 75.
 91 Ղևոնց, էջ 17.
 92 նույն տեղում, էջ 16.
 93 նույն տեղում, էջ 18.
 94 Ասողիկ, էջ 100—101.
 95 Քեփանեւ, էջ 75.
 96 Muir, p. 321.
 97 նույն տեղում, էջ 225.

- 98 Խաչի տեղում, էջ 326—329.
 99 Խաչի տեղում, էջ 330—331.
 100 Խաչի տեղում, էջ 333—334.
 101 Քեփանեա, էջ 78.
 102 Tabari, VI, p. 194.
 103 Պրահապիս Գևորգի, էջ 303—304.
 104 Ibn Khayyat, p. 270.
 105 Քեփանեա, էջ 78.
 106 Իրն ալ-Բոխ, էջ 82.
 107 Ibn Khayyat, p. 270.
 108 Խաչի տեղում, էջ 271.
 109 Քեփանեա, էջ 79.
 110 Ibn Khayyat, p. 275.
 111 Քեփանեա, էջ 80.
 112 Yaqubi, II, p. 283.
 113 Քեփանեա, էջ 80—81.
 114 Ibn Khayyat, p. 276. Yaqubi, II, p. 280—282.
 115 Ibn Khayyat, p. 277.
 116 Քեփանեա, էջ 82.
 117 Ibn Khayyat, p. 278.
 118 Քեփանեա, էջ 82—83.
 119 Tabari, VI, p. 322.
 120 Ibn al-Athir.
 121 Վանդ, էջ 18.
 122 Tabari, VI, p. 330.
 123 Վանդ, էջ 20.
 124 Հովհաննես Պատմաբանիբեցի, էջ 118. Մովսես Կազանկասովցի.
 էջ 315.
 125 Քեփանեա, էջ 83.
 126 X. A. Myshene, Движение обращения Движа по пунктам
 церковной лантисе, Ерван, 1962, с. 169.
 127 Tabari, VI, p. 331.
 128 Վանդ, էջ 20.
 129 Խաչի տեղում, էջ 19.
 130 Ibn Khayyat, p. 288.
 131 Իրն ալ-Բոխ, էջ 83.
 132 Վանդ, էջ 20.
 133 Մովսես Կազանկասովցի, էջ 317—318.
 134 Հովհաննես Պատմաբանիբեցի, էջ 118.
 135 Վանդ, էջ 22.
 136 Հովհաննես Պատմաբանիբեցի, էջ 120.

- 137 Beladsori, p. 205.
 138 Ինձսն Կազմակառուցի, էջ 311—312.
 139 Կայն տեղում, էջ 318—319.
 140 К. В. Тренер, Очерки, с. 250.

Վ Լ Ի Բ Ի Կ Ի

ՀԱՅՈՑՈՒՆԻՔ ԾՐԱԶԱՆ, ԵՈՒՅՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐՈՒՄ

- 1 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288.
 2 Կայն տեղում, էջ 289.
 3 Իրն ալ-Ռախ, էջ 85.
 4 Կայն տեղում.
 5 Պատմության Յովնանու հավաքիչուհի, Երասազի, 1867, էջ 129.
 6 Kitabul Futuh by Abu-Mohammad Ahmad Ibn U'tham al-Kufi, Hyderabad, vol. 6, p. 294.
 7 Հ. Կարանդյան, Արարածի ստեղծանկերը Հայաստանում, Տեղեկագիր, 8, 1856, էջ 107.
 8 Chronique de Michel le Syrien. Editée pour la première fois et traduite en française par J.B. Chabot, t. II, Paris, 1901.
 9 Կայն տեղում, էջ 474.
 10 Chronique de Denys de Teli Mahré, publié et traduit par J. B. Chabot, Paris, 1895.
 11 Beladsori, p. 193.
 12 Ibn al-Fakih al-Hamadhani, Compendium libri Kitâb al-Boldân. Bibliotheca Geographorum Arabicorum, V, Lugduni Batavorum, 1967, p. 292.
 13 Իրն ալ-Ռախ, էջ 82.
 14 Կայն տեղում.
 15 Պատմության Ղևոնդիոս Մկրի Վարդապետի Հայոց, Ե. Պատկերաբլր, 1887, էջ 23.
 16 Հովնանու Գետախնակեացի, էջ 120.
 17 Կայն տեղում.
 18 Վարդ Ղազարի Գաղթնացու.
 19 Քուխանու Խառովանոց, Փամակահարություն, էջ 84.
 20 Ya' qub b. Gafar b. Nahl b. Nadih al Katib al Ya'kubi al-Abbasi, Tarikh, t. II, Beyrouth, 1970, p. 282.
 21 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288.
 22 Իրն ալ-Ռախ, էջ 62.

- 23 al-Kufi, vol. 6, p. 294.
 24 Քալիֆանու Խայատանոյ, էջ 34:
 25 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288—289.
 26 Իբն ալ-Խայր, էջ 65:
 27 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
 28 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288—289, Իբն ալ-Խայր, էջ 65:
 29 Վանդ, էջ 28:
 30 Խայր տեղում, էջ 23:
 31 Խայր տեղում:
 32 Խայր տեղում:
 33 Մ. Մովսէսյան, Ազգայնագրութիւն, Մասն Թ, Կաստակեցեալոց շին, 1918,
 էջ 281:
 34 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
 35 Վանդ, էջ 27:
 36 Հեղինակի ձեռագրում տեղեկանքի:
 37 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 121:
 38 Խայր տեղում, էջ 122:
 39 Խայր տեղում, էջ 28:
 40 Խայր տեղում, էջ 28:
 41 Խայր տեղում:
 42 Քալիֆանու Խայատանոյ, էջ 39:
 43 Վանդ, էջ 32:
 44 Khalifa Ibn Khayyat, p. 291.
 45 Հեղինակի ձեռագրում տեղեկանքի:
 46 Հեղինակի ձեռագրում տեղեկանքի:
 47 Վանդ, էջ 32:
 48 Խայր տեղում:
 49 Խայր տեղում:
 50 Khalifa Ibn Khayyat, p. 290.
 51 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
 52 Խայր տեղում:
 53 Մովսէս Կարանկաստանցի, էջ 318:
 54 Վանդ, էջ 33:
 55 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 125:
 56 Վանդ, էջ 34—35:
 57 Khalifa Ibn Khayyat, p. 290.
 58 Beladsoei, p. 205.
 59 Tarih al-Yaqubi, t. II, p. 272.
 60 Al-Kufi, vol. 6, p. 294—295.
 61. Ibn Kathir, Al-Bidayat-wal-nihayat, vol. 9—10, Beirut, 1981, p. 52.
 62 Տարբերակ:

- 63 Tarih al-Yaqubi, t. II, p. 272.
 64 Al-Kufi, vol. 6, p. 294—295.
 65 Հնգրեանի ձեռագրում անբնիկակէի:
 66 Al-Kufi, vol. 6, p. 295.
 67 Հնգրեանի ձեռագրում անբնիկակէի:
 68 Քեոփանես հաստատանոց, էջ 84:
 69 Chronique de Michel le Syrien, t. II, p. 474.
 70 Յափես Կաղանկատացի, էջ 318—319:
 71 Beladorsi, p. 203.
 72 К. В. Тренев, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, с. 310.
 73 Կարսը:
 74 Լ. Յեփիսոս-Քեկ, Վրաց պարբերները Հայաստանի և Հայերի մասին, Շ. Ա. Օրբան, 1934, էջ 98:
 75 Կարսի անգում, էջ 48:
 76 Beladorsi, p. 204.
 77 Ղևոնց, էջ 33:
 78 Beladorsi, p. 205.
 79 Ղևոնց, էջ 36:
 80 Քեոփանես:
 81 Chronique de Michel le Syrien, t. II, p. 482.
 82 Ղևոնց, էջ 36:
 83 Յափես Կաղանկատացի, էջ 302:
 84 Կարսի անգում, էջ 318—319:
 85 Կարսի անգում, էջ 295:
 86 Հովնանես Դրասխանակերացի, էջ 128:
 87 Բ. Յրժանյան, Ազգայնագրություն, Մասն Ա, էջ 812:
 88 Հովնանես Դրասխանակերացի, էջ 130—131:
 89 Կրտսեպոս Գաննակնցի, էջ 68:
 90 Ղևոնց, էջ 42:
 91 Բ. Յրժանյան, Ազգայնագրություն, Մասն Ա, էջ 824:
 92 Արո: Տուսափ:
 93 Քեոփանես հաստատանոց, էջ 109:
 94 Կարսի անգում:
 95 Յափես Կաղանկատացի, էջ 219:
 96 Chronique de Denys de Tell Mahré.
 97 Քեոփանես հաստատանոց, էջ 111:
 98 Ղևոնց, էջ 109:
 99 Կարսի անգում:
 100 Կարսի անգում:
 101 Կարսի անգում:

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՂՆԻՏՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՅԱՆԿ

1 9 5 6

- 1) Գլխից Սալարյանների ժամանակ.— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1956, 2, էջ 81—89.

1 9 5 7

- 2) Գլխից քաղաքի ժամանակագրությունը 9—11-րդ դարերում.— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1957, 10, էջ 83—98.

1 9 5 8

- 3) Գրախոս. Կ. Ղաֆազարյան, Սահակի վանքը և նրա արևմտադրամբյուրները.— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1958, 4, էջ 87—98.
4) Քառասնի Գուլգուշ վարչական ժամագրի գերազանցները իտալիական ժամանակ.— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1958, 9, էջ 73—77.
5) Древнеский эмират в Армении в 9—11 вв. Автореф. дис. канд. ист. наук. Ж., 1958, 16 с.

1 9 5 9

- 6) Gr. V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Cambridge Oriental Series, № 6, London, 1953.— ՊՐԸ, 1959, 2—3, p. 402.
7) Bulletin arménologique 1 (1947—1948), 11 (1953), Beyrouth.— ՊՐԸ, 1959, 4, p. 46—49.
8) Մեղայի ծովի ձկնապրորդ.— Էքսքուրսիոն, 1959, 4, էջ 50—52.
9) Գրախոս. Հալազյանությունը (սեպտիմիա) ժամանակում, Հալազյանական աշխատություններ սուր լնգուներով.— ՊՐԸ, 1958, 2—3, էջ 399—402.

1 9 6 0

- 10) Գրախոս. Մատենադարանի պարսկերեն գավերագրեր, II, Հրագր-

առիներ, պրակ 2, հազմիչ 2, Փոփոզյան, Երևան, 1958:— Տեղեկագիր նստ. գրա., 1959, 2, էջ 37—102:

11) Գրախոս. Արտասահմանյան Նրասարկոթյաններ (Քրիստոսեյան արար. պրակ. պատմ., Կազխաթի ժողովուրդներ և լեզուներ, Արխիվայի շարժարտերը):— ՊՐՀ, 1960, 1, էջ 276—278:

12) К вопросу о политикоэкономии Двинского эмирата в Армении.— Сборник в честь ив. Н. А. Орбели, Л., 1960, с. 133—139:

13) Երևանի Ջեղիպի որդես Մանուշիթի Բաշիի ազդեցությունը Տեղը:— Տեղեկագիր նստ. գրա., 1960, 7—8, էջ 142—151:

14) Գրախոս. Եզրագրական ժամանակներից Հայագիտության մասին:— ՊՐՀ, 1960, 3, էջ 228—232:

1 9 6 1

15) Arabisme émirats в Армении при Богричидех.— Краткие сообщения Института востоковедения, XLVII, Arabisme étranger, M., 1961, с. 71—74:

16) Ազատնեղիզորի նորահայտ արարչական նախադասուր:— Նշմարտեր, 1961, 2, էջ 27—32:

17) Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ արար աշխարհագրությունի:— Տեղեկագիր նստ. գրա., 1961, 2, էջ 62—72:

1 9 6 2

18) Մանուշիթի Բաշիի 11—12-րդ դարերի տնտեսն ազդեցող Գզինի և Գաննուրի Նազգագրանների մասին:— Բաներ Մասնկարարներ, 1962, 8, էջ 471—486:

19) Գրաչոսություններ աստիճան ըստ մասին:— ՊՐՀ, 1962, 4, էջ 243—248:

1 9 6 4

20) «Հայոց իշխան» արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում:— ՊՐՀ, 1964, 7, էջ 121—134:

21) Duin sans les Salarides.— Revue des Etudes Arméniennes, 1964, 1, p. 233—242:

1 9 6 5

22) «Արս և Համիրաժ» աստուղիի ձի արևույտերը արար պատմի: Մասնագու մաս:— ՊՐՀ, 1965, 4, էջ 249—253:

23) Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում:— Երևան, 1965, 310 էջ:

24) Chronologie de la ville de Dvin aux V et VI siècles.—Revue des Etudes Arméniennes, 1965, 11, p. 303—318.

25) Եմբ. Արարական պաշտօնները Հայաստանի և Հարևան երկրներին մասին, հազմեց Հ. Նալբանդյանը.— Երևան, ՀՊՊՀ ԳՈՒ Հրատ., 1964 (Հ. Փափազյանի նա Համասեղ):

26) 10-րդ դարի արար մատենագիրը Հայկական սովորույթների և Հրատարկության մասին.— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1965, 10, էջ 75—78:

1 9 6 6

27) Le «Prince d'Arménie» à l'époque de la domination arabe.—Revue des Etudes Arméniennes, 1966, 111, p. 185—200.

1 9 6 7

28) Новаи ерѳекан рѳликини Истории Армении Арафанагѳа.— Палестинский сборник, вып. 17, Я., 1967, с. 125—130.

29) Սահմանք. (60, Երկերի ժողովածու, Ն. 2:— Երևան, Հայաստան Հրատ., 1967, էջ 716—762 (Հ. Բարթեղյանի նա Համասեղ):

30) Արարական խոյնջայտնիան Հյուսիսային փոխարքայությունը: Մեր կարծիք և Մրչին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Յ. Արարական երկրներ, Երևան, 1967, էջ 162—174:

1 9 6 8

31) La survivance de la division administrative Kust-i Kaploch sous le Califat.—Revue des Etudes Arméniennes, 1968, V, p. 323—328.

32) Ազգանշաններ արարական կար խմբադասությունը.— Երևան, 1968, 268 էջ:

1 9 6 9

33) -Հայոց իշխան տնտեսական կարգեր և Հայոց տնտեսությունը 7-րդ դարում.— Բաները Երևանի Համալսարանի, 1969, 1, էջ 241—247:

34) Հայաստանի բնակչության արարական մատենագրությունը:— Կույրեր Հաս. գիտ., 1969, 2, էջ 57—60:

35) Գրախոս. Հայագիտական աստիճանագրությունների նախնա (Թրվյուրի Հայոց Արևելքի), Փարիզ, Յ, 1968.— Բաները Երևանի Համալսարանի, 1969, 2, էջ 265—277:

1 9 7 0

36) Գրախոս. Մարտիկյան Ա. Հայկական մատենագրության (Ֆրանս.): Երևան, 1969.— Կույրեր Հաս. գիտ., 1970, 2, էջ 114—115:

- 37) Չաչաչույի և Բվանեի արտաբանական արևմտագրությունը Անիիցում: — ՊԲՀ, 1971, 1, էջ 183—187.
- 38) Կարին-Քնդուպոլիսի ավանդության և պատմության մեր:— կարնի նս. գիտ., 1971, 3, էջ 63—69.
- 39) Գրախոս. Սուրբ Գրիգորի Վարդապետությունը (անգլ.), Սարգս. Բ. Քամահ, Քնդուպոլիս, Մասաչուսեթս, 1970 — ՊԲՀ, 1971, 2, էջ 268—267.
- 40) Գրախոս. Նոր մեծագրություն Հայաստանի նորարարությունների մասին:— կարնի նս. գիտ., 1971, 4, էջ 112—117.
- 41) Հայերի մտքի և գրային արտաբանական արտաբանությունը:— Քնդուպոլիս, 1971, 1, էջ 159—164.
- 42) Մասնա լեռան մասին արտաբանական գրություն:— Հայկական Հայագրական նախնի, Քնդուպոլիս, 1971, Բ, էջ 3—14.
- 43) Ստանի 749—752 թվականների անձնապատմությունը հայ-ֆրանսիական զեմ:— ՊԲՀ, 1971, 3, էջ 190—202.

1972

- 44) Հայ-արտաբանական ժամանակագրական կապերը մերին գարնանում: «Չար-Քոնդ», Աշտակ, Արարտ, 1972, 3 Հայիս:

1973

- 45) Ազատագրության արտաբանական խնդրությունների նորանշարժ արտաբանական լեռագրություն:— ՊԲՀ, 1973, 1, էջ 209—237.
- 46) Գրախոս. Ազատագրության մի նոր լեռագրություն:— ՊԲՀ, 1973, Ե, էջ 302—309.
- 47) Армения и Арабский халифат, Автореф. дис., д-ра ист. наук. Ерван, 1973, 50 Ե.

1974

- 48) Գրախոս. Ազատագրության հայերեն գրքի լեռագրական արտաբանական (Գրախոս.), Ազատագրական լեռագրություն, 1973:— ՊԲՀ, 1974, 2, էջ 278—280.
- 49) Հայ նախարարների խորհրդարանական իրավունքները 7—9-րդ դարերում, ըստ խորհրդարանական պատմականագրությունների:— ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 20—24.
- 50) Չարինի ներկերի պատմությունը (12-րդ դար) Հայաստանի Հայագրական լեռագրական լեռագրություն:— Մերանգր և Միջին Արևելքի լեռագրություն և լեռագրություն, Երևան, Ե. Արտաբանական լեռագրություն, 1974, էջ 195—212.

- 51) Հայ ժողովրդի իրավական զինակը հույժխալության արտազանության ներքո:— Հրաբեր հաս. գիտ., 1975, 4, էջ 74—88.
- 52) Հր. Արևելացիության համաժողովնական հաստիչքան:— ՊՐՀ, 1875, 2, էջ 250—252.
- 53) Ազգականագետի իմրագրությունների հարցը ըստ հարկեացու արվ. լայնորի:— ՊՐՀ, 1975, 4, էջ 129—133.

- 54) Les impôts en nature en Arménie à l'époque arabe.—Revue des Etudes Arméniennes, XI, Paris, 1975—1976, p. 313—321.
- 55) The Arab Emirates in Bagratid Armenia, tr. N. Garsoian.—Lisbon, 1976, 244p.
- 56) 8—9-րդ դարերի ժամանական իրավուրք վաղ միջնադարյան Հայաստանի ստանաարքան պրչուր:— ՊՐՀ, 1976, 2, էջ 75—86.
- 57) Ազգականագետի պատմության Անտանիա Բեռնակիի ժշակույթը և ծրու արարենն համառու իրագրանությունը:— էջմիաթիւ, 1976, 6, էջ 48—50.
- 58) Հայ ժողովրդի պատմության (8 հատորով), Կ. Յ. Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի զարաչրչանում, 9-րդ դարի հետից մինչև 14-րդ դարի կեսերը: Երևան, 1976: Գլուխ 4, Արաբական ամիրությունները Հայաստանում, էջ 58—70: Գլուխ 6, Տարանի իշխանությունը, էջ 82—86: Գլուխ 17, Բաղրատունիաց իրավուրքության պետական կարգը, էջ 260—275: Գլուխ 25, § 1. Հայաստանը սելջուկ արչուր: Կազմության ժամանակաչրչանում, էջ 480—471: Գլուխ 28, § 4, Արևի Եազգաչրչանների արչուր, էջ 478—482: Գլուխ 28, § 5, Կեղևենիյան Արժուրենիները Վասպուրականում, էջ 482—483: Գլուխ 28, § 6, Սասանի Թանիկչանները, էջ 482—482: Գլուխ 28, § 7, Եւր Արժևենիների ամիրությունը Ելանում, էջ 487—490: Գլուխ 30, § 2, Հայերը Եգիպտոսում, էջ 518—522.
- 59) Իմր. Հայ ժողովրդի պատմության (8 հատորով), Կ. Յ. Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի զարաչրչանում, 9-րդ դարի հետից մինչև 14-րդ դ. կեսերը:— Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976 (Բ, Ն, Աստրիկյանի, Լ. 2. Բարսեյանի և Մ. Ե. Մեացահեւյանի շեռ համառու):
- 60) Ազգականագետ:—Հայ ժշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 26—33.
- 61) Արևես:—Հայ ժշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 125—133.
- 62) Դնեղ:—Հայ ժշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 142—149.

1 9 7 7

- 63) Армения и Арабский калифат. Ереван, 1977, 319 с.
 64) Ազգութեան հարց. Պատմության Հայացք.— Երևան, 1977, 191 էջ.
 65) Քրիստոնեական արարելիքը և հայերը միջնադարում:— «Հիմնադրամ», Գ, 1977, էջ 34—39.
 66) Արմինիայի ստրկանների ժամանակագրությունը.— ՊՐՀ, 1977, 1, էջ 117—128.
 67) Հայ և քրիստոնեական արարելիքի ժամանակագրական առկայությունների պատմությունը:— «Հիմնադրամ», 1977, ԺԹ, էջ 37—63.
 68) Պրահա. Ազգութեան հարց. Պատմության Հայացք (անգլ.): Այբ. 1976.— ՊՐՀ, 4, 1977, էջ 240—247:

1 9 7 8

- 69) Պրահա. Ой тюркских «размышлений» З. М. Буниктова. (Երբեք չու. գիտությունների, 1978, 3, էջ 98—104 (Լ. Խուշիյանի և Ա. Ղանալանյանի լեզբահանգրությունը):
 70) Ազգի Տարեի գրույրը 17-րդ դարի արարելիքի պարզում:— ՊՐՀ, 1978, 3, էջ 282—286.
 71) Littérature Arménienne et Bibliothèque Arabe Chrétienne ancienne.— Bulletin d'Arabe Chrétien, v. II, No 1. Louvain, 1978, p. 19—22.

1 9 7 9

- 72) Հարցում արարելիքի արժանագրությունը և Քաղաքային Քաղաքային արարելիքի:— Երբեք չու. գիտ., 1979, 1, էջ 72—80.
 73) Քաղաքային ժամանակագրությունը Հայ պատմագրության մեջ:— ՊՐՀ, 1979, 1, էջ 34—44:

1 9 8 0

- 74) Auteurs Chrétiens Arméniens, Bibliographie du dialogue islamo-chrétien.— Islamochristiana, 6, Roma, 1980, p. 279—287.
 75) Персия в этап образования арабской пограничной области (се-Сугур).— Кавказ и Византизм, вып. 2. Ереван, 1980, с. 21—27.
 76) Կոմ. Ս. Վ. Քանաչյան, Հայաստանի և սելջուկների 11—12-րդ դդ.:— Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 299 էջ:

1 9 8 1

- 77) Իրի ալ-Անբ. Օսար պարբերիչը Հայաստանի և հայերի մասին. 11, Արարելիքի պարբերիչը. Ս.— Երևան, 1981, 242 էջ:

- 78) Պրահա, Հ. Կ. Մելքոնյան, Ազիարենի պետությունը և Հայաստանը
Երևան, 1980.— Ընթերց. նա. գրա., 1981, 2, էջ 114—117:
- 79) Արարիկյան սահմանային անբովանդակի գտնի (Պարսր)։—ՊՐՀ,
1981, 2, էջ 134—139:
- 80) Անձնագրի գնահատվող արտը պատմագրության էջերում։— Էջ-
մբանք, 1981, Ա, էջ 37—43:
- 81) Новонайденные арабские релакции «История Армении» Агу-
фангела.— Письменные памятники Востока, М., 1981, с. 105—
109.

1 9 8 2

- 82) Ղևեզ, Պատմություն.— Երևան, 1982, 180 էջ:

1 9 8 3

- 83) Պրահա, Մաշտոցյան արարչության նոր մեկնություն.— Յովհան-
նես Հայաստան, 1983, 27 մարտի, էջ 3:
- 84) Պրահա, Ղևեզի պատմությունն սեպիրեն։— Էջմբանք, Կ, 1983,
էջ 55—57:
- 85) Ազնվանդեզյան, Հարց պատմության (գրություն և աշխատություն)։
Երևան, 1983, 550 էջ:
- 86) Վանքավ Պաշտպանի Տաթևյան հայրերության վերջը.— Արև-
շագորտության Երթեր, 1—2 (1983), էջ 109—120:

1 9 8 4

- 87) Պրահա, Յուսուբյան Խաչատուր, Քարտ, Հ. Բարթեղյան, Եր-
զան, 1983.— ՊՐՀ, 1984, 3, էջ 212—218:
- 88) Հայ ժողովրդի պատմություն (8 Հատորով), Գ. Յ. Երևան, 2002 ՎԱ
Կրթա., 487 էջ: Պրտի 14: Հայաստանի բարձրագույն ինժեներային-
թյուր 7-րդ դարի 30—30-ական թվականներին, էջ 303—322: Պրտի
15: Հայ ժողովրդի պաշտպան հայրերության գեմ, էջ 323—361: Պր-
տի 16: Հայաստանի քաղաքականական և բրտման գերանք 8-րդ
դ.—8-րդ դ. սույնին հետ, էջ 362—380:
- 89) Ամբ, Հայ ժողովրդի պատմություն (8 Հատորով), Գ. Յ.—Երևան,
2002 ՎԱ Կրթա., 1984, 687 էջ: (Ս. Տ. Երեմյան, Ք. Ն. Աստղիշտ-
նի, Ս. Ս. Արևաշյանի, Հ. Մ. Բարթեղյանի և է. Լ. Գանդիլյանի
ևն համահեղ):
- 90) Observations sur la situation politique et économique de l'Arménie
aux VII—IX siècles.—Revue des Etudes Arméniennes, XVIII, Paris,
1984, p. 197—213.

1 9 8 5

- 91) Արևելյի կրկնակրթ 3—18-րդ դդ. նախ պատմագրության էջերում.— ՊՐՀ, 1985, 4, էջ 55—65.
- 92) Պրախոս. «Բժշկության հիստորիա կրկի երթույթն արտերկրն քարգմտ-կայսրութիւնը».— Կարեր Նառ. զԽՈՒ, 1985, 11, էջ 63—65 (Բ. Չալապու-զյանի «Կղերնակակրթութիւնը»):

1 9 8 6

- 93) Մուշեկի զեպր արար պատմագրութեան մէջը.— Կարեր Նառ. զԽՈՒ, 1986, 6, էջ 52—58.
- 94) Les familles féodales d'Arménie et leurs possessions héréditaires. D. Kouymjian ed., Etudes arméniennes in Memoriam Haig Berberian, Coimbra, 1986, p. 89—104.

1 9 8 7

- 95) Մամուկական ամբարձրութեան շարժումների բացատրական զեպր միջնադարյան Հայաստանի նախապատմ. Արևելագիտութեան Հարցեր.— Պրախոսական ամբարձրութեան միջնադարյան ժողովուրդ, 3—4, Երևան, 1987, էջ 130—149.
- 96) Պրախոս. R. H. Kevorkian, J.-P. Mahé edd., Le livre arménien à travers les âges, Marseille, 1985.— ՊՐՀ, 1987, 1, էջ 219—221.

1 9 8 8

- 97) Արարական պարբերներն ուսումնասիրութեանը և պատմագրութեանը Հայագիտութեան մէջը.— Արևելյան պարբերագիտութեան, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Նրառ., Երևան, 1988, էջ 8—24.
- 98) Կառնիս էրն կայսրութիւնը արդեւ Հայաստանի և Իսթիքայսութեան է—Թ զԿ. պատմութեան ուղիները.— Արևելյան պարբերագիտութեան, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Նրառ., 1988, էջ 154—157.
- 99) Արարական պարբերական Հայեր կայսրականը.— Արևելյան պարբերագիտութեան, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Նրառ., 1988, էջ 208—209.
- 100) Արևելյան Մարտիս Կանարը.— Արևելյան պարբերագիտութեան, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Նրառ., 1988, էջ 200—210.
- 101) Երևանի կրկի արդեւ 7-րդ դարի Մերմար Արևելի պատմութեան ուղիները.— ՊՐՀ, 1988, 1, էջ 121—131.
- 102) «L'Arménie et les Arabes», R. H. Kevorkian, J.-P. Mahé (edd.), Arménie 3000 ans d'histoire, Marseille, 1988, p. 133—147.

- 103) Յրաթուո. J. R. Russel, Yovhannes T'kuranc'i and the Medieval Armenian Lyric Tradition (University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies, 7), Atlanta, 1967, №2, 1989, 4, p. 227—229.
- 104) Notes sur le Sake-Kambecan (Ier-XIV s.), Revue des Etudes Arméniennes, 21 (1988—1989), p. 321—331.

- 105) Развитие ремесла и торговых связей Армении со странами Халифата при Багратидях. Проблемы современного арабистика, тира II. Проблемы истории и филологии, Ереван, 1990, № 1, 113—118.

- 106) Առումները, արեւելայեքէն ըստ թարգմանութեան, Ս. Էջմիածին, 1991, «Փայտաքարեթիկներ Ս, Փ, Չ, Գ և «Ս Մանգրագոյ», Ս Մանգրագոյ», էջ 319—348.

ԿՐԻՍՏԱՆԻԹՈՒՄԻ ԱՐՁԻՄ ՏԻՐ-ՂԵՒԿԵՆԵԱՆ ԿՏԱԼՔԻ ԵՎ
ԱՆՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋՔԻ

- 1) Հայրենագործները բարձրէն կրկրից, ըստ ստամուսերում է իր ձագորգի պատմութեանը.— Յովնատիան Հայրտաան, 1958, №, էջ 6—7:
- 2) Հայր և արարձնը՝ Հայրան ճշակոյթները.— Այ-նա՛նը (Քննութիւն), 1972, 12 համար (Հայկազան հայերում կարգացում գաւախտաւթյան ձագորգ):
- 3) Հայրագործը՝ Հայրենի պատմութեան Արամ Տէր. Ղեկեղյանի ձագորգը, 1972, 22 համար, էջ 7:
- 4) Հայրենի Հայրի սուգը.— Յովնատիան Հայրտաան, 1977, ապրիլ, էջ 4—12 (այլ Հայրենագործներ ձագորգներ):
- 5) Journeys into Armenian History.— Newsletter, Digest of articles from the monthly «Sovetakan Hayastan», 1978, sept.—october, p. 19—20.
- 6) Քանյան Ք., ճակագրութեան զանգ հայր զայրը.— Յովնատիան Հայրտաան, 1978, 10, էջ 27—28:
- 7) Քանյան Ք., Արամ Տէր. Ղեկեղյան, ճակագրութեան զանգ հայր զանգը.— Հայր, 1978, 20—21 համար, էջ 1 (արտագործյան Յովնատիան Հայրտաան ստագորգից):

3) Ջ. Ս., Գառաբառաբանական նախնիքի պատմության գոհա. Արամ Տեր-Ղև-
զնեցյանի.— Աշխարհ. 1979, 2 փետրվարի, էջ 3.

9) Ջանյան Բ., Գոհա. Արամ Տեր-Ղևնեցյանի կր շահագործարգի գրե
ցար, առումնաբերելով նալ է արար նարարերաբանիչ նարչերը.—
Սահչ. 1979, 26 մայիսի, էջ 5—6.

10) Ջանյան Բ., Գոհա. Արամ Տեր-Ղևնեցյանի կր շահագործարգի գրե
ցար, առումնաբերելով նալ է արար նարարերաբանիչ նարչերը.—
Սահչ. 1979, 11 նոյեմբ. էջ 2 (9 և 10 արտատպաբաններ Սոճե-
տահան շայտատան ամսագրից):

11) Շափազյան Ա., Եղեղատուայ մշակույթի պատմության (Արամ Տեր-
Ղևնեցյան, Ջավհն Գարարչյան).— Արե, 1967, 15 փետրվարի, էջ 3.

12) Փարսյան Ա., Արամ Տեր-Ղևնեցյանի նախնիքի պատմությանը, Գեղու-
նից, 1987, նոյեմբ-նոյեմբ, էջ 20—21.

13) Գեփյուրյան Մ., Գրահաններ է մարգր.— Շայրենիքի Ցարե, 1988, 30
մարտի, էջ 6—7.

14) Կալատյան Ա., Արամ Նահապետի Տեր-Ղևնեցյան.— Լրարեր նա-
ցիա, 1955, 3, էջ 92—94.

15) Փափազյան Շ., Արամ Տեր-Ղևնեցյան.— ՓՄՆ, 1988, 1, էջ 242—245.

16) Վեյնշյան Ս., Արարական ամերաշայրաբանները Բարատուելայ Շայտա-
տանում (նեղիմով՝ Արամ Տեր-Ղևնեցյան, Երևան, 1965).— նար ար,
1968, 21 նոյեմբ.

17) Григорьев П. А., Юзбашин К. Н., Тер-Гевондян А. Н., Но-
вый арабский текст из Агафонте-ца (Арабск. текст в иссл.). —
Народы Азии и Африки, с. 208—210.

18) Շախաթյան Ա., Անեղմմաններ անցի են առիտ (Ազարակեղզուր ար-
արական նար իմրարաբանիչը ցրքի մարե).— Շայրենիքի Ցարե,
1969, 30 արքիցի.

19) Մեյնեյան Շ. Գ., նար աշխատության Ազարակեղզուր պատմության
մարե.— Լրարեր նա. գրա., Երևան, 1969, 8, էջ 98—99.

20) Garitte G., A. N. Ter-Ghevondian, La nouvelle recension arabe
d'Agathange (texte arabe et étude), Erevan (URSS), Academie
des Sciences de l'Arménie, Institut d'Histoire, 1968.—Revue
des Etudes Armeniennes, t. VII, 1970, p. 482—485.

21) Garitte G., A. N. Ter-Ghevondian, La nouvelle...—Le Muséon,
Revue d'Etudes Orientales, t. LXXXIII, Louvain, 1970, p. 267—269.

22) Շայ պատմությանի աշխատաբանը՝ անգլերեն (Արմենյերե).— Սո-
ճիտական Շայտատան, 1976, 7 սեպտեմբերի, էջ 4.

23) Շայ պատմությանի գրքը անգլերեն.— Շայրենիք, 1976, 21 նոյեմ-
բերի.

24) Ազարակեղզուր՝ աշխարարար (Արմենյերե).— Երեկոյան Երևան,
1977, 17 սեպտեմբերի, էջ 3.

- 25) Ազաթանգեղզա թարգմանված է աշխարհաբար:— Զարթոճք, 1977, 19 սեպտեմբերի:
- 26) Ազաթանգեղզաթ պատմությանը աշխարհաբարգ:— Հայրենիքի Ձայն, 1977, 7 գեկտեմբերի, էջ 8:
- 27) Զորքոյց գորտ ժամկետային զորքեր:— Ազգակ, 1978, 24 մարտի:
- 28) Hewsen, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, by A. Ter-Ghévondian, trans. by Nina G. Garsoian, Lisbon, 1976.— Society for Armenian studies Newsletter, vol. III, no. 2, 1978, p. 6.
- 29) Canard M., Ter-Ghévondian A. N., L'Arménie et le califat arabe (en russe), Erevan, 1977, 314 p.— Revue des Etudes Arméniennes. L. XIII, Paris, 1978—1979, p. 387—407.
- 30) Տեղ-Ղևոնցյան Ա., Միջնադարյան արտ պատմիչը Հայաստանի մասին:— Գրքերի աշխարհ, 1982, 15 փետրվարի, էջ 2:
- 31) Տեղ-Ղևոնցյան Ա., Ղևոնց պատմագիր:— Գրքերի աշխարհ, 1982, 12 նոյեմբերի, էջ 2:
- 32) Փղիբյան Պ., Մատենագրական գույք հասարակ (ստուգիչ՝ Բ. Ույտրայանի կողմից՝ Ղազար Փարպեցու, իսկ կրկնաբար՝ Ա. Տեղ-Ղևոնցյանի կողմից՝ Ղևոնցի թարգմանության մասին):— էջմիածին, 1982, եռյեմբեր-գեկտեմբերի, էջ 51—54:
- 33) Իրն ուղ-Ասիայի աշխատություններու նախարանի յույս սկսած է:— Զարթոճք, նանչ, Արարատ:
- 34) Նալբանդյան Ա., Հարազման հրատարակության (Ղևոնցի թարգմ. մասին):— Կրական թերթ, 1982, 4 մարտի, էջ 2:
- 35) Ազաթանգեղզաթ «Պատմության» կոր հրատարակությունը (Արմենյերև):— Սովետական Հայաստան, 1982, 16 նոյեմբերի, էջ 2:
- 36) Հակոբյան Պ., Ազաթանգեղզաթ համալսարանական ժամկետային:— Գրքերի աշխարհ, 1982, 20 նոյեմբերի, էջ 4—5:
- 37) Դուրխանյան Ա., Ազաթանգեղզաթ «Հայոց Պատմության» կոր հրատարակությունը:— Կրական թերթ, 1984, 10 փետրվարի, էջ 4:

Ի Ե Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ի Բ Թ Յ Ե Ի Ե

Արամ Նահապետի Տեր-Ղևոնդյան (1923—1955)	3
Կ Ա Բ Ե և Ա Հայաստանի արտադրանքի նվազումներին հանրապետության արտադրանքի մասնակազմը	8
1 Հայաստանի վաղ միջնադարում (9—11 դարեր)	8
2 Հայոց իշխանապետության կազմավորումը	12
Գ Ա Բ Ե և Բ Արարների նախնա զայր	22
1 Հեթանոս Արարիան	22
2 Մասնակցությունները և հայրիֆայությունը	31
3 հայրիֆայության առաջին նվազումները	36
Գ Ա Բ Ե և Գ Հայաստանի արտադրանքի առաջին արշավանքների մասնակց	42
1 Արարիան ապստամբությունները	42
2 Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և թևադրու թշուառության արտադրանքները	54
3 Բյուզանդական նախնադարի Հայ-արարիան գաղթներին և դրա արձագանքները	67
4 Արարիների ՅՏԻ. արշավանքը Հայաստան	75
Կ Ա Բ Ե և Գ Հայաստանի հայրիֆայության և Բյուզանդիայի միջև և զարի կրկնապատկերում	85
1 Հայաստանի Բյուզանդիային գաղթներից	85
2 հայրիֆայության գաղթներից Հայաստանի Գրիգոր Մամիկոնյանի արք	91
3 Հայոց սնկաբու իշխանապետությունը 680-ական թվականներին	95
4 Հայաստանի կազմավորումը հայրիֆայության և Բյուզանդիայի միջև	105
Կ Ա Բ Ե և Ծ Հայաստանի Օմայյան հայրիֆայության կազմում	116
1 Հայաստանի ծանր զինակցի նվազումից Անու	116
2 703 թվականի ապստամբությունը	121
3 Կոր. բազարի կազմավորումը Հայ հայրապետների և կենդանու նկատմամբ	130
4 Հայաստանի զինակցի հայրիֆայության իրադարձությունները և Բյուզանդիայի դեմ ձգած պայքարի մասնակց	142
Մանսիպարությունները	158
Արամ Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունների մասնակազմի արժեքի և նշանակության	160
Գրականություն Արամ Տեր-Ղևոնդյանի կյանքի և աշխատությունների մասին	168